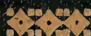
ІЗРАЇЛЬ КЛЕЙНЕР

Владімір (Зеев) Жаботинський і УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ

Ізраїль Клейнер

Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання

Вселюдськість у шатах націоналізму

Канадський Інститут Українських Студій
Київ – Торонто – Едмонтон
1995

Israel Kleiner

Vladimir (Zeev) Jabotinsky and the Ukrainian Question

Universality in the Guise of Nationalism

Книга Ізраїля Клейнера присвячена одному з найістотніших складників політичної та публіцистичної діяльности визначного уродженця України, чільного діяча сіонізму Владимира Жаботинського (1880–1940) – його щільним зв'язкам із українським визвольним рухом.

Для всіх, хто цікавиться національним питанням та історією українсько-еврейських стосунків.

Автор висловлює подяку за спонсорування
частини накладу спонсорам проекту
"Україна" Роберту і Вірі Голдман

Canadian Institute of Ukrainian Studies Press

University of Alberta
Edmonton, Alberta
Canada T6G 2E8

University of Toronto
Toronto, Ontario
Canada M5S 1A1

Printed in Ukraine
Друковано в Україні

ISBN 5-8230-031-2
ISBN 1-895571-07-3

Предмет, про який ітиметься, нагадує драму на три дії, з яких остання, що відбувається під сучасну пору, ще не закінчена, і в якій ми, що живемо нині, беремо участь.

Джон Дьюї

Але існує інший тип націоналізму, націоналізм творчий. Для цього типу національної свідомости національне буття є творчим завданням. Цей тип національної свідомости не лише припускає, а й вимагає самокритики, він закликає до самокритики та перевиховання в ім'я національного буття. Цей тип національної свідомости вищий.

Ніколай Бердяєв

ЗМІСТ

Іван Дзюба

"З орлиною печаллю на чолі..."

...Це слова з вірша Владіміра Жаботинського "Пам'яті Герцля". Вони цілком можуть стосуватися самого Жаботинського – власне, його шаноблива причетність до натхненника сіонізму межує із самоототожненням. Визначаючи міру Герцлевого діяння та його значення для історичної долі євреїв, Жаботинський порівнює його з Мойсеєм.

І тут мені пригадується, що єврейський публіцист Рафаїл Нудельман висловив парадоксальну думку про те, що єврейська секулярна історія XX століття розігрується в трьох головних "сценічних масках": "органічних націоналістів" (Вейцман, Бен-Ґуріон, Беґін), "відступників" (Мандельштам, Пастернак, Баґріцький) та "полум'яних неофітів" (Герцль, Нордау, Жаботинський).

Продовжуючи свій парадокс, Р.Нудельман виводить рід "полум'яних неофітів" від біблійного Мойсея – "талановитого єврея, який виріс у чужій культурі, на її верхах, не знаючи обмежень і дискримінації, що випали на долю його 'простіших' співплемінників, не знаючи, по суті – навіть не пам'ятаючи, що він – єврей". Та коли він увіходить у конфронтацію зі своїм оточенням, починається процес пробудження національного почуття і гідности, трансформація глибокого творчого індивідуалізму в національну ідею, і зрештою "Мойсеї обирають народ як знаряддя особистого визволення", "винаходять великий народ", до якого "примазуються".

Будемо мати на увазі, звичайно, певну умовність і навіть ґротесковість такого парадоксального погляду, але в ньому зауважені деякі характерні риси неофітського подвижництва. І постать

Владіміра Жаботинського майже узгоджується з "парадигмою Мойсея".

Жаботинський – талановитий юнак з Одеси – був прихильно прийнятий у російській літературі, перед ним відкривалася кар'єра російського літератора, поета, але несподівано для тих, хто його знав і цінував, а може, і для себе самого, він мусив раз і назавжди зійти з цього второваного багатьма його одноплемінниками шляху (щось подібне було і в біографії не одного з українських діячів культури).

Тут – відправний пункт роздумів автора цієї книжки про деякі найголовніші аспекти життя, політичної діяльности, ідеологічної творчости Владіміра Жаботинського.

Ізраїль Клейнер – давній і наполегливий дослідник і пропаґандист, популяризатор Жаботинського. Він також автор книжки "Національні проблеми останньої імперії", що вийшла 1977 року в Парижі у виданні "Першої української друкарні у Франції". Він автор і численних статтей, – найсерйозніші з них стосуються національного питання та українсько-єврейських відносин, – опублікованих в україномовних та іншомовних журналах у кількох країнах. Він і автор кількох тисяч радіопередач, що їх, починаючи від 1972 року, ми могли чути (більшу частину цього часу – крізь заглушування) на хвилях радіо "Свобода" та "Голосу Америки". Не знаю, наскільки він відомий серед єврейської громади, але серед української діяспори він постать популярна й шанована.

Йому належить вирішальна участь у виданні українською мовою 1982 року (у бібліотеці "Прологу" і "Сучасности") першого перекладу творів В.Жаботинського українською мовою під назвою "Вибрані статті з національного питання"; він здійснив переклад, написав вступну статтю, примітки та коментар до цього видання, яке зробило свою велику справу.

Книга, яку Ви, читаче, тримаєте в руках, була написана ще 1982 року, але щойно тепер ми маємо змогу представити її українській громадськості.

Того ж таки 1982 року Ізраїль Клейнер виступив із доповіддю "Як можна досягнути єврейсько-української співпраці?" на українсько-єврейській конференції у Вашінґтоні, у будинку Конґре-

су США, де серед слухачів було кілька американських конґресменів та сенаторів. Тоді І.Клейнер виклав своє розуміння проблем і перспектив єврейсько-українських відносин, що склалося вочевидь під впливом концепції В.Жаботинського (на яку промовець і посилався і яка витримала – можемо сьогодні сказати – випробування часом). Насамперед наголошується, що ефективність (і сама можливість) співпраці залежить від згоди щодо її необхідности. Залишаємо осторонь твердження І.Клейнера про те, що єврейська сторона відстає від української в розумінні цієї необхідности (на той час), його закиди на адресу євреїв Ізраїлю й діяспори в їхньому незнанні проблем України, українського руху, в їхній довірливості до антиукраїнських стереотипів – нам не випадає про це говорити.

Основна думка промовця обґрунтована посиланням на Жаботинського: ставлення українців до євреїв (а отже, і майбутнє євреїв в Україні) залежатиме від того, чи підтримають євреї національні вимоги українців. Що співпраця можлива – це засвідчує історія: "Правда полягає в тому, що історія українсько-єврейських взаємин складається не тільки з погромів: у ній були періоди співпраці українських та єврейських національних сил, був період, коли верхівка українського національного руху та українська преса в царській Росії разом з єврейською пресою боролися проти чорносотенства, ворожого як єврейству, так і національно свідомому українству; був період, коли українська преса домагалась виправдання київського єврея Бейліса, провокаційно звинуваченого російськими чорносотенцями в ритуальному вживанні християнської крові; був період, коли всі головні єврейські політичні партії на Україні плідно співпрацювали в державних органах Української Народної Республіки". (Принагідно відзначу, що думку про переважання періодів українсько-єврейської співпраці і мирного співжиття над періодами ворожнечі постійно – і, певно, незалежно від І.Клейнера, – висловлює й обґрунтовує відомий український історик Ярослав Дашкевич.)

На думку І.Клейнера, щоб євреї зрозуміли значення для них української справи, треба донести до їхньої свідомости три моменти: перший – залежність майбутнього євреїв в Україні від їхніх

стосунків з українським національним рухом; другий – стратегічне значення України для басейну Середземного моря і Близького Сходу: незалежна Україна стане бар'єром проти експансії СРСР (тоді) у цьому напрямку; третій – гуманістичний: "Сорокамільйонна українська нація, нація стародавньої культури, зазнає примусової денаціоналізації і русифікації, зазнає нищення свого національно-культурного життя. Трагедія цього народу, хоч би як ставитися до історії наших єврейських стосунків із ним, не може залишити байдужими людей, для яких щось важать принципи культурного гуманізму". Перший і третій із наголошених моментів є модифікацією відомих принципів Жаботинського.

Саме причетність Ізраїля Клейнера, вихідця з України, до своєрідного "українсько-єврейського" світу, знання ним проблематики і української, і єврейської історії, особисте переживання долі обох народів і, сказати б, етична льояльність дозволили йому внутрішньо наблизитися до Владіміра Жаботинського (чи, може, навпаки: вживання в образ і спадщину Жаботинського зумовило солідарну відкритість автора до обох народів?) – і звернути увагу на деякі сторони світогляду Жаботинського, що залишилися маломіченими для інших дослідників, або часом ґрунтовно розкрити те, чого інші торкалися мимохідь, те, що І.Клейнер називає "українськими сторінками життя великого сіоністського лідера".

Якщо для більшости інших дослідників Жаботинського "українські сторінки" його життя і творчости зводилися до абзацу або й репліки, були чимось прохідним (а подекуди й незручним, а тому й оминеним), то І.Клейнер на великому фактичному матеріялі доводить, що саме в Україні, в український період біографії зформувалися не лише визначальні риси особистости Жаботинського, його психологічне й емоційне наставлення до проблем єврейства, а й деякі основні засади його світогляду.

* * *

Владімір Жаботинський схильний був розглядати Україну як центральний (після Ерец-Ісраелю) пункт єврейської політики. У кожному разі, Жаботинський, як висловлюється І.Клейнер, завдяки своєму політичному чуттю вже змолоду зрозумів, що "ук-

раїнське питання є тією ключовою проблемою, яка найбільшою мірою визначить майбутнє Російської імперії, а отже, і долю євреїв на цьому терені".

Причому висновки, до яких Жаботинський приходив на "українському" матеріялі, часто ставали елементом його розуміння національних відносин взагалі, його внеском у теорію національного питання (Ізраїль Клейнер слушно вважає Жаботинського одним із поважних теоретиків національного питання, при чому до розроблення теоретичних основ єврейської політики Жаботинський ішов свідомо, вважаючи теоретичну інфантильність однією з причин слабкости, подрібнености єврейського руху та багатьох його помилок).

Це, наприклад, стосується асиміляції євреїв у Російській імперії, відданости єврейських інтеліґентів російській культурі. Жаботинський не бачить тут нічого іраціонального. За всієї поваги до російської культури він не містифікує її впливу на євреїв, а пояснює її гіпнотичну дію тим, що євреї в Росії позбавлені можливости знати і переживати високі сторінки своєї культури; тим, що "еврейство ми ... пізнаємо від раннього дитинства не в найвищих його виявах, а саме в його буденщині та обивательщині", "ми живемо серед цього ґетто і бачимо на кожному кроці його потворну мізерність, створену сторіччями гноблення, і воно таке непривабливе, негарне", – тоді як російську культуру євреї сприймають у її найдобірніших зразках, очищеною від випадкового і другорядного, у безмежних манливих обріях і розгонистості світового жесту, – отож, зрозуміло, все живе, талановите, перспективо-творче з єврейства йшло в російську культуру. До того ж елементарні житейські умови будь-якої діяльности в Російській імперії вимагали знання російської мови і користування нею, переходу на неї. Можливість емансипації (або, як висловлюється І.Клейнер, "ілюзія емансипації") виникала лише за умови приєднання до російської культури як панівної.

Неважко побачити, що все це – типові (тільки, може, найяскравіше стосовно єврейства виражені) моменти становища всякої пригніченої нації, типові важелі механізму асиміляції пригнобленої нації нацією панівною; отже, вони стають предметом теоретичного

узагальнення. Саме тут є і досить широка площина спільности між долею євреїв і українців у Російській імперії, – і не випадково Владімір Жаботинський так палко і затято полемізував із метром російського лібералізму, ідеологом "общерусскости" Петром Струве щодо "непотрібности" окремої української культури, щодо універсалізаторськи-ощасливлювальної ролі російської культури, заперечуючи його самовпевнену тезу про всесильний гіпноз цієї культури, – і показуючи, що дорогу до повсюдного панування проклали їй циркуляр жандарма і чобіт урядника...

Ізраїль Клейнер тонко простежує, як роздуми про причини й механізм асиміляції євреїв у Російській імперії приводять Жаботинського до гірких висновків про мимовільну (а інколи й свідому) участь самих євреїв, надто єврейської інтеліґенції, в русифікації інших пригноблених народів. Жаботинський постійно підкреслював, що найбільшою трагедією в історії євреїв було те, що панівна верства накидала їм "ненавиджену ролю знаряддя, засобу задля чужої вигоди", що "у кожному окремому випадку та сторона, яка через свою впливовість або багатство мала сильніші засоби тиску, примушувала місцевих євреїв іти разом з нею для уярмлення іншої народности". Тут, як і в багатьох інших принципових питаннях, виявилася громадянська мужність і інтелектуальна чесність Жаботинського. Право так сказати мав тільки безкомпромісний борець за свободу свого народу. Тільки в його вустах очисною правдою може зазвучати те, що в устах чужака виглядало б недоброзичливістю або й наклепом.

Патетичний виступ проти русифікаторської ролі єврейської інтеліґенції (звісно, тієї її частини, що орієнтувалася на асиміляцію) у російській імперії – один із важливих складників тієї широкої національної самокритики, яку здійснив на арені єврейської думки Владімір Жаботинський. Водночас під постійним прицілом свого нещадного сарказму тримав він і інші форми специфічно єврейської (як йому здавалося) запопадливости перед панівними націями та станами. Жаботинський, мабуть, помилявся щодо єврейської монополії на це добро; в усякому разі, українці тут цілком могли би позмагатися з євреями, що засвідчили їхні неоцінені заслуги в підпиханні русифікації неслов'янських народів у колишньо-

му СРСР. Подивімося, скільки і болюче-гірких, і знущальних слів викликає в нього узагальнений образ "Мошка" – асимілятора, який, за словами І.Клейнера, для Жаботинського "символізує не лише пригнічене становище єврейства в діяспорі, а й цілковито хибну лінію поведінки єврейства". Постать "Мошка" Жаботинський запозичив із Шевченкових "Гайдамаків", але надав їй розширювального значення. Вбачаючи той же прислужницько-асиміляторський комплекс і в деяких респектабельних творців єврейської політики.

Це була та справжня національна самокритика, що є ознакою життєздатности народу і передумовою національного відродження чи революції, – досить згадати великих національних поетів: Міцкевіча, Гюго, Петефі, Христо Ботєва, Хосе Марті, Беранже, Шевченка, Лесю Українку, Франка... Жаботинський вписується у цей світовий ряд великих патріотів і великих оскаржників своїх народів, тих, хто виганяв з їхніх душ "біса рабства", – а всі вони, так чи інакше, перегукувалися з традицією судного слова біблійних пророків.

З темою національної самокритики безпосередньо пов'язана і ще одна велика й постійна тема: антисемітизму. Оскільки різні форми і "градуси" антисемітизму є неодмінним складником атмосфери, в якій живе єврейська діяспора в світі протягом мало не всієї своєї історії, то єврейська політична й етнічна думка не могла не звертатися до цієї проблеми, намагаючись пояснити стійкість та повсюдність цього явища.

Ідея богообраности й, отже, особливих стосунків з іншими народами не все могла пояснити у дедалі складніших формах співжиття євреїв із неєвреями і не могла задовольнити тих, хто шукав адекватного розуміння долі свого народу. Не всі з них зупинялися на поясненні антисемітизму релігійними, психологічними чи "біологічними" мотивами, які на пересічному рівні зрештою зводилися до звинувачення інших народів у гріхах проти народу богообраного. Це свого роду дзеркальне відбиття такої ж давньої і стійкої версії юдофобів про гріхи єврейського народу перед християнами і всім світом.

Єврейська політична думка знає і приклади, коли пошуки вирішення проблеми єврейства і супутнього йому антисемітизму

приводили до фундаментального заперечення самого єврейства з боку єврейських таки або єврейського походження мислителів. Скажімо, К.Маркс у творі "До єврейського питання" і його друг М.Гесс у праці "Про капітал" безоглядно ототожнювали єврейство з капіталізмом і визволення людства від капіталізму розглядали і як визволення євреїв від свого єврейства. (Пізніше М.Гесс відійшов від цих поглядів і став палким адептом соціялістичного сіонізму.) У тій таки Німеччині єврей Отто Вайнінґер здійснив філософську критику єврейства.

Незалежно від того, входило це чи не входило в задуми самих авторів, але такі вчені давали не тільки соціяльну й моральну санкцію для "теоретичного" антисемітизму, а й арґументи для звичайної брутальної юдофобії.

Натомість оборонці й симпатики єврейства, оскаржники антисемітизму часто не брали до уваги всього діяпазону його мотивації і звужували проблему до задавнених стереотипів і передсудів, пережитків нецивілізованого стану людства, до расової та національної нетерпимости. Звичайно, саме в цьому – найстрашніше й невичерпне джерело антисемітизму, та його емоційна енерґія, та соціяльно-психологічна "резерва", яка вможливила жахіття гітлерівського нацизму. І все таки саме лиш "культурницьке" чи морально-психологічне пояснення антисемітизму не задовольняло найвідповідальніших з-поміж єврейських мислителів. Вони задумувалися над макабричною "пластичністю" антисемітизму, невичерпністю його форм і мотивів; з'явився сумнів у тому, що проґрес, демократія і культура самі собою "знімуть" цю проблему.

Владімір Жаботинський категорично і навіть із викликом протиставився традиційній єврейській реакції на антисемітизм. Він рішуче переглянув для себе самі "периметри" цього явища. Сприйняття будь-якої критичної думки про єврея чи єврейство як антисемітизму засвідчує в кращому разі комплекс меншовартости, а в гіршому – інтелектуальну нечесність. Повноцінне національне почуття й інтелектуальна адекватність повинні захистити від такої хворобливої уразливости. Намагаючись уточнити критерії для означення антисемітизму, Жаботинський пропонує ще один термін: асемітизм – відгородження від єврейства, бажання перебувати поза

сферою його впливу. Одна з його статтей 1909 року так і зветься: "Асемітизм". У ній він так мотивує свою незгоду з надто розширливим, на його думку, поняттям "антисемітизм": "Через те, що в нас вважається дуже distinquè мовчати про євреїв, вийшов найбезглуздіший наслідок: можна потрапити в антисеміти за саме слово "єврей" чи за найневинніший відгук про єврейські особливості(...) Тільки євреїв перетворили на якесь заборонене табу, що на нього навіть найлагіднішої критики не можна навести, і від цього звичаю втрачають найбільше самі євреї..."

Треба сказати, що так питання поставлене не випадково. Адже улюбленим коником антисемітів завжди була "єврейська нетерпимість". Відомий борець зі світовою єврейською змовою російський білоемігрант князь М.Ґорчаков, який 1927 року перевидав у Парижі "Сіонські протоколи" незабутнього С.Нілуса, свою передмову до епохальної фальшивки починав зі страждennої скарги: "...Горе тому, хто зважиться критично торкнутися єврейства". Владімір Жаботинський вважав за надзвичайно важливе – і з інтелектуального, і з психологічного, і з естетичного поглядів – вибити козирну карту "єврейської нетерпимости" з рук противників, рішуче визначити суспільно-моральні орієнтири у цій дражливій сфері міжнаціональних рахунків. У цьому сенс його наставлення на "безцензурне" обговорення єврейської проблематики, на врівноважене ставлення до критики. Та це лише перший крок у бік пропонованої Жаботинським зміни "єврейської поведінки". З не меншою пристрастю він стверджує право євреїв бути такими, як є, нічого не приховуючи і ні під кого не маскуючись, ні перед ким не вибачаючись і не виправдуючись, – тобто почуватися так, як почуваються інші суверенні народи:

"Нам нема за що вибачатися. Ми народ, як усі народи; не маємо жадного домагання бути кращими. Як одну з перших умов рівноправности вимагаємо визнати за нами право мати своїх мерзотників, так само як мають їх і інші народи. Так, є у нас і провокатори, і торговці живим товаром, і втікачі від військового обов'язку, є, і навіть дивно, що їх так мало за нинішніх умов. У інших народів теж багато цього добра, а до того ж є ще й казнокради, і погромники, і кати, – а проте нічого, сусіди живуть і не соромляться. Подобаємося ми чи не подобаємося, це нам, зрештою, цілком байдуже. Ритуального вбивства

у нас нема і ніколи не було; але якщо вони хочуть неодмінно вірити, що "є така секта" – будь ласка, хай вірять, скільки влізе. Яке нам діло, чого ради нам соромитися? Хіба соромляться наші сусіди за те, що християни в Кишиневі вбивали цвяхи в очі єврейським немовлятам? Анітрохи: ходять, піднявши голову, дивляться всім прямо в обличчя, і цілком праві, так бо й треба, адже особа народу царственна, не підлягає відповідальності і не зобов'язана виправдуватися".

Дразлива відвертість і макабричність, чи слушніше, крижана відчайдушність тону завжди властиві Жаботинському, коли він говорить про кульмінаційні сцени трагедії народу серед народів. Та коли відкинути емоційні "нарощення", в суті побачимо тверезий, реалістичний підхід до справи міжнародного замирення, надто у випадках задавнених історичних порахунків: жоден народ не повинен чогось вимагати від другого (тим більше того, що й для нього самого недосяжне); народи мусять співіснувати такі, як є.

Не менш тверезющою, "дегіпнотичною" була і друга принципова теза Жаботинського стосовно антисемітизму – та, що стосувалася його причин. Він закликав євреїв звільнитися від ілюзій, ніби все полягає в національних забобонах, у ворожості інших народів до них. Він доводив, що найглибше, початкове джерело антисемітизму – саме явище вигнанства, перебування на чужій землі, яке й породжує "антисемітизм обставин".

До всього цього додавалося й те, що Жаботинський уважав хибною "єврейською політикою": служити в багатьох випадках панівній нації, викликаючи ворожість нації пригнобленої; віддавати свою творчу енергію не власному політичному й культурному розвиткові, а розвиткові панівної нації, – й одержувати за це не вдячність, а зневагу, або й активну протидію.

Який же вихід убачав Жаботинський? Іти пробоєм крізь завали історії. Творити повноцінну єврейську державу на землі предків і зробити її привабливою для всіх євреїв світу як місце їхньої самореалізації та самореалізації всього народу, а водночас і такою, з якою б рахувалися інші народи.

Ідею створення єврейської держави висували в XIX столітті – як і пізніше – різні люди, вкладаючи в неї далеко не однаковий зміст. Одна з найраніших належить російському декабристові Пес-

телю, спонукальним мотивом якого (і це не єдиний випадок) було бажання позбутися євреїв. За словами єврейського історика Юлія Гессена, "Пестель (...) не подумав про долю самого єврея", "шукаючи розв'язання єврейського питання, не пішов шляхом рівноправности", а пропонував сприяти євреям "у заснуванні особливої держави в якійнебудь частині Малої Азії".

Пізніше в Росії і в Европі виникало багато інших проєктів і прожектів, називалися як можливі землі поселення євреїв різні країни й краї Азії та Африки, аж поки сіоністська ідея не визріла у Льва Пінскера, Теодора Герцля, Макса Нордау. А проте, здебільше йшлося про створення міжнародними зусиллями держави для євреїв. Принципова відмінність сіоністської ідеї Жаботинського полягає в тому, що він хоч і провадив із британськими чинниками переговори з палестинського питання, однак не покладав надій на сумнівне міжнародне благодійництво і замість "держави для євреїв" висував завдання створення держави **самими євреями**, власне: відтворення її на предківській землі, своїми силами. Це принципово різні речі.

На перший погляд може здатися, що сіонізм виник як реакція на антисемітизм. Так розуміли справу і деякі ідеологи сіонізму. Однак у Жаботинського зовсім інший підхід. Він неодноразово підкреслює, що антисемітизм міг бути лише додатковим поштовхом до створення концепції сіонізму. Поява ж її стала неминучою після того, як виявилося, що просвітництво й емансипація не вирішили проблеми єврейства і що асиміляція, прийнятна для одиниць, не може бути прийнятна для народу в цілому. "Антисемітизм **не міг** породити сіонізму, – писав Жаботинський. – Антисемітизм міг породити тільки прагнення втекти від переслідування шляхом найменшого опору – тобто, перемінивши віру. І все таки для того, щоб за проповіддю переміни віри стало чути заклик до самоусвідомлення і національного воскресіння, було необхідно щось інше, крім антисемітизму, – якийсь внутрішній чинник, якесь позитивне веління зсередини. Це – інстинкт самозбереження нації, він дав нам силу рушити вперед..."

Жаботинському завжди йшлося насамперед про мобілізацію національних сил, про кристалізацію національного духу, плекання

національної гідности, здатности обстоювати себе, про готовність до всіх форм позитивного самоствердження народу – на всіх етапах шляху до самореалізації в державі.

Особливого значення набували тут самостійна єврейська політика в країнах розсіяння та консолідація інтелектуальних сил навколо створення єврейської національної культури.

Бурхливо й саркастично заперечуючи доцільність витрачання єврейських сил на політичне й культурне життя панівних націй, закликаючи зосереджуватися на власних інтересах, він чи не першим з европейських політиків прийшов до ідеї об'єднання зусиль пригнічених націй. І для нас особливо цікаво і важливо, що тут йому прислужився його український досвід. Саме на матеріялі українського суспільного життя, побачивши спільність інтересів і цілей українського національно-визвольного руху та сіоністського руху в Російській імперії ("демократизація державного життя, визнання рівноправности народів, широка культурно-національна автономія"), ставши на ґрунт рішучої підтримки українських національних вимог та спільної боротьби проти чорносотенців (які нищили українство з не набагато меншою люттю, ніж єврейство) і побачивши "спільне поле боротьби", – Жаботинський вийшов за межі унікальної єврейської проблематики, відчув можливість і потребу завести її в широкий контекст світової боротьби поневолених та упосліджених народів за вільний розвиток і свободу.

У цей перший, "український" період біографії Жаботинського формується його уявлення про наш народ, сповнене розуміння і співпереживання, – і воно залишиться в нього постійним. Українська компонента відчутно присутня в його публіцистичних і теоретичних працях цього часу, надто в тих, де йдеться про культуру й мову, про демократичний характер національного руху, а ширше кажучи – в його "націології" взагалі. Про це читач багато може довідатися з праці І.Клейнера.

Особливе місце у ранній творчості Жаботинського посідає образ Тараса Шевченка. В його наполегливому звертанні до Шевченка є якась, сказати б, інтимна затятість – можливо, вона пояснюється тим, що Жаботинський відчував глибоку спорідненість із Шевченком у тій органічній одвертості й мужності, з якою Шев-

ченко говорив про "делікатні" національні питання і заявляв права свого народу. Здається навіть, що Жаботинський міг знаходити моральну підтримку в цій одвертості й прямоті, а головне – у незмірній силі любови до свого народу, своєї землі, своєї країни. У всякому разі, обидва споріднені в тому, що найвищою цінністю, поза якою нема життя, для обох була Вітчизна, і задля неї, в несамовитій любові до неї вони не зупинялися навіть перед богоборством. І коли читаєш у "Пам'яті Герцля" В.Жаботинського:

Так в оны дни отец наш Израил
свой стан привел к родимому порогу,
и преградил сам Бог ему дорогу
и бился с ним, но Иаков победил.
Грозою нас, как листья, разметало,
но мы твои потомки, богобор, –
мы победим во что бы то ни стало.
Пусть Божий меч на страже перевала,
но мы пойдем ему наперекор, –

то згадується Шевченкове:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену святого Бога,
За неї душу погублю...

Так само, коли читаєш у Жаботинського імперативне: "...служити єврейській справі чим удасться, головою і руками, і зубами, правдою і неправдою, честю і мстою, будь-що-будь", – згадується Леся Українка:

Хай гине все, хай гине честь, сумління,
Аби упала ця тюремная стіна...

Звісно, гріх було б розуміти все це буквально, – йдеться про емоційно-вулканічний протест проти світової несправедливости і сліпоти людства до цієї несправедливости, протест, що вибухає з розпачу, – насправді ж у громадській сфері і Шевченко, і Леся Українка, і Жаботинський були лицарями бездоганними й усім своїм

авторитетом, своїм образом та іменем забезпечували моральну високість і чистоту, гуманістичний “ценз” національно-визвольного руху.

Взагалі ж мимовільних перегуків Жаботинського з мотивами української літератури й публіцистики кінця XIX – початку XX століття – безліч, і пояснюються вони, звичайно ж, схожістю становища і проблем національно-визвольного руху. Можливо, зіставлення ідей Жаботинського з ідеями українських мислителів стане колись предметом спеціяльних досліджень, і це буде ще один аспект теми, яку започаткував І.Клейнер.

Тим часом є всі підстави говорити про немалі послуги, які зробив Жаботинський для української справи, з’ясовуючи й обстоюючи справу єврейську. І одна з найбільших – його об’єктивні судження про українську історію та українсько-єврейські взаємини, його протистояння ірраціоналізації цих узаємин та мітові про абсолют українського антисемітизму, віра в порозуміння й злагоду.

* * *

Усе це залишається актуальним і сьогодні. Адже й сьогодні дехто намагається зобразити Україну як нібито головне вогнище антисемітизму і навіть його батьківщину. Отож доводиться нагадувати відомі історичні факти. Переслідування євреїв у країнах Европи має двотисячолітню історію. Протягом XIII–XV століть євреїв вигнано з Еспанії, Португалії, Франції, Англії, північної Італії та багатьох земель Німеччини. Собори західньої християнської церкви, які відбулися в Римі 1179 і 1215 років, запровадили ґетто для євреїв і зобов’язали їх носити розпізнавальний знак. Зачинатель Протестантської Реформації Мартін Лютер у своєму памфлеті 1543 року “Євреї та їхня лжа” запропонував сім способів боротьби з євреями, починаючи з підпалювання синагог і кінчаючи вигнанням з країни всіх зацілілих євреїв, “як скажених собак”.

Таким чином переважна частина євреїв опинилася у Східній Европі – найбільше в Польщі й Україні, західня частина якої перебувала тоді під владою Польщі. Росія тільки 1794 року, після поділу Польщі, дозволила євреям селитися на своїй території, але вже 1804 року ухвалено закон про межу поселення (“черту осед-

лости") для осіб юдейського віровизнання. Це була – знов таки – територія Польщі, Литви, Білорусі та України (переважно правобережної), які всі тепер входили до складу Російської імперії. Тут у 1911 році жило близько п'яти мільйонів євреїв, із них понад 40 відсотків – в Україні. Звідси зрозуміло, чому не лише проблематика єврейського буття, а й ексцеси, пов'язані з "єврейським питанням", льокалізувалися в окремі періоди XVII–XX століть великою мірою на території України.

Аналізуючи українсько-єврейські взаємини у минулому, треба виходити з того фундаментального факту, що Україна не мала своєї державности, а отже, поперше, її власний розвиток був спотворений, а подруге, не за все, що діялося на її території, вона відповідає, бо український народ не був господарем своєї землі і своєї долі. Він жив, словами Шевченка, "на нашій, не своїй землі". Це добре розумів і про це писав відомий єврейський дослідник Юлій Гессен у своїй "Історії євреїв у Росії" (С.-Петербурґ, 1914).

Однак не всі єврейські автори враховували цю складність історичних обставин, і тоді причина трагічних подій XVII століття вбачалася тільки в природному нібито ("біологічному") антисемітизмі українського народу – всього народу. Основним джерелом відомостей про часи Хмельниччини для таких авторів стала книга свідка – рабина Ганновера (друга половина XVII ст.), тенденційні перебільшення якої спростовують деякі уважні дослідники.

Видатний єврейський історик Шімон Дубнов говорив про "гайдамаччину як типовий національний рух України" та про "погромну місію українського народу". Він намалював жахливу картину антиєврейських погромів у XVII столітті. Але це тільки частина правди. Друга частина, якої не бачать деякі єврейські історики, але яку ясно бачить, як це видно з його книги, І.Клейнер, – це ті страхітливі спустошення і знущання, яких за тієї самої та ще ранішої доби зазнавав український народ від турецьких і татарських набігів та від польської екзекуції. Масові вбивства і катування були тоді звичайною річчю на цій багатостраждальній землі, і не український народ був їх інспіратором, а ті, хто приходив на українську землю як завойовники.

Зрозуміла річ, що вкрай жорстокі обставини тієї доби не могли не відбитися і на характері українсько-єврейських відносин.

Єврейські автори схильні вважати тенденційними свідчення українських козацьких хронік про єврейське лихварство (можливо, тут потрібен такий само зважений підхід, як і до свідчень рабина Ганновера). Вони знаходять ворожість до євреїв у національному епосі, історичних піснях, народному вертепі тощо і пов'язують із нею національний образ України та процес кристалізації української національної свідомости.

Треба визнати, що деякі підстави для таких оцінок є. Але, поперше, в українському епосі й фолкльорі взагалі є й інші мотиви, які засвідчують тривале доброзичливе співжиття з євреями. Подруге, нація і національна свідомість не є чимось раз назавжди даним. Доба середньовіччя давно минула, об'єктивні історичні обставини кардинально змінилися, і притягати до них старі стереотипи було б для всіх нас вкрай нерозумно.

Уже в XIX столітті не можна говорити про скількись поширені антиєврейські настрої українських селян. Погроми кінця XIX – початку XX ст. чинили не українські селяни, а зденаціоналізоване міське люмпенство і кримінальні елементи, інспіровані та керовані монархічно-імперським "Союзом русского народа". Їм протистояла свідома робота української інтеліґенції, яка викривала антисемітські брехні чорносотенців і закликала український народ до солідарности з єврейським.

Політична співпраця, попри всі труднощі, стала реальністю після проголошення Української Народної Республіки, яка надавала євреям національно-культурну автономію. Але фатальним чином цей природний історичний процес урвала російсько-більшовицька навала на Україну та спричинена нею громадянська війна. Україну шматували більшовицькі, білоґвардійські, польські наїзники, майже всі вони чинили жорстокі єврейські погроми, які потім приписано тільки українцям. Незаперечною і непрощенною є, звісно, й вина українських погромників із числа анархічних банд і частини реґулярного війська. Але не за все, що діялося на українській землі, відкритій усім напастям, міг відповідати український народ.

А втім, цю складну тему докладно і тверезо обговорює І.Клейнер, як і позицію В. Жаботинського, його інтерпретацію відпо-

відних подій та зміну нюансів у його оцінках під впливом різних обставин та єврейської громадської думки.

* * *

Від часу, коли жив і діяв Жаботинський, минула ціла історична доба, що значно змінила обличчя планети і розхитала багато які ідеології та світогляди. Тож природно постає питання: що у спадщині Жаботинського витримало випробування часом і новим досвідом людства, а що – ні.

У світі ідей Жаботинського можна розрізняти основні переконання й принципи, які становлять суть його світогляду і його інтелектуальної та моральної особистости, і ті, сказати б, продукти його думки, що були породженням мінливих історичних ситуацій та відповідних проблем і завдань єврейства.

До перших належать принцип самоцінности, "царственности" нації як Божого витвору і рушія світового життя, віра у високу духовну місію єврейського народу, національна гордість і гідність, культ активности й волі, координація особистих і національних цінностей з уселюдськими (але не просто ототожнення).

Це – незмінний стрижень світогляду й особистости Владіміра Жаботинського.

У 30-і роки Жаботинський поважніше розбудовує загальнодемократичну компоненту своєї концепції (у чомусь схожу еволюцію пережив пізніше, після Другої світової війни, український націоналізм у діяспорі), наполегливіше пов'язує її з гуманістичними цінностями.

Принцип Нації доповнюється принципом Індивідума. Саме індивідум був, згідно з Біблією, створений "за образом і подобою Божою". Тут Жаботинському доводиться виправдуватися за своє раніше твердження "спочатку Бог створив націю", – і він мусив удатися до такої діялектики: "...Тут немає ніякої суперечности... Формулювання про першість **національного** я висунув у полеміці з тими, хто стверджував, ніби основою всього є **людство**. Я ж вірю несхитно, що в ієрархії творіння нація стоїть вище за людство. Але так само я вірю, що індивідум, своєю чергою, має переваги над **нацією**. І хай навіть він підпорядковує все своє життя служінню

народові, – з мого погляду, це аж ніяк не скасовує його більш високого статусу. Адже чинить він так із власного вільного вибору".

Під враженням переслідування євреїв у нацистській Німеччині Жаботинський змінює акценти у тлумаченні антисемітизму і, не відмовляючись від формули "антисемітизм обставин", підкреслює тепер значення "антисемітизму людей".

Взагалі, роль антисемітизму і юдофобії в ситуаціях світової історії та в долі єврейського народу виявилася більшою і трагічнішою, ніж думалося Жаботинському на початку століття. Водночас під цим оглядом передбачливими були наполегливі заклики Жаботинського до євреїв евакуватися з Европи до Палестини. Хоча, перспективу стосунків з арабами він конструював, здається, трохи волюнтаристськи, реально вони складалися важче й заплутаніше, ніж Жаботинський сподівався.

У світлі пізнішого досвіду людства не в усьому можна поділяти ентузіязм Жаботинського щодо націоналізму, як панацеї для майбутнього світу. Реально націоналізм, розв'язуючи одні проблеми, створював нові. Він змінює картину світу, але поки що не зробив її благодатнішою для людини, нації, людства. Можна, звичайно, сказати, що ті націоналізми, які є чинними в світі, змінюють його не "за Жаботинським". Але це могло б стосуватися всіх націоналістичних систем, і не тільки націоналістичних: як відомо, великі ідеї мають властивість адаптуватися до життєвої мізерії і перетворюватися часом на свою протилежність.

А тим часом можна сказати, що все таки Жаботинський не помилявся щодо значення ідеології націоналізму (в його розумінні) і національно-визвольної боротьби народів, яка багато в чому визначила характер XX століття і змінила обличчя планети. І його думки про націю, про національну культуру, про мову, про духовні цінності кожного народу; його виступи проти асиміляції, і за право боронити національну і людську індивідуальність – усе це і багато що інше сьогодні цілком вписується в інтелектуальний багаж людства кінця XX століття.

Я, природно, не можу судити про маштаби і глибину впливу Жаботинського на всю сучасну єврейську думку. Але самі єв-

рейські автори, принаймні чимало з них, ставлять його під цим оглядом на одне з чільних місць.

Особливо сильні імпульси – і ми це знаємо – давав він дисидентській думці (і не тільки єврейській) в СРСР. Його вплив відчувається нині в публіцистиці ізраїльських інтелектуалів – вихідців із колишнього СРСР. Наприклад, згадуєш Жаботинського, коли читаєш у відомого єврейського вченого Віталія Рубіна таке: "Євреї виявилися втягненими у вир російської історії. Тепер їхнє завдання – вибратися з нього". Це резонує на саркастичну фразу Жаботинського: "всі побігли на галасливий майдан творити єврейськими руками російську історію". (Про це ж писав і Михайло Драгоманов, – але вже про українців.) І опублікована І.Клейнером 1983 року в Ізраїлі полемічна стаття "Чи не час повернутися з Росії, нарешті?", адресована тій частині російсько-єврейських інтелектуалів, які і в Ізраїлі живляться майже винятково російськими інтелектуальними й духовними здобутками, – безперечно перегукується з думками Жаботинського.

З другого боку, не буде, мабуть, помилкою сказати, що активна участь євреїв, особливо у XIX–XX століттях, у політиці, науці, культурі, літературі інших народів сприяла гармонізації стосунків між ними і розвиткові інтернаціонального життя взагалі, як і збагаченню людської духовности. Щоправда, форми тієї участи не завжди були і є предметом вільного вибору євреїв, а диктувалися історичними обставинами.

Порівняно незначна частина інтелектуальної енергії, яку євреї віддавали Україні, була для неї вельми корисною, і Україна говорила і говорить про це із вдячністю. Але справа не зводиться до тих талантів, які єврейство дало українській культурі, – можна глянути на неї ширше. Як дивився, скажімо, Сергій Єфремов, коли писав 1909 року: "Євреї, як ми знаємо, живуть у найближчому зв'язку з українським народом, – це навіть не сусіди, як здебільшого інші народи, а одна із складових частин людности на самій же таки українській землі". Або як пише про взаємовпливи українців і євреїв, про їхнє людське "взаємопроникнення" відомий український філолог Мартен Феллер у своїй дивовижній книжці, що вийшла 1994 року в Дрогобичі.

Традиція Жаботинського відіграла свою роль у тій спільності дій, якої досягли українські та єврейські демократичні сили під час боротьби за незалежність України і відновлення української державності. Це створило міцну підвалину для взаємної довіри та дальшої співпраці.

Водночас уперше в історії взаємини українців і євреїв вийшли на міжнародний рівень – уперше вони мають можливість говорити один з одним як два державні народи. І тут у них є великі можливості для співпраці та взаємопідтримки, бож у них – попри всі біди минулого – так багато спільного. Перед обома державами стоять багато в чому схожі завдання інтелектуального потенціялу. Є зіставне і в зовнішньополітичних орієнтаціях та пошуках. Обидві країни вибудовують свою систему відносин з країнами світу на основі утвердження незалежности, забезпечення ґарантій державного існування в складній геополітичній ситуації та пошуку взаєморозуміння з не завжди прихильними сусідами, стосунки з якими обтяжені не лише історичними спогадами, а й часом актуальними претенсіями.

Тим важливіше – маючи на меті і міжнародню співпрацю взагалі, поліпшення світового клімату, облагородження вселюдського буття, – продовжувати спільну боротьбу проти українофобії та юдофобії. І тут мало зусиль державних лідерів і діячів, демократичних політичних і громадських організацій, письменників і вчених. Тут потрібне освідомлення кожного громадянина.

Тут потрібна й спадщина Жаботинського. На жаль, із цією спадщиною в нас покищо мало хто знайомий. Тут є робота і українцям і євреям. Книга Ізраїля Клейнера, – перша серйозна монографія в українському “жаботинськознавстві”, яке, сподіваюся, тепер розпочнеться, – допоможе в цьому. І за це йому дяка.

ПЕРЕДМОВА

Людина, яка вивчає за першоджерелами історію України або історію євреїв в Україні, має бути вражена кричущою невідповідністю між історичними фактами та поширеними уявленнями про український національно-визвольний рух та про історію українсько-єврейських взаємин. Таке становище свідчить, очевидно, що історики, чиїм обов'язком є правильно інформувати громадську думку про перебіг та підложжя історичних подій, цього разу не впоралися зі своїм завданням. Об'єктивні праці Арнольда Марґоліна, Соломона Ґольдельмана, Йосефа Шехтмана, Іллі Черіковера та деяких інших авторів загубилися в зливі творів, у яких читачеві намагаються уроїти, ніби Україна – це така земля, де впродовж усієї історії не відбувалося нічого вартого уваги, крім величезного перманентного єврейського погрому.

Продираючись протягом років крізь туман пропаґандистських мітів до ґрунтовної ясности фактів, автор мав нагоду переконатися, що Владімір Жаботинський, який був і залишається однією з найблискучіших постатей єврейської історії, засвоїв і намагався передати іншим ясний і неупереджений погляд на Україну, на національно-визвольний рух її народу та на значення української проблеми як для єврейського

народу, так і для всієї Східньої Европи і, врешті, для всього світу.

Автор висловлює сердечну подяку всім, хто допоміг йому в його праці. Особливу подяку автор висловлює проф. Лупулові та д–рові Кравченку з Канадського Інститу́ту українознавчих студій в Едмонтоні, д–рові Єгуді Бенарі, панові Ґані, панові Єваровичу та пані Ґруз з Інституту Жаботинського в Тель-Авіві, панові Левові Биковському з Денверу, пані Холявці з Баварської бібліотеки в Мюнхені, пані Каплан із Бібліотеки Паризького університету в Нантері, пані Улановській з Національної Університетської бібліотеки в Єрусалимі, панові Йосипишину з Бібліотеки ім С.Петлюри в Парижі, онуці Жаботинського пані д–рові Рубін–Жаботинській та її чоловікові д–рові Рубіну, професорові Михайлові Френкіну з Єрусалимського університету, пані Мір'ям Ґольдельман та д–рові Ашерові Вільхеру з Єрусалиму та колишньому співробітникові Жаботинського панові Моріелю (Меєровичу) з Тель–Авіву.

Вступ

МІСЦЕ І ЧАС

Один із найвизначніших сіоністських лідерів Владімір (Зеев) Жаботинський[1] народився 18 жовтня 1880 року в Одесі. На той час Одеса була великим культурним, промислово-торговельним та портовим містом на півдні України. Заснована наприкінці XVIII сторіччя як найбільший російський порт на Чорному морі, де майоріли прапори суден із десятків країн, Одеса завжди мала особливий характер – багатонаціональний, навіть дещо космополітичний, з перехрещенням та взаємним впливом російських, західньоевропейських, єврейських та українських культурних впливів. Бувши на території України, Одеса за складом населення та культурною атмосферою не була справді українським містом: за переписом 1897 року 45 відсотків її населення становили росіяни, 35 відсотків – євреї, а українці – лише трохи більше, ніж 10 відсотків[2].

Таке становище було властиве більшості міст на території України: майже чисто українським залишалося село, а місто було культурно більше або менше зросійщене, з переважанням російського, єврейського, а часом польського населення. Українці по містах становили здебільшого від 10 до 40 відсотків населення – становище, властиве недержавним сільсько-господарським націям, які перебувають у складі великої суходільної імперії[3]. Одеса була містом, у якому український вплив був відчутний чи не найменше серед усіх великих міст України.

Єврейська громада Одеси була тоді за чисельністю другою в імперії (а якщо не рахувати польських теренів, то найчисельнішою)[4], і

в місті вирувало активне єврейське громадське та культурне життя, яке з часом, одначе, дедалі більше русифікувалося і набирало типово російських мовних та організаційних форм. Попри це, з Одеси вийшли або були з нею пов'язані численні видатні єврейські культурні та громадські діячі: Лев Пінскер, Менделе Мойхер–Сфорім, Ахад Гаам, Шімон Дубнов, Хаїм–Нахман Бялік, Йосеф Клаузнер та багато інших, а також ціла ґенерація видатних євреїв-музик. З Одеси вийшло також кілька визначних російських письменників-євреїв: Бабель, Багріцький та інші[5].

Саме Одеса з її атмосферою певної духовної свободи та різнобічности (наскільки можна казати про свободу та різнобічність за умов авторитарно-бюрократичного царського режиму) справила найбільший вплив на формування молодого Жаботинського. Написана ним багато пізніше – 1930 року – стаття "Моя столиця"[6] була справжнім гімном Одесі, даниною юнацьким почуттям та спогадам, визнанням того величезного впливу, що його справила на Жаботинського самобутня атмосфера цього міста.

Протягом усього життя Жаботинський раз-у-раз повертався у своїх писаннях до теми Одеси, їй він присвятив багато сторінок "Автобіографії", частини якої писав від 1926 до 1936 року[7].

Попри неукраїнський характер міста свого дитинства та юнацьких років, Жаботинський не зміг пройти повз той факт, що Одеса була неукраїнським острівцем серед українського селянського моря, і це довкілля прямо або посередньо впливало на соціяльну та культурну ситуацію в місті.

"...Україна дала нам матросів на дубки, і каменярів, і – головно – ту сіль земну, тих стовпів вітчизни, тих справжніх будівничих Одеси та всього півдня, чиїх епігонів, навіть за наших днів, волжанин Ґорький пішов шукати – і знайшов – справжню, ваговиту людину... дуже довга вийшла фраза, але я маю на увазі босяків. І ще другого будівничого дала нам Україна: звали його чумаком, він вантажив жито біля дніпрових порогів і, покрикуючи на волів 'цоб–цебе', чвалав за рипливим возом степом до самого Пересипу – хто знає, скільки тижнів пішої путі, або й місяців..."[8]

У цьому уривку гумор переплетено з ностальгією, літературну форму – з глибоким і поважним, у засаді, твердженням про українське

підґрунтя, заховане за европейськими фасадами зросійщеного і водночас космополітичного міста.

Освіта, що її одержували одеські євреї, була найчастіше суто російською, російською була, здебільшого, і їхня щоденна мова. Російську освіту одержав і Жаботинський. Захоплення художньою літературою, яке серед освічених кіл у Росії вважається за неодмінну і мало не головну ознаку належности до "інтеліґенції", сильно позначилося і на ньому. Він рано почав писати вірші й прозу російською мовою і незабаром набув у своєму колі репутації "вундеркінда".

1898 року, у віці 18 років, він стає римським кореспондентом спочатку газети "Одесский листок", а потім – "Одесские новости". Його кореспонденції з Італії мали великий успіх у читачів. Бездоганно вивчивши італійську (у зрілі роки Жаботинський вільно володів 8 мовами), він 1901 року повернувся до Одеси.

Незабаром Жаботинський став досить відомим російським публіцистом, поетом, драматургом, перекладачем поезії, а також оратором[9].

Видатний російський літературний діяч та поет Корнєй Чуковський, із яким товаришував юний Жаботинський, до глибокої старости зберіг про нього найсвітліші спогади. 1965 року, коли слово "сіонізм" вважалося в СРСР за брудну лайку, а ім'я Жаботинського цензура дозволяла згадувати лише в неґативному контексті, Чуковський писав у листі з Москви до Єрусалиму:

"Від усієї особи Владіміра Євґеньєвича виходила якась духовна радіяція, в ньому було щось від пушкінського Моцарта, та, либонь, від самого Пушкіна. Поруч із ним я почувався невігласом, нездарою, мене захоплювало в ньому все: і його голос, і його сміх, і його густе чорне-пречорне волосся, що звисало чубом над високим чолом, і його широкі пухнасті брови, і африканські губи, і підборіддя, що випиналося наперед, надаючи йому вигляду задираки, бійця, розбіяки.(...) Він висловлював молоді, вільні й зухвалі думки про узвичаєну мораль, про шлюб, про бунтарство проти встановлених звичаїв тощо"[10].

На літературний талант Жаботинського звернули увагу також Алєксандр Купрін, Максім Ґорький, Лєонід Андрєєв та інші літератори[11].

Але Жаботинському не судилося стати видатним російським письменником. Чергова хвиля антиєврейських погромів, що пройшла багатьма містами та містечками імперії на початку XX сторіччя, назавжди вибила його з колії російського культурного життя і повернула обличчям до свого народу. Що ж він побачив?

На той час – на межі двох сторіч – єврейське населення Російської імперії нараховувало 5 мільйонів 200 тисяч осіб, разом із 1 мільйоном 300 тисячами осіб, що жили на тій частині польської території, яка після розділів Польщі наприкінці XVIII сторіччя входила до складу царської Росії. До 1917 року кількість євреїв в імперії (за винятком польських теренів) збільшилася завдяки природному приростові приблизно ще на 650 тисяч осіб[12]. Єврейське населення царської держави 1903 року становило близько 48 % усього світового єврейства, а 1911 року – близько 44 %: зменшення відсотку сталося, головно, через еміґрацію євреїв до Америки[13].

Важливо мати на увазі, що мало не 94 % єврейського населення Російської імперії мешкало на неросійських етнічних теренах – головно, серед українців, поляків, білорусів, литовців, молдаван. Оскільки встановлена законом територія, на якій євреям було дозволено мешкати (до того ж лише в містах), так звана "смуга осілости", перебувала поза межами російських етнічних теренів, то кількість євреїв на землях, населених росіянами, була дуже мала. Наприклад, у Московській губернії (разом із Москвою) на 2,5 мільйони населення було лише 8,5 тисяч євреїв. По губерніях етнічної Росії євреї всюди становили менше, ніж 0,5 % населення[14].

Громадянські та національні права євреїв у Російській імперії були дуже обмежені – набагато більше, ніж права будь-якої іншої національної чи релігійної групи. При тому це обмеження прав визначалося виняткою за релігійною ознакою: охрестившись, єврей автоматично набував максимальних прав, визнаних законами імперії[15]. Закон обмежував права євреїв пересуватися й поселятися, здобувати освіту, володіти нерухомим майном, обіймати офіційні посади, одержувати військові звання тощо. Важко вказати бодай одну галузь суспільного чи економічного життя, в якій не було обмежень для євреїв. Євреї мали право жити лише в 25 губерніях "смуги осілости" (10 польських губерній та 15 губерній в Україні, в Білорусії, в

Прибалтиці та в Басарабії). Щоправда, євреї з вищою освітою, багаті купці, деякі катеґорії ремісників та колишні військовослужбовці царської армії могли (але також із чималими обмеженнями) оселюватися поза смугою осілости. Коли 1917 року Тимчасовий уряд революційної Росії заходився касувати дискримінаційні закони, довелося скасувати аж 140 актів, які обмежували права євреїв[16].

У губерніях смуги осілости євреї становили пересічно близько 11 % населення, і ця цифра коливалася від найвищого рівня – приблизно 18 % у Варшавській та Ґродненській губерніях до найнижчого – 4 % у Полтавській[17]. При тому в цих губерніях євреї мали право селитися лише в містах та містечках, але не на селі.

Було встановлено **відсоткову норму** на вступ євреїв до вищих та середніх навчальних закладів[18]. З кожного огляду, євреї були найбезправнішою та найпригнічепішою групою населення.

Дуже важким було їхнє економічне становище, попри наявність чималого прошарку багатих євреїв. Більша частина єврейського народу в Російській імперії мешкала в малих містечках у злигоднях, тісноті та скупченості. Типове містечко мало мішане населення – єврейське та неєврейське, хоча було чимало містечок із чисто або майже чисто єврейським населенням[19].

"Еврейская энциклопедия", видавана російською мовою в Санкт-Петербурзі протягом кількох років перед першою світовою війною, так змальовує життя євреїв у Росії:

"Усе життя євреїв минає в невпинному клопотанні про дозвіл на те, що іншим підданим надане як природне право, належне кожній людській особі. Починаючи від перших кроків свідомого життя і аж до смерти перед євреєм стоїть дилема: ганьбитися і страждати, терпіти нестатки, відмовитися від освіти, улюбленого фаху, зайняття, служби, діла, жити під вічною загрозою виселення та зруйнування, або зректися своєї віри і стати рівноправним громадянином. Правне становище євреїв дуже погіршилося відтоді, як уряд визнав євреїв за головних учасників революційного руху, який особливо посилився від 1904 року і призвів до зміни державного устрою Росії[20]. Після придушення цього руху 1907 року реакція спрямувалася, головним чином, проти євреїв. Безправне становище євреїв, облави, виселення тощо викликають серед довколишнього населення уявлення про

євреїв, як про людей, позбавлених захисту з боку закону, що, в зв'язку з глумом з євреїв в антисемітських газетах, листках та брошурах, призводить до погромів. Доведені до відчаю євреї масово еміґрують до інших країн..."[21]

Еміґрація євреїв з імперії, що розпочалася в середині XIX сторіччя, різко збільшилася після погромів 1881 року і стала масовою від середини 90-их років, була, безперечно, відповіддю на безправне становище єврейства в Росії. Еміґрація не припинялася до початку першої світової війни. Від 1897 до середини 1915 року з імперії виїхало близько 1 мільйона 400 тисяч євреїв, із них приблизно 1 мільйон 100 тисяч – до Сполучених Штатів Америки. Нині вони та їхні нащадки становлять велику частину американського єврейства[22].

Лише дуже незначна частина євреїв обирала інший вихід із пригнобленого стану – охрещення. Від 1836 року (коли розпочали точний облік охрещень) і до революції 1917 року середня кількість охрещених протягом року рідко перевищувала 1000 осіб (хоча 1854 року досягла аж майже 4,5 тисячі, а між 1851 та 1855 роками становила пересічно 2,3 тисячі осіб річно). У кожному разі, кількість охрещених євреїв завжди, навіть "рекордного" 1854 року, становила мізерну частку кількамільйонного єврейського населення Росії[23].

Цілком зрозумілою і природною реакцією на безправне становище та антиєврейську політику уряду була участь євреїв в опозиційних та революційних рухах. Євреї були активними учасниками **всіх** опозиційних рухів, попри поширений пізніше міт, ніби вони брали участь головно в більшовицькому. Одначе, цілковито хибним було твердження, прийняте царським урядом для виправдання антиєврейської політики, нібито євреї є **головним** рушієм революції[24]. Революційна ситуація в державі була наслідком заплутаности та невирішености соціяльних та національних проблем. Величезна суходільна імперія, населена понад сотнею народів, що належали до багатьох рас, релігій, різних сфер культурного впливу, перебували на найрізноманітніших щаблях культурного розвитку, утворилася в наслідок майже п'ятсотрічної територіяльної експансії російської держави, яка спочатку була маленьким і залежним від монголів князівством із центром у Москві[25]. Імперська влада Росії **ніколи не визнавала ні ідеї громадянської рівности, ані ідеї рівноправности**

народів та релігій. Можна сказати, що головним рушієм революції був сам царський уряд, глибоко реакційний і не здатний вирішити жадної з важких соціяльних та національних проблем імперії. Серед цих проблем єврейська була другорядною (хоча й дуже характерною і показовою), а революційна діяльність деякої частини освіченіших євреїв була складником і наслідком загального революційного процесу, а не причиною його.

В опозиційних та революційних рухах брали участь представники всіх розвинених народів европейської частини імперії та Кавказу. Крім політичних партій та рухів, які діяли на всій території імперії, існували сильні національні рухи в різних частинах держави, насамперед – у Польщі, в Україні, в Прибалтиці, на Кавказі. Поляки, українці та грузини були, як і євреї, дуже активні не лише в своїх національних, а й у загальнодержавних партіях та рухах.

На час, коли починалася політична діяльність Жаботинського, єврейський національний рух уже тримав під своїм впливом чималу частину єврейського населення держави і був поділений на кілька напрямків та партій, серед яких були як сіоністські, так і несіоністські. Досить сильною була єврейська соціял-демократична партія – Бунд, створена наприкінці XIX сторіччя, яка стояла на антисіоністських позиціях, підтримувала теорію клясової боротьби та "інтернаціональної пролетарської солідарности". Партія Поалей-Ціон, попередниця нинішніх соціялістичних партій в Ізраїлі, намагалася поєднати соціялістичну ідеологію з принципами сіонізму; на початку XX сторіччя вона існувала в Росії у вигляді слабо поєднаних гуртків та організацій, але пізніше сконсолідувалася в єдину партію. Порівняно невелика єврейська соціялістична робітнича партія (так звані "сеймівці") стояла на несіоністських позиціях і обстоювала національні права єврейського народу в Російській імперії; вона ставила за мету створити єдиний національний союз, який був би на всій території держави екстериторіяльним автономним національним тілом зі своїм верховним органом – національним сеймом. Єврейська народна партія (Volkspartei), створена 1906 року головно зусиллями відомого історика та громадського діяча Шімона Дубнова, також була несіоністською, але й несоціялістичною організацією, яка зосереджувалася на захисті національних прав євреїв у Росії на підставі

загальнодемократичних принципів та національно-культурної автономії. "Союз для досягнення повноправности єврейського народу в Росії", перетворений незабаром на "Товариство повноправности єврейського народу в Росії", був від свого створення 1905 року осередком єврейських асиміляторів. На чолі "Союзу", за політичною програмою дуже близького до російської партії "Народної свободи" (кадетської), стояв один із керівних діячів цієї партії Максім Вінавер. 1907 року ця твердиня асиміляторів припинила своє існування.

Нарешті, сіоністська організація в Росії, 1906 року перетворена на партію, стояла на несоціялістичних позиціях і боролася за надання євреям найширших політичних прав із метою сконсолідувати і зберегти єврейський народ задля дальшого переселення до Палестини. Дещо осібно трималися єврейські релігійні партії та групи, серед яких були як сіоністські, так і антисіоністські.

Крім перелічених, існували ще окремі нечисленні єврейські політичні групи та партії; деякі з них розколювалися, об'єднувалися, приєднувалися до більших партій або знову відокремлювалися від них[26].

За всієї мінливости цієї політичної картини в ній постійно діяли такі головні сили: сіоністи-несоціялісти; сіоністи-соціялісти; соціялісти-несіоністи; партії, єдиною метою яких було досягти рівноправности або культурно-національної автономії євреїв; асимілятори, які, не знайшовши для себе місця в єврейському національному русі, влилися врешті до різних російських опозиційних партій.

Добу надзвичайно небезпечних революційних катаклізмів в імперії єврейство зустріло в стані політичного розколу і подрібнености, і це дуже скоро далося взнаки.

У наслідок першої російської революції 1905 року імператор Ніколай II був вимушений видати так званий "маніфест 17 жовтня", яким обіцяв визнати всі громадянські права на території імперії. Було створено парлямент з обмеженими законодавчими функціями – Державну Думу, і євреї могли брати участь у виборах до неї. Одначе царський уряд та реакційні кола шляхом різних процедурних махінацій та адміністративних заходів постійно обмежували участь євреїв у виборах та кількість обраних депутатів-євреїв. Жадна з чотирьох Дум, що існували від 1906 до 1917 року (дві перші з них

царський уряд незаконно і передчасно розпустив), не змогла поліпшити правове становище єврейського народу[27].

Одначе, "маніфест 17 жовтня" до деякої міри лібералізував суспільство: бурхливо піднеслося в імперії політичне життя, створилися численні політичні організації, розквітла опозиційна преса, зокрема і єврейська.

Обмежена і вимушена лібералізація не лише не припинила революційних процесів, а, навпаки, створила умови для піднесення революційної діяльности. Останнє десятиріччя царського режиму минало в загальному передчутті неминучого революційного вибуху.

Привид революції викликав антисемітську реакцію серед оборонців імперської влади, які не мали жадної **позитивної** ідеї, яку можна було би протиставити революційному рухові: наприкінці 1905 року виникли організації так званих "чорносотенців" ("Союз русского народа", "Союз Михаила Архангела" та деякі інші). Царський уряд не знайшов іншого способу протистояти революційним настроям у державі, як лише підтримувати цей шовіністичний, крайньо антисемітський рух. Чорносотенці були лютими ворогами не лише єврейського народу, а й усіх опозиційних та національно-визвольних рухів, але головним об'єктом своїх нападів обрали євреїв[28].

У своїй програмі до виборів у Другу Державну Думу "Союз русского народа" писав:

"Євреї протягом багатьох років, і особливо останніх двох років, повнотою висловили непримиренну ненависть до Росії та всього російського, своє неймовірне людиноненависництво, свою цілковиту відчуженість від інших народностей і свої особливі юдейські погляди, за якими як ближнього розуміють лише еврея, а стосовно християн-ґоїв припущенні будь-які беззаконня й насильства, аж включно з убивством.

Як відомо і як заявляли багато разів самі євреї в своїх "маніфестах" та проклямаціях, нинішній розбрат і взагалі революційний рух у Росії – зі щоденним убивством десятків вірних обов'язкові та присязі чесних слуг ЦАРЯ та Батьківщини, – усе це справа рук майже винятково євреїв і провадиться за єврейські гроші"[29].

Мало не половину цієї програми становлять напади на євреїв та перелік тих правових обмежень, які "Союз русского народа" вимагає

для них запровадити. Робітничій проблемі – одній з найважливіших на той час у державі – програма присвятила 7 рядків. П'ять рядків присвячено питанню щодо статусу неросійських колоній імперії, і ці рядки гранично виразні:

"Союз русского народа" твердо оголошує і всенародно сповідує неподільність Російської імперії в її нинішніх кордонах і встановлює як свій священний і неуникненний обов'язок усіма силами сприяти тому, щоб завойовані кров'ю предків землі назавжди залишилися **невіддільною частиною російської держави** і щоб усі спроби розчленування Росії під будь-яким виглядом **були рішуче і беззастережно усунені**"[30].

Імператор Ніколай II та його оточення відкрито і навіть демонстративно підтримували чорносотенний рух. Імператор багато разів приймав делеґації чорносотенців, кожного разу висловлюючи їм свою підтримку. Він навіть носив на мундирі значок "Союза русского народа", демонструючи свою належність до цієї організації, і дав чималі кошти на видання чорносотенної літератури[31]. Міністерство внутрішніх справ, підпорядкована йому поліція та місцеві органи влади в багатьох губерніях і містах щільно співпрацювали з чорносотенними організаціями й фінансували їх. Завдяки широко організованій юдофобській пропаґанді чорнюсотенцям вдалося надзвичайню посилити антисемітські настрої в державі і зорганізувати хвилю погромів 1905–1906 років. Погроми почалися 18 жовтня – наступного дня після опублікування царського маніфесту, який обіцяв свободу населенню імперії. У багатьох погромах – і в готуванні, і в безпосередньому здійсненні – брали участь поліція, військо, православні священики, – звичайню за цілковитої підтримки з боку вищого цивільного, поліційного та військового начальства. Яскравим прикладом був Білостоцький погром у червні 1906 року, в якому найактивнішу участь узяли поліція та армія. Ґродненський губернатор Кістер, до якого перед погромом звернулася по захист делеґація євреїв, відмовився запобігти погромам і фактично висловив солідарність із погромниками[32]. Часто-густо офіційні слідчі органи фальсифікували докази та свідчення у справах про погроми, в наслідок чого винними виявилися не погромники, а самі євреї. Офіційний

"Правительственный вестник" висловлював думку, що євреї самі винні в антисемітських ексцесах[33].

Чорносотенці створили нібито таємну, а насправді добре відому поліції та підтримувану нею розгалужену збройну організацію, яка брала участь у погромах. Вони вдавалися також до індивідуального терору: зокрема, були забиті депутати Державної Думи від кадетської партії Герценштейн (єврейського походження), Іоллос (єврей) та інші особи.

В Одесі адміністрація (міська та військова) особливо охоче підтримувала чорносотенців, і місто стало ніби полігоном, де вони випробовували різні акції: погроми (перший погром 1905 року в Одесі стався через 3 дні після царського маніфесту), побиття євреїв, гімназистів та студентів на вулиці, напади на робітників, бійки в театрі тощо. Крім "Союза русского народа", тут у різні часи діяли "Союз Михаила Архангела", "Южный монархический союз", "Союз русских людей", особлива одеська чорносотенна організація "Белый двуглавый орел" і навіть "Союз дворников". 1913 року, вдавшись до терору та фальшувань, чорносотенці перемогли на виборах до одеської міської Думи[34].

Постійно тривали спроби звинуватити євреїв у ритуальному вживанні крови неєвреїв. Ритуальний процес проти київського єврея Бейліса (1911–1913 роки) викликав хвилю громадського обурення з боку опозиційної, зокрема української, преси в імперії, як і з боку ліберальних кіл у всьому світі[35].

Підтримувана владою діяльність чорносотенців створила атмосферу, що уможливила пізніші масові жахливі погроми. Створився фатальний для влади прецедент. Імперія фактично стала *неправовою* державою: всупереч власним законам вона не забезпечувала захисту чести, життя та майна частини своїх підданих. Ця обставина згубно вплинула на свідомість населення і психологічно підготувала вибух насильства, який стався під час революції та громадянської війни 1917–1920 років.

На цьому тлі розпочалася політична діяльність Жаботинського. Його дитинство та юнацькі роки минали в часі між порівняно невеликою хвилею погромів 1881 року та погромом у Кишиневі 1903 року, – "репетицією" масових погромів 1905–1906 років. Це був період

законодавчих обмежень прав євреїв в імперії, поглиблення соціяльних та національних конфліктів. У цей час у єврейському середовищі паралельно відбувалося кілька важливих соціяльних процесів:

1. Асиміляція – засвоєння російської мови та культури за одночасного відходу від єврейської мови, культури та релігії; асиміляція була наслідком прагнення до національної емансипації.

2. Поширення сіоністських ідей, створення й розвиток сіоністських організацій.

3. Поширення соціялістичних та революційних ідей, що призводило до участи євреїв у російських, єврейських, а в поодиноких випадках – і в місцевих (українських, польських тощо) політичних партіях та рухах[36].

Батьки Жаботинського, не беручи участи в політичній діяльності, були охоплені процесом уявної емансипації (уявної, бо справжня емансипація за умов всебічних правових обмежень була неможлива). Вона, як звичайно, набула форм мовної та культурної асиміляції. Дітей виховали в російському дусі.

1905 року, вже бувши сіоністом, Жаботинський так змалював психологічний стан євреїв, який приводить їх до табору асиміляторів:

"Ми, євреї нинішнього перехідного часу, зростаємо ніби на межі двох світів. По цей бік – еврейство, по той бік – російська культура. Саме російська культура, а не російський народ: народу ми майже не бачимо, майже не дотикаємося – навіть найбільш 'засимільовані' серед нас майже ніколи на мають близьких знайомих серед російського населення. Ми знайомимося з російським народом за його культурою – головно, за його письменниками, тобто за найкращими, найвищими, найчистішими виявами російського духу. І саме тому, що побуту російського ми не знаємо, не знаємо російської буденщини та обивательщини, уявлення про російський народ створюється в нас лише за його геніями та вождями, і картина, ясна річ, складається казково-прекрасна. Не знаю, чи ми всі любимо Росію, але твердҗу без жадного сумніву, що всі ми, діти єврейського інтеліґентного кола, до нестями і принизливо закохані в російську культуру, а почерез неї – у весь російський світ, що про нього лише за цією культурою робимо висновки. І ця закоханість цілком природна, бож єврейський світ по цей бік межі не міг у нашій душі змагатися з чаром 'того боку'. Адже

єврейство ми, навпаки, пізнаємо від раннього дитинства не в найвищих його виявах, а в буденщині та обивательщині. Ми живемо серед цього ґетто і бачимо на кожному кроці його потворну мізерність, створену сторіччями гноблення, і воно таке непривабливе, негарне... А того, що в нас справді високе й величне – єврейської культури – ми не бачимо'[37].

Закоханість євреїв у російську культуру, їхня мовно-культурна русифікація призводила до того, що неросійські народи імперії дивилися на них як на носіїв ворожого їм російського впливу, як на знаряддя русифікації, що становила найважливіший чинник у російській імперіялістичній політиці на неросійських теренах. Як ми побачимо далі, Жаботинський згодом оголосив війну асиміляції євреїв та їхній ролі русифікаторів на неросійських землях.

Але чому євреї так легко і радо сприймали російську мову та культуру, і набагато меншою мірою зазнавали культурного впливу з боку народів, на території яких вони жили?

Очевидно, відповідь полягає в тому, що євреї прагнули емансипації, а **ілюзія** емансипації виникала лише за приєднання до панівної культури. Приєднання до пригніченої і напівзабороненої культури не могло бути жадним еквівалентом емансипації. А саме пригніченими та напівзабороненими були в царській Росії мови та культури українців та білорусів, таким самим або лише трохи кращим було становище більшости інших народів імперії, і лише поляки, фіни й, деякою мірою, народи Кавказу та Середньої Азії зберігали, юридично або фактично, ті чи ті елементи культурної автономії.

Крім того, суто практичні потреби – спілкування з офіційними чинниками, виступи в суді, виробничі й торговельні справи, одержання освіти – вимагали від євреїв саме російської мови, а не якоїсь іншої. Те саме відбувалося і відбувається з євреями та іншими позбавленими своєї компактної території національними меншостями в багатьох державах. Але констатувати цей факт – це ще не значить погодитися з ним, і сіоністи були тими, хто вперто боровся проти асиміляції.

1903 року Владімір Жаботинський зазнав духовної та світоглядової метаморфози, подібної до тієї, якої зазнали деякі його попередники в сіоністському русі. Засимільований у російській мовнокультурній стихії єврей Лев Пінскер, який на 14 років раніше від Герцля закликав до створення єврейської держави, прийшов до ідеї

сіонізму під впливом хвилі погромів 1881 року. Засимільований у німецькій культурі єврей Теодор Герцль повернувся до свого народу під впливом процесу Дрейфуса у Франції[38]. Для Жаботинського таким поштовхом був кишинівський погром. Свідок духовної еволюції Жаботинського Чуковський писав:

"Він здавався мені сонцесяйним, життєрадісним, я пишався його дружбою і був певний, що перед ним – широкий літературний шлях. Але ось прогримів у Кишиневі погром. Володя Жаботинський геть змінився. Він почав вивчати рідну мову, розірвав зв'язки зі своїм колишнім оточенням, незабаром облишив участь у загальній пресі. Я й раніше дивився на нього знизу догори: він був найосвіченіший, найталановитіший серед моїх знайомих. Але тепер я прикипів до нього ще сильніше. (...) Що людина може так змінитися, я не знав доти"[39].

Сам Жаботинський так писав про вплив кишинівського погрому на самосвідомість єврейства царської Росії:

"Майбутні історики єврейського національного руху напевно визнають, що ці три дні єврейської різанини в басарабській столиці багато в чому позначили народження нової єврейської ментальности"[40].

Після двох десятиріч, що минули без великих і масових погромів, кишинівський був першим, і саме тому він справив таке сильне враження на єврейську громадськість. Погром у місті, де євреї становили майже половину населення (46,3 % за переписом 1897 року[41]), мав усі ті надзвичайно тривожні для євреїв ознаки, характерні для пізнішої хвилі погромів 1905–1906 років: підбурницька діяльність місцевих антисемітських кіл та преси (відомий крайній антисеміт Крушеван та його газета "Бессарабец"), поблажливість до антисемітів, навіть підтримка їх урядовцями, небажання військової влади обороняти єврейське населення від погромників[42]. Близько 50 забитих та кілька сотень поранених євреїв у Кишиневі – це був початок трагічного для євреїв (і не лише для них) століття.

1903 року Жаботинський став сіоністом, і відтоді до кінця життя кожний його крок і кожне написане ним слово були спрямовані до єдиної мети. У світовій історії можна знайти не дуже багато постатей, так безмежно відданих єдиній ідеї та єдиній справі, як Жаботинський.

1904 року в статті, присвяченій пам'яті щойно померлого Теодора Герцля, Жаботинський присвятив дуже щирі рядки тому станові, в якому перебувало перед виникненням сіонізму єврейство, і метаморфозі, що сталася в ньому завдяки сіоністській ідеї. Ці рядки великою мірою автобіографічні:

"Ми тоді сиділи за рівчаком на узбіччі великого шляху життя, а на шляху відбувалася велична процесія народів до історичних їхніх доль; а ми, неначе жебраки, сиділи осторонь із простягненою рукою і благали милостині, і присягалися різними мовами, що цілком заслужили на неї; іноді нам її давали, і нам здавалося, що ми дуже задоволені, бо нині господар у доброму гуморі і можна виканючити навіть не зовсім ще обгризену кістку. Але це нам лише здавалося, і в глибині душі визрівала відраза до місця жебраків за рівчаком, до простягненої руки, і невиразно вабило до великого шляху – іти ним, як інші, і не благати, а самотужки кувати своє щастя. Тоді прийшов він (Герцль, – І.К.) і відгукнувся на невиразний поклик нашої душі, і сказав нам: 'Робіть самі свою історію. Виходьте на арену, щоб доля ваша була віднині справою ваших рук'. Ще ніколи луна на землі не була так схожа на голос, що її породив, як це слово відгуку – на те, на що ми чекали; і тому ще ніколи досі слово смертної людини так не перероджувало ґенерації. Ми перетворилися на інших людей, ми віджили від дотику до того ґрунту, що його він спорудив під собою, і якби завтра я прокинувся і раптом побачив, що це був лише сон, що я такий, як і раніше, і що ґрунту цього під ногами насправді нема і не може бути, я забив би себе, бо той, хто бодай одного разу дихав повітрям гірської вершини, не може смиренно повернутися назад і сісти біля рівчака..."[43]

Цілком природно, що першою значною справою Жаботинського-сіоніста була участь у створенні єврейської самооборони проти погромів в Одесі. У самообороні він бачив не лише засіб для боротьби проти погромів (адже було ясно, що за умов, коли влада й поліція підтримують погромників, ефективність самооборони ледве чи буде достатньою), а й вияв почуття власної гідності та національної гордости єврея, – рис, які були найвищою мірою властиві самому Жаботинському. Він вважав, що єврейські збройні загони, хай навіть малі й слабкі, дадуть єврейським масам віру у власні сили,

сприятимуть піднесенню національної свідомости та національній консолідації.

Усе життя Жаботинський був палким прихильником створення єврейських збройних сил, чи то у вигляді самооборони, чи то єврейського леґіону (що його він пізніше створив у складі брітанської армії), чи єврейської жандармерії при українській армії (що її намагався створити 1921 року – див. розділ III цієї книги), чи то у вигляді створених у Палестині за його вирішальної участи єврейських збройних організацій "Гаґана" та "Ецель", чи тоді, коли на початку другої світової війни закликав до створення єврейської армії. Але ніколи його "мілітаризм" не був самоціллю: це завжди був лише спосіб забезпечити єврейському народові можливість жити, зберігати національну свідомість і самобутність і боротися за своє майбутнє[44]. Людина глибоко цивільна й гуманна, Жаботинський жадним чином не міг бути "мілітаристом" у звичайному і неґативному розумінні цього слова. "Мілітаризм" був для нього вимушеним напрямком практичної політики, викликаним страшною небезпекою для життя єврейського народу. Переживши в Росії атмосферу цієї небезпеки і відчуваючи її наближення в Західній Европі, Жаботинський намагався створити єврейські збройні потуги, щоб зустріти небезпеку гідно, – не так, як її зустріли евреї Кишинева 1903 року, а з гордо піднесеною головою і зі зброєю в руках.

Ставши сіоністом, Жаботинський сприймав сіонізм як **єврейський націоналізм.** Хоча здається самозрозумілим, що кожний національний рух є виявом націоналізму, слово "націоналізм" уже на початку XX сторіччя було досить скомпромітоване, а пізніші події в Европі зробили його навіть одіозним. Відтак багато хто з авторів намагаються не занадто наголошувати той факт, що сіонізм є нічим іншим, як єврейським націоналізмом. Одначе, Жаботинський ніколи не вагався називати себе націоналістом, і численні його твори оспівують націоналізм як велику життєдайну і **ліберальну** ідею, яка не має нічого спільного з шовінізмом, расизмом або національною зарозумілістю. Можна погоджуватися з таким поглядом або заперечувати його, але в кожному разі неможливо не визнавати, що інтерпретація націоналізму, яку дав Жаботинський, вивершена, логічна і морально красива.

Схвильованим гімном ліберальному націоналізмові був есей Жаботинського "Мракобіс", присвячений великому італійському національному діячеві Джузеппе Ґарібальді. З гіркотою відзначивши, що з погляду сучасних лівих політичних діячів, які проголошують гасло "пролетарського інтернаціоналізму" та "клясової боротьби", Ґарібальді був "мракобісом", бо закликав до національної незалежности замість закликати до вирішення клясових чи інших соціяльних проблем, Жаботинський вклав у вуста Ґарібальді слова, які так само можна вважати за вислів його власних переконань, як і переконань великого італійця:

"Я віддав своє життя Італії, але Герцен назвав мене лицарем людства. І я був лицарем людства та людяности, і я вмів любити і розуміти всі народи, і моє серце було в кожній боротьбі по боці пригнобленого. Але понад усе в світі я любив мій народ та його країну, і коли було треба, я вмів ненавидіти чужинця-поневолювача. (...) Так, я був лицарем людства, але я навчав своїх співгромадян вірити, що нема в світі вищого добра, ніж нація та батьківщина, і нема в світі такого Бога, якому варто було принести в жертву ці дві дорогоцінності. І ось – мій витвір переді мною. Я створив цей чудовий третій Рим, я створив це молоде нове життя, цей новий осередок творчости, ім'я якого – Італія. І я вірю, що мій пам'ятник на пагорбі видний не лише Римові, а й світові, і по всіх кутках землі ще чують і пам'ятають мій заклик, і поступово скрізь, де лише є пригноблене плем'я з великим минулим і гірким сучасним, скрізь закипить боротьба за мій ідеал..."[45]

Дві головні риси визначали вдачу і світогляд Жаботинського: вроджений шляхетний аристократизм, який спонукував його найвище цінувати особисту та національну гідність ("краще зовсім не жити, ніж жити без самолюбства та гордости", – писав він[46]), і глибоко ліберальний світогляд, що його він сам характеризував як "світогляд XIX сторіччя". Ці дві риси – аристократизм і лібералізм, які можуть бути в багатьох випадках протилежні, в Жаботинського поєдналися, утворивши разом із різнобічністю таланту та інтелектуалізмом надзвичайно цілісну особистість, наділену привабливістю, що її колишній його співробітник, а потім славетний письменник Артур Кестлер назвав "маґнетизмом Жаботинського"[47].

Своє credo Жаботинський яскраво висловив у таких словах, написаних 1927 року в пам'ять про видатного італійського ліберального політичного діяча єврейського походження Луїджі Луццатті:

"Користуюся тому смертю товариша Луццатті, щоб засвідчити свою непохитну вірність 'ідеології XIX сторіччя'. Вірю в святий і безсмертний мотлох із комори: у свободу слова, спілок, зборів та преси, в демократію, в загальне виборче право, у рівність усіх людей перед законом і в понадклясову державу; і безмежно, гидливо і глузливо зневажаю всі інші ідеології"[48].

Дещо іронічний тон ("товариш Луццатті", "мотлох із комори"), дуже властивий Жаботинському, – лише стилістичний засіб, за яким криється глибока переконаність у засадничій значущости ліберально-демократичних принципів, що їм Жаботинський зберігав вірність протягом усього життя.

Звання "націоналіст" у XX сторіччі не минається безкарно. Політичні супротивники Жаботинського, демагогічно використовуючи неґативні уявлення про націоналізм, що виникли в наслідок діяльности фашистів і расистів у різних країнах, висували проти нього звинувачення, які не мали нічого спільного з його ідеологією та практичною діяльністю. Співробітник і біограф Жаботинського Йосеф Шехтман писав із гіркотою:

"Цю людину, виховану в кращих традиціях лібералізму XIX сторіччя, пізніше ганьбили як фашиста й мілітариста"[49].

Жаботинський став націоналістом у Російській імперії – державі, де дуже своєрідна ситуація в національному питанні накладає особливий відбиток на кожний вияв національної свідомости і на саме поняття "націоналізм". Усі зазнавали в ній обмежень, якщо не в галузі громадянських прав, то в справі свого вільного культурно-національного розвитку, вживання рідної мови тощо. З кожного погляду царська Росія була "тюрмою народів", як її часто називали представники різних опозиційних рухів.

Не дивно, що неросійські народи імперії чинили опір. На межі XIX та XX сторіч вже існували численні національні рухи різних народів, які так чи так перепліталися, взаємодіяли або конфронтували із загальнодержавними (тобто в ґрунті речі російськими, але пошире-

ними не лише на російській етнічній території, а на території всієї імперії) опозиційними та революційними рухами, створювали разом із ними ту надзвичайно складну, строкату й напружену ситуацію, яка врешті вибухнула катастрофою революції та громадянської війни.

Уже на початку своєї політичної діяльности Жаботинський зрозумів, що вирішення єврейських національних проблем у Росії – стримування асиміляції, припинення переслідувань і можливість вільного культурно-національного розвитку – можливе лише в рамках загального вирішення національних проблем імперії. Розпорошення єврейських громадських сил по багатьох політичних рухах – єврейських та неєврейських, що їхнім головним завданням не було вирішення національних проблем, було, з цього погляду, надзвичайно шкідливим явищем. Про це Жаботинський говорив, зокрема, на III Сіоністській конференції (сіоністів Росії), що відбулася 1906 року в Гельсінґфорсі (Гельсінкі). Часопис "Еврейская мысль" так звітував про виступ:

"Доповідь читає В.Жаботинський (від імені свого та А.Зайденмана).

На думку доповідача, у визвольному русі, як такому, євреї, через їхню політично мізерну питому вагу, не можуть відігравати визначної творчої ролі. Єдина царина, в якій вони можуть сказати своє слово, це національне питання, проблема устрою різноплемінної держави, а зокрема і головним чином – питання щодо національних меншостей"[50].

Думка про те, що євреям слід облишити активну ролю в загальнодержавних політичних рухах і зосередитися на вирішенні національних проблем, була прийнятна лише для сіоністів, але абсолютно неприйнятна для більшої частини єврейської революційної інтеліґенції. Саме через це Жаботинський часто повторював цю думку, намагаючись зробити її зрозумілою і прийнятною для якомога ширших єврейських кіл.

"... Ми маємо (...) відмовитися від зазіхань на 'перші лави' в цій боротьбі проти режиму, який не від євреїв залежить. Честь і місце господарям!

(...) Наша самостійна, ініціятивно-творча участь у визвольному русі Росії цілком і без залишку поглинається полем національного питання, – і на цьому полі ми ще маємо виокремити нашу ділянку"[51].

Ця ідея була пророчою, але вона не знайшла вчасно зрозуміння і схвалення поза колом сіоністів-несоціялістів. Безперечно, позитивні для єврейства зміни (скасування смуги осілости, законодавче визнання рівноправности єврейського народу) революція зробила б і без такої активної участи в ній євреїв, а неґативні наслідки їхньої ролі даються взнаки досі. Поперше, участь найактивнішої частини єврейської інтеліґенції в революційних рухах роз'єднала єврейські громадські та інтелектуальні сили, в наслідок чого єврейство виявилося непідготованим і беззахисним під час кривавих подій революції та громадянської війни; подруге, той факт, що серед керівництва революційних партій було багато єврейських імен, дав царському режимові та антисемітським колам привід розв'язати шалену антиєврейську діяльність.

Жаботинський був одним із перших, хто **послідовно** вимагав, щоб сіоністська організація взяла найактивнішу участь у політичному житті імперії з **єдиною метою:** для захисту національних прав єврейського народу, збереження національно-культурної ідентичности та національної свідомости єврейства, що створить умови для дальшої еміґрації з Росії – до Палестини.

1906 року в серії статей під спільною назвою "Наші завдання" Жаботинський висунув цілу програму вирішення єврейської проблеми в Росії. Головне місце в ній було відведене національній рівноправності та національній автономії єврейства[52]. Саме ці вимоги лягли в основу "Гельсінґфорської програми", ухваленої того ж таки року на сіоністській конференції в Гельсінґфорсі. Жаботинський завжди наголошував, що нема суперечности між двома завданнями: створити національний центр у Палестині і боротися за національні права єврейства в діяспорі. Така боротьба дозволить накопичити сили і сконсолідувати народ, дати йому політичний вишкіл, зорганізувати, привчити до політичної самодіяльности[53]. Жаботинський писав:

"Що таке сіонізм? Сіонізм є ідеал і майбутній результат **єврейської національної політики.** (Підкреслення наше, – І.К.) Національна політика, гідна цього імени, можлива лише тоді, коли націю об'єднано, поперше, спільною свідомістю, а подруге – спільними закладами. Перша умова зветься націоналізацією, друга – організацією (...). Обидва ці пункти разом є конечними передумовами національної

політики і, отже, сіонізму, і якщо ми не створимо їх на чужині, ми не вийдемо з чужини. До чого мають зводитися наші вимоги тут, тобто наша творча праця в ґолуті? До творення цих передумов"[54].

Розробивши програму єврейських завдань у Російській імперії і домігшися її схвалення Сіоністською конференцією, Жаботинський міг із цілковитою підставою констатувати:

"...ані перед Гельсінґфорським з'їздом, ані після нього жадна група в єврействі ще не ставила так широко питання щодо єврейської рівноправности і не вимагала на нього такої вичерпної відповіді"[55].

Жаботинський розумів, що **єврейська національна політика** перебуває лише в початковій стадії свого творення. Розуміючи, що сіонізм вимагає **теоретичної** розробки національних проблем, він ретельно вивчає теорію, ставши з часом поважним теоретиком національного питання.

Велике враження на нього справили праці одного з провідних австрійських соціялістів Карла Реннера (Рудольфа Шпрінґера)[56]. Попри те, що Жаботинський ніколи не був соціялістом, а трохи пізніше став переконаним антисоціялістом, він з великою увагою поставився до поглядів Карла Реннера з національного питання, – з тими чи тими змінами вони лягли в основу національних програм соціялістичних партій у кількох країнах, як також і в основу національних програм деяких єврейських та неєврейських соціялістичних партій та груп у Росії. Одначе, Жаботинський розумів, що національна програма Реннера ледве чи надається до застосування в Росії. Він писав у передмові до російськомовного видання книги Рудольфа Шпрінґера "Держава і нація".

"Національні відмінності в Росії набагато глибші (ніж в Австро-Угорщині, – І.К.), форми національного розбрату багато різкіші: відповісти на єврейські погроми або вірменську різанину "культурною" автономією означає просто жартувати. Національності мусять мати засоби для дійового забезпечення своєї національної недоторканности"[57].

Відійшовши від Реннерових рецептів, Жаботинський глибоко вивчив проблеми національної меншости в багатонаціональній державі. Вислідом кількарічних роздумів та досліджень була праця "Самоуправління національної меншости", опублікована 1913 року[58].

Ситуація в царській Росії давала силу матеріялу та прикладів для вивчення проблеми міжнаціональних взаємин. І, зокрема, такого матеріялу було більш ніж досить в Україні. Майже не стикаючись у дитинстві та замолоду з українською народною стихією, Жаботинський, проте, виявляв велике зацікавлення до українських національних проблем. Перші звернення до української тематики знаходимо в статтях Жаботинського з 1904 року[59]. Від самого початку своєї діяльности в царині національного питання Жаботинський висловлював переконання, що єврейство Російської імперії в боротьбі за свої національні цілі має шукати союзників серед інших пригнічених народів імперії, точніше – серед ліберально-демократичних кіл у національно-визвольних рухах цих народів. Про це він писав і у статті "Наші завдання":

"Визначивши, шляхом аналізу єврейських національних вимог, їхні загально-принципові засади, ми мусимо закорінити їх у свідомості переважних політичних сфер Росії, знайти та об'єднати союзників, інтереси яких тією чи тією мірою збігаються з нашими інтересами: у цьому полягають наші завдання на **загальнополітичній** арені"[60].

Думка про конечність "знайти та об'єднати союзників" швидко привела Жаботинського до принципової політичної настанови: єврейське громадське життя та єврейську національну політику слід (у **єврейському інтересі**!) координувати з громадсько-політичним життям неєврейського оточення. Набагато пізніше – 1930 року – він висловив це в таких словах: "... з народами ще доведеться жити і з їхніми ідеалами рахуватися"[61].

Цей принцип здається гранично ясним, але за умов Російської імперії його було не легко і не просто застосувати. Єврейство в імперії було національною меншістю серед народів, які самі були меншостями у величезній багатонаціональній державі. Давні, важкі й складні взаємини між імперською владою та неросійськими народами не могли не позначитися на долі єврейства. З ким жити в мирі і з чиїми ідеалами рахуватися мав єврейський народ – з ідеалами імперської влади, ідеалом русифікації і денаціоналізації неросійських народів чи, навпаки, з ідеалами цих народів та їхніх національних рухів?

Ненормальні суспільні умови призвели до того, що єврейство мимоволі і майже несвідомо виконувало серед місцевих народів

одіозну ролю інструменту імперіялістичної русифікаторської політики. Важко уявити більш неприродне становище: ненавиджений і жорстоко переслідуваний владою народ водночас є вірним знаряддям цієї влади в її політиці, спрямованій проти інших дискримінованих народів. Активна русифікація, насаджування російської культури – російського театру, російськомовної преси, російських книжок численною національною меншістю на великих неросійських теренах не могли не викликати спротиву з боку національно свідомих елементів місцевих народів.

Жаботинський гостро відчував неприродність і небезпечність такого становища. Він висунув ідею підтримки єврейським національним рухом місцевих національних рухів. І насамперед українського, що він висловив із особливою яскравістю в збірці "Фейлетони"[62].

Чому насамперед?

Не лише тому, що Жаботинський походив з України, а, головно, тому, що в комплексі Російської імперії Україна посідала особливе і надзвичайно важливе місце.

Україна – південно-західня частина Російської імперії з територією, що приблизно дорівнює території Франції, була найбагатшою і найродючішою частиною держави, головною постачальницею хліба, цукру, кам'яного вугілля, залізної руди, тереном, де бурхливо розвивалися промисловість і торгівля. Наприкінці XIX сторіччя Україна стала найбільшою житницею Европи. Частина української етнічної території з приблизно 3 мільйонами українців, Східня Галичина, входила до складу Австро-Угорщини – тієї її частини, яка перебувала в зоні польського місцевого впливу; менші клапті української етнічної території входили до словацьких, угорських та румунських зон місцевого впливу в Австро-Угорщині. На межі двох сторіч населення на всіх українських етнічних теренах становило близько 36 мільйонів осіб, серед яких українці становили близько трьох чвертей[63].

Бувши з кожного огляду найважливішою після центральних російських районів частиною імперії, Україна водночас мала першорядне **стратегічне** значення. Межуючи з тодішньою Австро-Угорщиною та Румунією, Україна була виходом до центральної та

південно-східньої Европи. Охоплюючи з півночі Чорне море, вона забезпечувала Російській імперії панування на цьому морі й вихід через нього до Середземного моря та на Близький і Середній Схід – до районів, що здавна були об'єктом російських імперіялістичних зазіхань.

Протягом сторіч боролася Росія з Польщею, Туреччиною та турецьким васалом – Кримським ханством за володіння Україною та чорноморським узбережжям. Ця боротьба закінчилася цілковитою перемогою Росії. Захопивши величезні й багатющі терени і посівши стратегічно вигідне становище, Росія висунулася в число найбільших европейських потуг.

Україна втяглася в орбіту Російської імперії поступово – від 1654 року, коли гетьман Богдан Хмельницький після тривалої боротьби проти Польщі уклав угоду про військово-політичний союз із Росією, – і аж до кінця другої світової війни, коли останні клаптики української етнічної території ввійшли до складу СРСР.

Посування Росії на захід, оволодіння Україною, Білоруссю та східньою Прибалтикою, знищення Польщі як великої, незалежної та амбітної потуги було великою історичною перемогою Росії. У цій перемозі важливу ролю відіграла боротьба українського козацтва та селянських повстанців проти польського панування. Одначе, допомігши Росії зруйнувати Польщу, український народ потрапив у Російській імперії у ще набагато гірше, з економічного, соціяльного та політичного поглядів, становище. Як писав Тарас Шевченко:

А чванитесь, що ми Польщу
Колись завалили!..
Правда ваша: Польща впала,
Та й вас роздавила!

Увійшовши до союзу з Росією як автономна козацька держава, Україна поступово втратила всі елементи національно-державної автономії і перетворилася на звичайну частину Російської імперії, поділену на кілька губерній. Сама назва “Україна” не була визнана царським урядом і замінена назвою “Мала Росія” (або “Малоросія”).

Провадячи політику русифікації, царський уряд оголосив український та білоруський народи частиною російського народу, а їхні мови – діялектами російської мови, хоча така клясифікація не має жадних підстав з філологічного та історичного поглядів, що врешті потвердила така висока наукова інстанція, як Петербурзька Академія наук, визнавши 1905 року самостійність української мови як окремої мови окремого слов'янського народу[64]. Уряд офіційно обмежував видавання українських книжок та вживання української мови. Уперше це було встановлене так званим Валуєвським циркуляром 1863 року (за прізвищем міністра внутрішніх справ графа Валуєва), і ще більше обмежене так званим Емським указом імператора Алєксандра II з 1876 року, який заборонив також ввезення українських книжок та театральні вистави українською мовою[65]. Офіційні обмеження українського друкарства та театру формально не були скасовані аж до революції 1917 року, хоча істотно послабилися після 1905 року.

З погляду імперських інтересів оголошення українського та білоруського народів частинами російського народу було заходом першорядної важливости. В такому разі російський (великоруський) народ, що кількісно становив меншість серед населення імперії (близько 43 % за переписом 1897 року[66]), становив би велику більшість, якщо його лічити разом із українцями та білорусами. Наявність великої російської більшости виправдувала би панування російської культури в імперії, яка домінує нібито не завдяки державному примусові, а через той об'єктивний факт, що росіяни становлять величезну більшість населення.

Об'єднання трьох слов'янських народів створило би імперській владі таке опертя, якого не міг забезпечити лише один із цих народів – великоруський. Йосеф Шехтман, сіоністський діяч, а пізніше співпрацівник та біограф Жаботинського, писав 1917 року:

"Стосовно українського народу традиційна політика обрусіння виявилася з особливою силою і наполегливістю. 1863 року міністр внутрішніх справ Валуєв заявив: 'Ніякої української мови не було, нема й не може бути'. Це категоричне заперечення, що його поширили на всю українську народність, стало керівним принципом усієї урядової політики в українському питанні. У той час, коли інші національності держави були визнані за національні особистості, які

лише підлягають обрусінню, стосовно українців заперечували самий факт їхнього національного існування. Тридцятимільйонне українство гуртом записали до 'росіян', кожний вияв національної своєрідности розглядали як акт злісного сепаратизму та 'мазепинства', породжений 'австрійською інтриґою'. Етнічна та культурна близькість до росіян виявилася своєрідною privillegium odiosum для українства.

Розглядаючи українців як відгалуження великоруського народу, стара влада, що її погляди поділяла й чимала частинка не лише реакційної (Юзефович, Шульґін), а й проґресивної інтеліґенції (Струве), нещадно боролася проти українства, як проти активної національної сили'"[67].

Наявність в українського народу виразної національної свідомости, його вперте небажання злитися з поляками або росіянами призводило до численних конфліктів. Національно-визвольна боротьба на Україні тривала протягом сторіч, часто набуваючи бурхливих і кривавих форм.

Ця боротьба вписала кілька трагічних сторінок і в історію єврейського народу. Не маючи власної землі, євреї мусили провадити торговельну, посередницьку та ремісничу діяльність. В очах місцевого населення євреї-посередники та євреї-торговці виглядали прислужниками іноземних визискувачів, і кожне народне повстання проти іноземного панування супроводжувалося винищуванням не лише іноземних панів, а й місцевих євреїв. А що євреї були беззахисніші від польських панів, то часто страждали більше від них. Таким чином, **антисемітизм та антиєврейські ексцеси на Україні завжди були (на відміну від Росії) частиною та бічним наслідком соціяльних конфліктів**, і це – засадничий факт, без розуміння якого неможливо розглядати становище та історію євреїв на Україні.

Певна річ, антиєврейські ексцеси могли давати вихід народним почуттям, але жадним чином не допомагали вирішити соціяльні та національні проблеми. Навіть якби в перебігу народних повстань було знищено **всіх** євреїв на Україні, це абсолютно нічого не змінило би в соціяльно-політичному та національному статусі українського народу. Фактично, єврейські погроми на Україні під час народних повстань були свідченням політичної незрілости народної маси,

невміння розпізнати справжнього ворога, свідченням готовности помститися на першому-ліпшому "козлі відпущення". Відомо, що ніхто краще не надається на таку ролю, ніж євреї.

В історичній пам'яті єврейського народу двома незагойними ранами залишилися спомини про єврейські трагедії, що сталися в Україні під час двох масових народних повстань: козацько-селянського повстання під керівництвом гетьмана Богдана Хмельницького в середині XVII сторіччя та селянського повстання 1768 року під керівництвом гайдамаків ("Коліївщина"), що на чолі його стояли Залізняк та Ґонта[68]. Записи свідка українського повстання в середині XVII сторіччя Натана Ганновера дають живе уявлення про масштаби і жахіття трагедії. Але на бракує й інших свідчень[69].

Слід зазначити, що гайдамацькі повстання у XVIII сторіччі на правобережній Україні, яка перебувала тоді в складі Польщі, подеколи були інспіровані та підбурювані урядом Росії, що намагався таким чином послабити Польщу[70].

Перед поділом Польщі наприкінці XVIII сторіччі в Росії майже не було євреїв, і царський уряд всіляко намагався обмежити їх кількість на своїй території. Одержавши в наслідок поділу великі терени, населені українцями, білорусами, поляками та литовцями, Росія водночас одержала євреїв, які мешкали на цих землях. Це примусило уряд посилити увагу до єврейської проблеми, при тому правові обмеження для євреїв завжди залишалися основою урядової політики в цьому питанні. Зокрема, російський уряд завжди намагався втримати євреїв у межах тих земель, на яких вони жили під владою Польщі, і не припускав переселення великої кількості євреїв на російські етнічні терени. Хоча від поділу Польщі і до 1917 року ця політика зазнавала численних часткових змін і коливань, загальною тенденцією було дедалі більше обмеження прав євреїв та території, на якій їм дозволяли жити.

Для розуміння суті антисемітизму в Росії важливо усвідомити принципову різницю між антисемітизмом власне російським та антисемітизмом неросійських народів – українців, поляків, литовців тощо. Антисемітизм неросійських народів виник у процесі співжиття з євреями на одній території, в процесі спілкування, економічної конкуренції та соціяльних конфліктів. Неросійські народи не вбачали

в євреї та в єврействі нічого містичного, нічого загадкового або неприродного. Єврей міг викликати незадоволення як економічний конкурент, ненависть як прислужник (справжній чи уявний) іноземних або місцевих гнобителів, роздратування як носій іншої релігії та іншої ментальности. І це все. У спокійніші історичні періоди українці, білоруси, поляки та литовці могли мирно співжити з євреями, не відчуваючи настільки сильного взаємного відштовхування, щоб це переважило щоденні практичні потреби взаємодії та взаємної вигоди.

Зовсім інший характер має російський антисемітизм. Властива росіянам містична і месіянська психологія, яку чудово проаналізував великий російський філософ Ніколай Бердяєв[71], створює підґрунтя для типово російського **містичного антисемітизму.** Російський народ досить мало і рідко стикався з євреями в щоденному житті, і джерелом його уявлень про єврея найчастіше були відомості про ролю євреїв у розп'ятті Христа в поєднанні з антисемітськими леґендами як місцевого, так і іноземного походження. Усе це призвело до виникнення фантастичних уявлень про єврейство як про втілення всесвітнього зла. На ґрунті містично-месіянської російської свідомости ці уявлення набрали настільки страхітливих масштабів, що крайні російські юдофоби-чорносотенці цілковито втрачають відчуття реальности, щойно зачіпають у своїх писаннях єврейське питання. Їхні "теорії" щодо "всесвітньої жидо-масонської змови" з метою підкорити або знищити всіх неєвреїв, щодо систематичного вживання євреями людської крови з ритуальною метою, задля чого євреї нібито масово і по-звірячому вбивають християнських дітей, щодо просякання євреїв до всіх урядів, парляментів та громадських організацій у світі, щодо захоплення євреями всієї світової економіки, яке вже нібито сталося, – усі ці й багато інших вигадок, викладених у писаннях чорносотенців із цілковитою поважністю і в моторошних виразах, сягають масштабів, які виходять далеко за межі злісної політичної демагогії і справляють враження витворів хворої психіки[72].

Цікаво, що філосемітизм, який часом трапляється серед найосвіченіших і, здебільшого, прозахідньо орієнтованих російських інте-

лігентів, також часто має містичний характер, як уявлення про вибраний народ, який має якесь особливе пов'язання з Богом і особливу ролю в духовно-релігійному розвитку людства. Той таки Бєрдяєв писав:

"Єврейський народ є, переважно, народом історії і в історичній його долі відчувається незбагненність Божих доль. Історична доля цього народу не може бути пояснена матеріялістично, взагалі не може бути пояснена позитивно-історичню, бо в ній найясніше виявляється 'метафізичне', і та межа між метафізичним та історичним, про яку я казав як про перешкоду для осягнення внутрішнього сенсу історії, саме тут, у долі єврейського народу, зникає"[73].

Одначе позитивно-містичне ставлення до єврейства було і залишається властиве лише нечисленним представникам російської інтеліґенції. Як серед широких мас у Росії, так і серед напівосвічених та освічених кіл переважає неґативно-містичне ставлення до єврейського народу.

Незаперечно, що наслідки діяльности російських чорносотенців вийшли далеко за межі Росії. Головні "досягнення" створеної їхніми зусиллями юдофобської школи пізніше засвоїли Гітлер та його оточення. Помітну ролю відігравав у цьому нацистський ідеолог Альфред Розенберґ, прибалтицький німець, який народився й одержав освіту в Російській імперії, де докладно ознайомився з чорносотенною літературою. Також і деякі інші німці з російської Прибалтики спричинилися до того, що "наука" російських чорносотенців вкорінилася на німецькому ґрунті за часів нацизму[74]. Одначе юдофобські писання нацистів є радше блідим наслідуванням писань чорносотенців. Нацисти з їхнім практичним німецьким складом характеру могли багаторазово перевершити російських антисемітів у техніці та організації масового винищення євреїв, але "теоретичні" писання чорносотенців є в багатьох випадках недосяжним зразком юдофобської пропаґанди, який ледве чи може бути перевершений у майбутньому[75]. Недарма їх так охоче використовувала не тільки нацистська, а й радянська "антисіоністська" пропаґанда[76]. Важливо відзначити, що український та інші неросійські національні рухи в Російській імперії ніколи не були її джерелом. Надзвичайно характерно й показово, що антисемітська пропаґанда в СРСР постійно поєднувалася з пропа-

ґандою проти українського націоналізму, і вираз "злочинний альянс сіонізму та українського буржуазного націоналізму" став узвичаєним штампом[77].

Підтримка чорносотенців з боку царської влади створила таке становище, коли містичний антисемітизм фактично став важливою частиною панівної імперської ідеології, тоді як раніше політика супроти євреїв та пов'язана з нею ідеологія були для царського режиму питаннями другорядними. А що містичний антисемітизм був явищем ірраціональним, то значною мірою ірраціональною, а значить – приреченою на поразку, була і внутрішня політика царського режиму в XX сторіччі.

Величезна більшість євреїв мешкала на західніх та південно-західніх теренах европейської частини імперії, тому чорносотенці розвинули найактивнішу діяльність саме там. Зосереджені на поширюванні і підбурюванні антисемітизму, вони водночас виступали проти всіх національно-визвольних рухів і проти національної свідомости всіх неросійських народів імперії, а насамперед – українців та білорусів, яким відмовляли в праві називатися окремими, відмінними від росіян народами. Це мало поважні наслідки: в єврейського національного руху та в національних рухів інших народів імперії з'явилося спільне поле боротьби проти чорносотенної діяльности.

Український національний рух різко виступив проти чорносотенного руху від самого його виникнення. Особливо послідовно й безкомпромісно виступав проти чорносотенців заснований 1906 року найвидатнішим українським істориком Михайлом Грушевським журнал "Украинский вестник", що виходив російською мовою в Санкт-Петербурзі. Грушевський був на той час визнаним лідером українського руху. 1908 року він очолив Товариство Українських Поступовців (ТУП) – політичне угруповання, в якому об'єдналися кілька українських політичних груп, що стояли на плятформі конституційного парляментаризму та автономії України[78].

На переламі двох сторіч існувала також Революційна Українська Партія (РУП), яка пізніше перейшла на марксистські рейки і 1905 року перетворилася на Українську Соціял-Демократичну Партію. 1902 року виникла Українська Народна Партія, що пізніше прийняла назву Партії Соціялістів-Самостійників. Ця порівняно невелика партія була

єдиною в українському русі, яка від самого початку обстоювала цілковиту самостійність України, тоді як усі інші виступали за більш або менш широку автономію в складі майбутньої російської демократичної держави. Існували також і деякі інші українські партії та рухи, більшість яких у тій чи тій формі поділяли соціялістичну ідеологію[79].

Від початку організованого українського руху (60-ті роки XIX сторіччя) в ньому брали активну участь поодинокі євреї. Приміром, у Київській громаді брали жваву участь євреї В.Рубінштейн та В.Беренштам; досить багато євреїв було в РУП: у містечку Макарів на Київщині євреї навіть створили гурток РУП, а публіцист єврей М.Гехтер виступав у пресі з позицій цієї партії[80]. Хоч більша частина еврейства на Україні зберігала певну дистанцію від українського руху, контакти завжди існували.

Суттєво іншим було становище західньої частини української етнічної території, яка до 1918 року входила до складу Австро-Угорської монархії. У Східній Галичині більшість населення становили українці, – їх мешкало там близько 3 мільйонів, мало не 10 % усієї української нації. Столиця Галичини Львів розташований у східній, тобто українській, її частині. Одначе, місто було майже цілковито спольонізоване: процес польонізації українських міст у Галичині був подібний до процесу русифікації українських міст у Російській імперії.

На українських землях Австро-Угорщини українці зазнавали далеко менших культурних обмежень, ніж у царській державі: існували українські школи, друкарство, театр, культурно-просвітні та громадські організації українства. Тут конфронтація відбувалася не так між українцями та австрійською владою, як між українцями та поляками, які намагалися увічнити тут свою владу і спольонізувати українське населення. Українсько-єврейські взаємини в Галичині були предметом жвавого обговорення в єврейській та в українській пресі, і Жаботинський взяв участь у цьому обговоренні, про що докладніше – в розділі I.

На **українських теренах** царської імперії наприкінці XIX сторіччя жило 1,8 мільйона євреїв, у Східній Галичині – понад 600 тисяч. Разом на **всіх українських етнічних теренах** 1897 року мешкали майже 3 мільйони євреїв[81].

Отож на межі двох століть близько 28 % тодішнього світового єврейства перебували на українських етнічних територіях, зазнавали українського культурного впливу, мимоволі були втягнені до соціяльних конфліктів у цих землях і мусили, свідомо чи мимоволі, рахуватися з умовами українського оточення.

Таким, у найзагальніших рисах, був театр політичних подій у тій частині світу, де розпочинав свою діяльність Владімір Жаботинський. Він уже в молоді роки мав досить розвинене політичне чуття, щоб зрозуміти: українське питання є тією ключовою проблемою, яка найбільшою мірою визначить майбутнє Російської імперії, а значить і долю євреїв на цьому терені. Отже, єврейську політику на Україні і взагалі в імперії не можна будувати без зв'язку з проблемами України і без глибокого проникнення в сенс цих проблем. А що цілі українського національного руху – демократизація державного життя, визнання рівноправности народів, широка культурно-національна автономія – були аналогічні цілям сіоністського руху в Російській імперії, то Жаботинський рішуче став на шлях підтримки українських національних вимог. Шлях цей був довгий і не легкий, але Жаботинський не сходив з нього ніколи.

Історію взаємин Жаботинського з українськими проблемами можна поділити (іноді досить умовно) на кілька відтинків, і кожний із них багатий на відвагу, завзяття і внутрішній драматизм. "Українські сторінки" політичної та публіцистичної біографії Жаботинського висвітлюють не лише його ставлення до українського питання, а й численні риси його політичного вчення й особистої вдачі, і це – особливо важливо.

Розгляньмо ж у хронологічній послідовності ці "українські сторінки" життя великого сіоністського лідера.

Розділ I

РАННІ РОКИ: СПІЛЬНІСТЬ І ВІДМІННІСТЬ НАЦІОНАЛЬНИХ ДОЛЬ

Творчий спадок Жаботинського засвідчує, що цей талановитий літератор і видатний політичний діяч був також видатним фахівцем у досить специфічній галузі – в теорії міжнаціональних взаємин. Написавши на початку своєї політичної діяльности, 1906 року, що "боротьба націй має бути позбавлена складників насильства, сваволі та гноблення"[82], він писав 1940 року – останнього року свого життя:

"...Грек або банту, скандінав або ескімос. Усі вони створені за подобою Божою: це те, про що ми дізналися з перших сторінок Біблії. За Біблією людина – це навіть більше, ніж лише Його королівська величність: Біблія дає зрозуміти, що люди – майже боги або напівбоги..."[83]

Високі й шляхетні уявлення про народи та стосунки між ними, що їх Жаботинський дотримувся все життя, він мусив пристосувати до такої важкої ситуації, як міжнаціональні взаємини у царській Росії, де його народ зазнавав не лише правових обмежень та економічних поневірянь, а й підтримуваного владою замаху на своє фізичне існування.

Огледівши після погрому 1903 року в Кишиневі навколишню дійсність з нової для нього позиції – позиції патріота свого народу, але патріота без "патрії" – батьківщини, Жаботинський побачив свій народ у розпорошенні серед численних інших народів імперії. Який висновок випливав із цього? Сіоністові, стурбованому асиміляцією свого народу,

обуреному антисемітизмом та його жахливим наслідком – погромами, могла здатися самозрозумілою думка про потребу протиставитися неєврейському оточенню, самоізолюватися від нього, щоб у цій ізоляції зберегти свою національну самобутність для майбутнього переселення до Палестини. Власне, такою самоізоляцією було багатосотрічне єврейське ґетто, з якого єврейство Російської імперії щойно почало тоді поволі виходити. Але чи рятувала самоізоляція від антисемітизму? І чи забезпечувала нормальний духовний розвиток народу? Історичний досвід довів, що ґетто не рятує від антисемітизму, а десь від XVIII сторіччя воно не забезпечувало і нормального культурно-національного та релігійного розвитку єврейства[84]. Початок сіоністського руху застав єврейство Европи та Америки в стані глибокої релігійної та культурно-національної кризи. Наслідком і водночас одним із складників цієї кризи була асиміляція. Ті євреї, що не бажали асимілюватися, шукали виходу і надії на шляху сіонізму. Батько політичного сіонізму Теодор Герцль вважав за остаточну мету створення єврейської держави, а батько так званого "духовного сіонізму" Ахад Гаам вважав, що створення держави матиме сенс лише за умови духовного відродження єврейства[85].

Жаботинський поєднав у своїй ідеології основні засади політичного сіонізму з деякими ідеями сіонізму духовного. Він вважав, що політичне вирішення – створення держави – буде підставою і запорукою дальшого духовного і культурного розквіту єврейського народу.

Пізніше, коли навала нацизму загрозила фізичному, а не лише культурно-національному існуванню европейського єврейства, Жаботинський висунув як головну мету евакуацію євреїв Европи до Палестини. Але на початку XX сторіччя головною загрозою була асиміляція. Одним із головних факторів, що сприяв асиміляції, був брак самостійної єврейської національної політики. Це було наслідком недосконалости політичного позему єврейських політичних кіл, мислення яких часто оберталося в рамках соціяльних утопій і не сягало рівня, на якому можливе свідоме вироблення власних національно-політичних принципів. Жаботинський фактично був перший, хто наголосив важливість вироблення таких принципів і, врешті, зформулював їх як струнку програмову і світоглядову систему.

Аристократ духу з природи, Жаботинський поклав у підвалину своєї політичної програми принцип **національної гідности** як передумову національного збереження еврейства перед його поверненням до історичної батьківщини – Ерец Ісраель, тобто Землі Ізраелевої.

Чи можливо зберегти і плекати національну гідність у розсіянні серед інших народів, не визнаючи водночас їхньої національної гідности, не поважаючи їх і не рахуючись із їхніми національними інтересами? На це запитання, якби його хтось поставив, Жаботинський відповів би рішучим "ні!" Але додав би до цього "ні" одну надзвичайно важливу заввагу: поважати інші нації, рахуватися з їхніми інтересами слід лише в тому разі, якщо вони так само ставляться до євреїв, тобто поважають еврейську гідність і рахуються з еврейськими національними інтересами. Таким чином, Жаботинський запроваджував у взаємини між своїм народом у діяспорі та народами оточення ті засади, які звичайно застосовуються у нормальних стосунках між суверенними державними націями – взаємне визнання національних прав та інтересів, взаємоповага і взаємодопомога, дипломатичний принцип "адекватної поведінки". Лише так, на його думку, еврейський народ в очах світу й у своїх власних набуде статусу рівноправного національного тіла, і це підготує і обґрунтує його майбутнє визнання як рівноправної державної нації.

Вимогу щодо обов'язкової взаємности у стосунках між націями Жаботинський висловлював з різних приводів у багатьох своїх творах, але найпослідовніше він зформулював цей принцип у зв'язку з проблемами польсько-еврейських та українсько-еврейських стосунків.

На той час саме відбувалося піднесення національної боротьби польського народу. І в Російській імперії, і в Австро-Угорщині він вимагав якомога ширшої національно-культурної та адміністративної автономії. Усі польські національні партії, борючись за національні права свого народу, рішуче відмовлялися визнати національні права еврейської меншости в Польщі. У зв'язку з цим Жаботинський виступав у пресі багато разів. Ось один із найхарактерніших висловів його позиції:

"... я абсолютно відмовляюся зрозуміти, як можна вважати на національну вибагливість народу, який принципово не бажає рахуватися з національним правом еврея. Жадна з керівних польських

партій не визнає євреїв за рівноцінний народ, жадна не визнає їхнього права на національну культуру, і поляки протестують проти обрусіння євреїв лише тому, що вимагають польонізації. Це створює в праві цілковито особливі взаємини, за яких рахуватися з польською національною вимогливістю було би нерозумно і безглуздо. Делікатність у політиці може бути лише взаємною, інакше вона неприпущенна. Бо одне з двох: або всі народності мають рівні права на свою культуру, і національне почуття кожної з них священне і недоторканне, – або таких прав взагалі нема, і тоді національні почуття поляків так само мало священні, як і почуття євреїв. Або всім рівно, або нікому"[86].

Такою була засаднича позиція, що її слід назвати позицією **національної гідности і національного суверенітету.**

І ось тут, у зв'язку з польсько-єврейськими взаєминами, Жаботинський демонструє своїм читачам протилежний приклад – приклад позиції українських національних партій, які цілковито визнають єврейські національні права.

"...керівні партії національного українства, – пише він, – визнають право євреїв на єврейську національну культуру (...) і вітають кожний проблиск націоналізації єврейства"[87].

Зважаючи на таку позицію українського національного руху, Жаботинський закликав єврейські національні кола з великою увагою поставитися до національно свідомого українства, як до союзника в боротьбі за національні права.

Тут варто відхилитися трохи вбік і поставити питання, яке дуже важливе для правильного розуміння політичної діяльности Жаботинського. Він був яскравою особистістю, – настільки яскравою, що майже затьмарював численні інші здібні й творчі особи, які брали участь у створеному ним пізніше русі сіоністів-ревізіоністів. Чи могли умови багатонаціонального середовища, в якому його особистість зформувалася, не відбитися на емоційно-духовній сфері і дозволити йому залишитися в ставленні до інших народів у межах холодно-ввічливої "адекватної поведінки"?

У своєму чи не найпершому висловлюванні на українську тему 1904 року Жаботинський виказав глибокий жаль із приводу псування народної української мови під російським впливом. І вже у цій ранній статті виявилася властива йому **вселюдськість:**

“Коли я у вагоні третьої кляси вслуховувася в цей сором української мови (мається на увазі сила російських слів та зворотів, почутих у мові українських селян у поїзді. – І.К.), мені – хоча я сам не малорос і не слов'янин – кортіло гукнути на цілий слов'янський світ:

– Чому ви дозволяєте? Адже тут перед вашими очима стається збиток і згуба слов'янського добра!

Лише за взаємної поваги, за цілковитого визнання індивідуальних прав кожного з членів родини буде мир і злагода в цій родині. Ми одностайно мріємо про ті часи, коли всі люди на землі будуть братами один одному; але дивно звучав би такий заклик до братерства, коли один каже іншому: ‘Я нічого не маю проти того, щоб ти відмовився від своєї особистости і став моєю копією; тоді й будемо братами’. Мені в цьому формулюванні чулося б цілковите заперечення братерства...”[88]

Тут Жаботинський має на увазі офіційну політику русифікації в Росії та політику польонізації, що її намагалися провадити поляки на польських та західньоукраїнських теренах, – тобто, політику, від якої страждали як українці, так і євреї. Недвозначний засуд її був однією з перших політичних аксіом, покладених Жаботинським в основу його національної теорії.

“Кожному народові та народцеві, хоч би де він був, потрібне право і можливість бути й залишатися самим собою і голосно називатися своїм національним ім'ям: лише за цієї умови здійсненне справжнє братерство між ним та людьми іншої крови”[89].

Проблема ставлення єврея діяспори до землі, де він живе, і до народу, що його оточує, завжди була серед проблем, які найбільше цікавили Жаботинського. Ось що він писав 1905 року:

“Віддати свої сили на користь тієї землі, де ми живемо, і цим задовольнитися? Так діють численні серед нас, бо всі ми, усвідомлюючи чи не усвідомлюючи цього, справді любимо ніжною любов'ю цю країну – любимо, попри все, народ, що в ній живе, і мову, якою він розмовляє. Але ж ця любов – не поділена, і через це гірко образлива для самолюбства. Адже це – накидання своєї дружби тим, хто її не прохає, пристрасне визнання перед байдужою красунею. Ця земля сама багата на духовні сили; наших послуг вона не просить; і коли ми самі, хоч би що, хочемо служити їй, то

на нас мимоволі дивляться з холодним здивуванням, знизують плечима і кажуть:

– Заради чого ці люди дбають про нас?

Дивне бажання – бути неодмінно заступником чужих справ'"[90].

Це написано в брошурі, яка є апологією сіонізму, тобто руху, метою якого є виїзд із діяспори. Що це має спільного з любов'ю до країн, з яких євреї мають виїхати? Попри це, Жаботинський пише саме про любов. Очевидно, щоб це написати, треба було самому пережити і це почуття, і гірке розчарування від відкриття, що ця любов – не до свого, а до чужого, що вона не поділена... Навіть у найпалкіших закликах Жаботинського до відродження єврейської національної свідомости та єврейської держави зберігався виразний присмак того, що Жаботинський **любив** землі та національні культури країн діяспори. Він явно не був цілком щирий тоді, коли багато пізніше писав, що його емоційне ставлення до всіх народів – чемна байдужість[91]. Така позиція могла відповідати тим чи тим політичним цілям, але не була властива його особистості. Радше це було штучне заборало, яким він боронив вразливу душу. Адже він був непересічним російським письменником, із великою симпатією писав про українського генія Тараса Шевченка, радів з успіхів норвезької літератури, захоплювався італійською мовою і навіть називав Італію своєю "духовною батьківщиною", обурювався з дискримінації негрів в Америці, блискуче володів багатьма мовами, мав енциклопедичні знання у світовій культурі. Немов сором'язливо побоюючись, що інші народи посміються з його любови до них і брутально відкинуть її, він ніс її своєму народові, сподіваючись знайти в ньому взаємність, зрозуміння й відгук. Його спіткала доля багатьох щирих і безкорисливих людей: численні представники єврейського народу вклонялися (а деякі й досі вклоняються) антисемітові єврейського походження Карлові Марксу, а не єврейському патріотові і водночас альтруїстові Жаботинському.

Його націоналізм жадним чином не був зрадою альтруїзму. До націоналізму він прийшов через переконання, що національні культури мають засадничу цінність і служити вселюдській культурі можна лише одним способом – служачи культурі свого народу. Не

самоізоляція, а суверенна, активна й гідна участь у всесвітній спільноті народів – таким був його принцип.

У статті з 1907 року "Відповідь М.М.Вінаверові" Жаботинський заторкнув ставлення євреїв до країн, де вони живуть. Євреї, пише він, не мають почуватися іноземцями в країнах діяспори. І далі:

"Наші діди жили в багатьох частинах Росії (мається на увазі вся територія імперії, а не етнографічна Росія. – І.К.) за сотні років перед тим, як туди прийшли теперішні господарі; ми сприяли її економічному зростанню, створили її величезну торгівлю на Південному Заході (тобто, на Україні. – І.К.), оживили й збагатили міста на її окраїнах; наш народ приніс багато – можливо, занадто багато – жертв молодими своїми синами. Ми не приблуди і не іноземці, ми – споконвічні громадяни цієї землі; ми бажаємо відбувати всі обов'язки, всі шарварки, які покладено на всіх її громадян, і вимагаємо для себе всієї цілости прав, що їм надано"[92].

Отже, євреї – повноцінні громадяни зі всіма наслідками, що з цього випливають. Але, веде він далі, слід усвідомлювати, що євреї **не господарі** країн діяспори, а тому національна та соціяльна атмосфера там створюється не ними. Отже, ті євреї, які бажають залишатися євреями, завжди відчуватимуть певну силу виштовхування із суспільства в кожній країні діяспори. Для кого таке становище нестерпне, той має боротися за єврейську державу в Палестині.

Кілька років пізніше – 1912 року – Жаботинський висловив аналогічну думку:

"Я, націоналіст, за жадну ціну не визнаю себе в Росії громадянином другої кляси. Я вважаю себе принципово таким самим господарем у цій державі, як і росіянин; я бажаю розмовляти, вчитися, писати, виступати в суді, урядуватися моєю національною мовою, ні до кого не збираюся підлещуватися і пристосовуватися і вимагаю, щоб держава пристосувалася до моїх національних вимог точнісінько так, як вона мусить пристосуватися до вимог росіян, українців, поляків, татарів тощо"[93].

Відзначивши, що еврей має бути громадянином першого ґатунку, Жаботинський далі підкреслює: це в жадному разі не означає, що еврей може бути **росіянином** першого ґатунку, тобто на рівних правах із росіянами (або представниками інших народів, коли йдеться не про

Росію, а про будь-яку іншу країну діяспори) брати участь у творенні національних культурних цінностей чужого народу.

"Чужа національна сутність, чужа психіка і просякнена нею культура не можуть бути справді засвоєні навіть протягом цілої ґенерації, навіть протягом кількох ґенерацій. Зберігається акцент у мові і так само зберігається особливий 'акцент' душі. Чи можуть ці нюанси цілком зникнути пізніше, за багато-багато років, це – інше питання, що його я тут не торкаюся; але доки вони є, доти я приречений числитися несправжнім, неповноцінним росіянином, кандидатом на росіянина, підмайстерком російського культурного цеху. Мене можуть любити або не любити, це справи не стосується; але цілком ясно, що джерело й осередок російської культури не серед неофітів, а в тій масі, з якою неофіт лише намагається злитися. Коли люди потребуватимуть справжньої російської творчости, вони відштовхнуть виріб неофіта і скажуть: можливо, це дуже гарно, можливо, це навіть краще, ніж справжнє, але, пробачте, ми потребуємо справжнього російського. Оце й означає бути росіянином другого ґатунку"[94].

Такими були засади світогляду Жаботинського на відтинку "особистих" взаємин єврея з землею та людьми діяспори. На початку досліджуваного в цьому розділі періоду – 1904 року – ці його погляди були вже в головних рисах зформовані і в майбутньому не зазнали поважних змін.

Як ми зазначали, на початку XX сторіччя відбувалося піднесення національного руху поляків у Росії та в Австро-Угорщині. Боротьба польського народу провадилася, головно, леґальними засобами – шляхом створення та поширення діяльности польських національних партій та громадських організацій, виступами польської преси, діяльністю польських депутатів у виборних органах в обох імперіях. Польські націоналісти всіх напрямків та всіх партій стали на максималістські позиції: Польща для поляків і невизнання національних прав усіх національних меншостей на всіх територіях, що їх поляки вважали за свої. Найбільшими національними меншостями на цих теренах були українці та євреї. А в Східній Галичині, що її поляки також вважали за свою територію, українці становили величезну більшість.

У польсько-українській суперечці щодо Галичини Жаботинський беззастережно став по українському боці. Цікаво, що в питанні про надання польському народові рівних національних прав та найширшої національної автономії будь-де – в Росії чи в Австро-Угорщині – Жаботинський був по боці поляків, але в питанні щодо прав національних меншостей на польських теренах він був по боці цих меншостей у їхній боротьбі проти поляків. У цій позиції нема суперечности. Жаботинський завжди був по боці слабшого і пригніченого народу в його боротьбі проти імперіялістичних зазіхань з боку більшого і сильнішого. Поляки були слабшими і пригніченими в Російській імперії (в Австро-Угорщині вони мали набагато більші права), але євреї та українці були меншістю і зазнавали національного пригнічення з боку поляків на польських теренах. Щодо Східньої Галичини, то Жаботинський відверто заявляв, що цей терен не є польський попри те, що поляки на нього претендують.

Ось один із характерних зразків тексту, що висвітлює становище в Галичині та погляд на нього Жаботинського:

“Українці в Галичині пригноблені, це поза будь-яким сумнівом. За переписом 1900 року в краї нараховувалося 3998702 поляки і 3074449 русинів, – при тому, оцінюючи цю польську більшість, треба взяти до уваги, що в Галичині є 820 тисяч євреїв, що їх під час перепису не рахують як окрему народність і майже всіх, волею начальства, зараховують до ‘поляків’. Насправді кількість поляків та русинів у краї однакова. А ось маленька картина розподілу благ мирських між цими двома народами за даними з 1904 року. Початкових шкіл було майже однаково, але кількість кляс була така: для поляків 5440, для русинів 3200. Кількість учителів: 6197 поляків і 1803 русини. Шкільні інспектори: 70 поляків, 4 русини. На польські підручники уряд краю видає річно 67 тисяч крон, на русинські – 25 тисяч. Субсидії Сейму просвітнім закладам розподілено так: польським закладам 92 %, русинським – 8 %. Польських гімназій в краї – 44, русинських – 4 (тепер, здається, є вже п’ять). Польських реальних училищ 11, русинських – жадного. Один польський депутат рейхсрату припадає на 46 тисяч поляків, один русинський – на 124 тисячі русинів. Лише днями, під час розробки виборчої реформи для галицького сейму, керівники польських партій запропонували русинам задовольнитися

в майбутньому 46 депутатами із загальної кількости 192; певна річ, русини не погодилися з цією пропозицією. І так далі, і так далі. Отже, погано живеться українському народові в Галичині"[95].

Стаття Жаботинського, з якої взято цю цитату, присвячена, головно, важливому для українців та всіх неросійських народів імперії питанню: спробам російських великодержавницьких кіл, використавши польсько-українську напруженість у Галичині, привернути симпатії українців Австро-Угорщини на бік Росії. Хоча на той час українці в Російській імперії не мали навіть малої частини тих національно-культурних прав, які мали українці Галичини, російські шовіністи зчинили в пресі галас з приводу пригноблення українців в Австро-Угорщині. Жаботинський чудово розумів сенс цієї політичної гри. Називаючи національну боротьбу галицьких українців справедливою справою, він закликав їх "вдарити по руках непроханих плакальників" і "вказати на двері" тим, які, ще жорстокіше пригноблюючи українців Східної України, мріють поширити свою владу на Галичину. Події в Галичині – цьому вузлі міжнаціональних суперечностей та імперіялістичних зазіхань – були тим прикладом, на якому виховувався в молодого Жаботинського його принциповий антиімперіялізм.

"У біді та в обрáзі ми всі втрачаємо розбірливість і раді іноді кожній руці співчуття, хоч би чия вона була; а тимчасом це іноді рука найлютішого ворога, який з нашого горя просто влаштовує собі політичний ґешефт.

(...) Для великоруських шовіністів це просто новий привід для нової спроби включити до 'сфери свого впливу' галицьких русинів, що їх вони задля стислости називають (...) 'росіянами'"[96].

Своє ставлення до польсько-українського конфлікту Жаботинський найдокладніше висловив на сторінках **української** преси. У журналі Михайла Грушевського – майбутнього голови Української Центральної Ради в 1917 році та президента Української Народної Республіки в 1918 році – Жаботинський опублікував у липні 1906 року дві статті – "Крапки над і" та "Non multum, sed multa"[97].

Тут ми зачіпаємо болюче для деяких сучасних євреїв питання про **безпосередню** співпрацю видатного єврейського політичного діяча з українськими націоналістами. Очевидно, сам Жаботинський аж ніяк

не винний у тому, що це питання стало болючим. Історично склалося так, що сама згадка про український націоналізм викликає біль у душах багатьох євреїв, для яких "український націоналізм" і "погром" – майже синоніми. Таке уявлення про організований український політичний рух XX сторіччя цілковито хибне і побудоване на непорозумінні, недостатній інформації та антиукраїнській пропаґанді. Так само хибним є уявлення про сіонозм як про різновид расизму, і не є випадковим, що наклепи на український націоналізм та на сіонізм виходять найчастіше з тих самих джерел. Ставити знак рівняння між українськими погромниками та українським національно-політичним рухом так само безглуздо, як ставити знак рівняння між Теодором Герцлем та відомим одеським бандитом "Мішкою Япончиком" на тій підставі, що вони обидва – євреї[98].

Попри це, факт співпраці Жаботинського з українською націоналістичною пресою, як і факт його пізніших контактів з українським урядом Симона Петлюри, залишається для багатьох євреїв компромітуючим і навіть скандальним. Пізніші біографи та коментатори творчости Жаботинського промовчують або ніяково виправдовують його співпрацю з українськими націоналістами (так роблять послідовники та симпатики), або закидають йому цю співпрацю мало не як злочин (так роблять противники). Справа "погіршується" ще й тим, що Жаботинський співпрацював не лише з журналом "Украинский вестник", що його керівником був поважний і всіма шанований професор історії Грушевський, а ще й з журналом "Украинская жизнь", що його редактором був Симон Петлюра – найбільш ненависний для багатьох євреїв історичний діяч, майбутній керівник так званих "петлюрівців" (це слово – ще один синонім для слова "погром"). З погляду деяких єврейських кіл співпраця єврейського політичного діяча з Петлюрою – це скандал, здатний знищити репутацію цього діяча, навіть якщо це людина такого маштабу, як Жаботинський.

Проте, розглядаючи діяльність Жаботинського, не можна оминути факту його співпраці з українською націоналістичною пресою. Ба більше, саме ця співпраця висвітлює такі подробиці його позиції, які ледве чи можна зрозуміти з інших аспектів його діяльности.

З журналом "Украинский вестник" Жаботинський почав співпрацювати 1906 року, а з журналом "Украинская жизнь" – 1912 року, тобто тих років, коли їх було засновано. Обидва часописи ставили собі аналогічні цілі, що їх журнал "Украинская жизнь" зформулював так:

"Завдання 'Украинской жизни' є служити інтересам і потребам 30-мільйонного українського народу і ознайомлювати суспільство з українським національним рухом"[99].

У кожному числі журнал "Украинская жизнь" уміщував перелік своїх постійних співпрацівників, і в цьому списку завжди виблискувало ім'я "В.Є.Жаботинський". Очевидно, редакція не могла подавати ім'я Жаботинського без його згоди. Але подивімося, чи нема обставин, які пом'якшували би "провину" Жаботинського.

1912 року Жаботинський не міг знати, що Петлюра – не просто редактор українського національно-демократичного журналу, а майбутній вождь "петлюрівців". Так само він не міг знати, що радянська пропаґанда і численні єврейські автори на Заході виповнять книжковий ринок творами, у яких провину за погроми на Україні покладуть на Петлюру. Один із таких творів західнього автора, американського професора Саула Фрідмана, англомовна книга з російською назвою "Погромщик"[100], зображає Петлюру як сатанинську постать, яку можна порівняти хібащо з Гітлером. На щастя, ніхто не здогадався звинуватити Герцля в "подвигах" Мішки Япончика, але радянська та подібна до радянської пропаґанда у дуже схожих виразах звинувачували сіонізм та "український буржуазний націоналізм" у найстрашніших злочинах – расизмі, геноциді тощо. Ба більше, в радянських джерелах створено теорію про "злочинний альянс сіонізму з українським буржуазним націоналізмом". Таким чином, Жаботинський – не хто інший, як засновник цього "злочинного альянсу". Очевидно, ці факти мали би викликати в західніх авторів роздуми, наскільки правдивою є радянська пропаґанда проти українського націоналізму і чи не варто пильніше придивитися до сенсу історичних подій, замість ставити у вигідну з деяких поглядів позу хулителів багатомільйонного народу та його національного руху. І чи не варто при цьому врахувати і позицію Жаботинського, який, очевидно, не підтримував би з українським рухом добрих взаємин, якби було правдою все те, що про цей рух понаписувано.

Якщо придивитися до суті, то така співпраця здається природною і самозрозумілою. На той час політичні погляди і найближчі політичні цілі українських ліберальних та ліберально-соціялістичних націоналістів, до яких належали Грушевський та Петлюра, та єврейських націоналістів-сіоністів, до яких належав Жаботинський, були в багатьох аспектах дуже подібні. Щоправда, Жаботинський пішов далі від багатьох сіоністів того часу у своїх симпатіях до українського національного руху, але при цьому він не лише не відійшов від засадничих позицій сіонізму, а навпаки – намагався використати в інтересах єврейського народу та сіонізму національно-визвольну боротьбу народів Російської імперії. Прихильне ставлення до боротьби інших народів за свободу та національне визволення завжди було частиною єврейської інтелектуальної традиції, але Жаботинський намагався зробити принцип позитивного ставлення до національно-визвольних прагнень інших народів невіддільною частиною **сіоністського світогляду** – звичайно, тією мірою, якою ці прагнення не заперечують національних прав єврейського народу, як це було у випадку польського національного руху.

Оскільки український народ – найбільший серед неросійських народів Російської імперії, а більша частина євреїв у цій імперії (так само і в Австро-Угорщині) перебувала на українській території, то співпраця національно-визвольних сил обох народів видавалася не лише бажаною, а й конечною. Врешті, цей погляд трохи пізніше визнала і засвоїла абсолютна більшість єврейських політичних сил на Україні, які під час революції та громадянської війни 1917–1920 років підтримували український національний уряд[101].

Щодо особистих поглядів Петлюри, то Жаботинському, очевидно, було відомо, що Петлюра з молодих років мав репутацію беззастережного юдофіла, а проєврейська позиція журналу "Украинская жизнь" (як, врешті, і майже всієї тодішньої української преси) ледве чи відрізнялася від позиції єврейських часописів. Коли чорносотенці спровокували відому "справу Бейліса" (судова справа проти київського еврея Менахема Менделя Бейліса, якого звинуватили у вбивстві християнського хлопчика з ритуальною метою, почалася 1911 року; 1913 року Бейліс був виправданий судом присяжних, що складався з українських селян[102]), журнал "Украинская жизнь" писав:

“Першим християнам довелося зазнати багато переслідувань внаслідок звинувачень у вживанні людської крови. Під сучасну пору двоногі звірі, що підступно привласники ім'я християн, висувають такі самі звинувачення проти євреїв і обґрунтовують ними не менш жорстокі переслідування, ніж ті, що припали на долю послідовників галілейського Вчителя. Тут, одначе, є й істотна відмінність: переслідування євреїв зі всіма жахіттями й дикунством погромів та ритуальних процесів відбуваються не на світанку християнської доби, а майже через дві тисячі років після створення релігії любови. Ганебна першість у цьому належить Росії, в якій незабаром знову має відбутися процес, що виник з жорстокого, антихристиянського наклепу на євреїв, які нібито вчинили в Києві ритуальне вбивство християнського хлопчика Ющинського”[103].

А ось що писав сам Петлюра в передмові до п'єси російського автора Чірікова ‘Євреї’, що її переклад з передмовою Петлюри було видано в Києві 1907 року:

“Нам хотілося б і дуже, щоб цей твір, навіяний глибокою прихильністю автора до вікового мученика-народу, став не тільки за лектуру для громадянства вкраїнського. Тричі треба побажати, щоб і сцена вкраїнська побачила в перекладі п'єсу Чірікова.

(...) Страждання Нахмана з ‘Євреїв’ Чірікова викличуть глибоке співчуття у кожного, хто й не належить до тієї нації, якій волею історичної долі судилося нести тяжкий хрест утисків і насильств, бо всіх страдальців сучасного капіталістичного ладу золотою струною солідарности з'єднує одна доля, одні надії й поривання. І хоч, може, не кожен погодиться з думками Нахмана, що власне ті ліки, якими він хоче загоїти рани свого народу, справді матимуть бажані наслідки, але кожен відчуває потребу вилити цілючий бальзам на ці рани”[104].

Слід звернути увагу на те, що в той час українські націоналістичні кола приділяли велику увагу відродженню українського театру, забороненого впродовж багатьох років, покладаючи на нього завдання сприяти розвиткові національної свідомости українського народу. Якщо за таких умов вони дбали про те, щоб український театр збагатився виставою, в якій щонайприхильніше зображено єврейський

народ, то це свідчило про бажання протистояти антисемітській пропаґанді чорносотенців і запобігти поширенню антисемітських настроїв серед українських мас. Узявши участь у виданні українського перекладу п'єси "Євреї" і написавши до нього передмову, Петлюра діяв саме в цьому напрямку.

Якщо у наведеній вище цитаті відкинути соціялістичну тезу щодо "страдальців капіталістичного ладу" (адже Жаботинський ніколи не був прихильником соціялістичного світогляду), то що могло відштовхнути його від людей, які так палко виступають на користь еврейського народу?

Слід також мати на увазі, що шалена антиєврейська та антиукраїнська діяльність чорносотенців штовхали єврейські та українські національні кола до порозуміння та взаємодії. Щоправда, деякі пізніші дослідники звертали багато більше уваги на антисемітизм чорносотенців, ніж на їхній антиукраїнізм; одначе, придушити в зародку можливість відокремлення України від імперії було одним із головних завдань чорносотенців, і тому вони запекло боролися проти українського національного руху[105].

Отже, наявність небезпечного спільного ворога була могутньою спонукою для співпраці єврейських та українських національних сил. А що основним знаряддям діяльности чорносотенців була нестримна антисемітська пропаґанда, то українські національні кола вважали за конечне боротися проти антисемітизму, і робили це за допомогою своїх публікацій.

Проте, не лише практичні потреби примушували українських національно-демократичних діячів виступати проти антисемітизму. Виходячи зі своїх ліберальних або ліберально-соціялістичних поглядів, вони вважали антисемітизм за вияв крайньої реакційности і розглядали єврейський народ як природного союзника у боротьбі всіх безправних і пригноблених за людські та національні права. Отже, не лише практичні, але й також ідейні спонуки спрямовували українських діячів до боротьби проти антисемітизму. Можна було би навести безліч прикладів, та обмежимося лише одним: резолюцією українських демократів із приводу погрому в місті Білосток. Ось витяги з цієї резолюції, опублікованої 1906 року в журналі "Украинский вестник":

“Тепер ми добре знаємо, що погроми євреїв зорганізовано урядовими аґентами, які з допомогою ‘чорної сотні’ творили їх ‘на 10 або на 1000 людей’.

Мимоволі охоплює нас думка, що сама ‘чорна сотня’ виникла від того, що деякі урядові чиновники покликали людей до ‘чорної діяльности’ і нагороджували їх за звірячі вчинки проти беззахисних людей.

Тому ми й вважаємо, що погроми євреїв страшні не лише тим, що вбивали й нищили невинних людей, але вони страшні ще й тим, що розбещували самих християн, збуджуючи в них звірячі почуття. Ми жахнулися, дізнавшись про білостоцький погром, і з почуттям величезного гніву протестуємо проти такого душогубства і висловлюємо своє палке співчуття і жаль єврейському народові”[106].

Цю “Резолюцію” опубліковано в 6-му числі журналу, а вже в наступному 7-му числі з’явилася стаття Жаботинського “Крапка над і”. До речі, редактором журналу “Украинский вестник” був тоді одеський товариш Жаботинського Максим Славинський, із яким через 15 років Жаботинський укладе угоду про організацію при українській армії єврейської жандармерії для боротьби проти погромів[107].

Отже, не дивно, що Жаботинський співпрацював із такою ліберальною і проєврейською пресою. Важливим для нього було також те, що основною темою українських журналів було національне питання в Російській імперії, а саме цьому питанню, – як у його вужчому єврейському аспекті, так і в ширшому теоретичному та практичному обсязі, – Жаботинський присвятив свою творчість. І ще важливішим було те, що позиції Жаботинського в національному питанні були дуже близькі до позицій української національно-демократичної преси. Вивчаючи цю пресу і порівнюючи її з творами Жаботинського, можна накреслити кілька засадничих ідей, які були однаково властиві і українській пресі, і Жаботинському:

– Культура кожної нації є неповторною і незамінною частиною загальнолюдської культури; для кожної національної культури мають бути створені найліпші умови для вільного і всебічного розвитку, виходячи як з інтересів нації, так і з інтересів людства.

– Кожній національній групі має бути надане право для самовизначення себе як окремої нації, і ніхто, крім самої нації, не має права проголосити її частиною іншої нації. (Це мало актуальне значення з огляду на вперті намагання російських шовіністів оголосити український та білоруський народи частинами російського народу.)

– Кожній нації має бути надана найширша культурна та адміністративна автономія. (На той час цілковите відокремлення від імперії ще не було на порядку денному в більшости неросійських національних сил.)

– Росія **в її власному інтересі** має разом із національними рухами всіх народів виробити і втілити в життя нову – ліберальну й демократичну – національну політику, без якої взагалі буде неможливим дальше нормальне існування багатонаціональної держави.

З єврейського боку Жаботинський був перший, хто наголосив принципову важливість позитивного вирішення української проблеми, як передумови для вирішення проблем усіх інших народів імперії. Набагато пізніше – 1936 року – він іще раз підтвердив, що на початку його політичної діяльности співпраця з іншими національними меншостями в імперії перебувала в центрі його уваги:

"У галузі місцевої політики я вимагав союзу з національними меншостями, я вимагав переговорів з українцями та литовцями, навіть робив кроки в цьому напрямку. Серед українців я мав багато друзів, бо підтримував їхній рух на сторінках газети "Новости" (маються на увазі "Одесские новости". – І.К.), але решта сіоністських діячів ставилися до моїх заходів з явною байдужістю або й глузливо"[108].

Саме так – з явною байдужістю або й глузливо – ставилися тоді керівники сіоністського руху (як і керівники інших єврейських політичних партій) до намагань Жаботинського налагодити співпрацю з національно-політичними силами інших дискримінованих народів. Але минув порівняно короткий час – близько 10 років, і ця ідея набула загального визнання. У час, коли взаємні симпатії єврейських та українських національних сил досягли апоґею – 1917 року, відомий сіоністський діяч, а пізніше співробітник Жаботинського Йосеф Шехтман писав:

"З єврейського боку українські національні прагнення зустрічали природне співчуття, що його єврейство традиційно висловлює до всіх

елементів, які пригноблені і борються за своє визволення. Українські керівні кола, своєю чергою, вдумливо і співчутливо поставилися до єврейського національного руху"[109].

І далі:

"Національні вимоги єврейського народу (...) без сумніву відповідають тій національно-політичній тенденції стосовно національних меншостей, яку виявляє українство, що відроджується. Перед євреями та українцями – широка путь національної співпраці. І так правдиво й щиро звучать вітальні слова, промовлені на українському студентському з'їзді в Києві представником Hechover'у[110] студентом Нусом у промові, яку він розпочав українською, а скінчив гебрейською мовою:

'Хто, як не ми, діти пригнобленого народу, здатні зрозуміти почуття й переживання сусіди, який разом із нами терпів знущання й образи з боку старого режиму! Нас об'єднували спільні мрії та спільні цілі. Настала мить, коли наші мрії близькі до здійснення. Наш спільний шлях ще довгий, але ми віримо, що вільний український народ підтримає нас на цьому шляху'"[111].

Такий безмежний оптимізм, що прийшов на зміну колишній байдужості, був надзвичайно поширений у єврейських колах перших місяців революції, що почалася на терені Російської імперії навесні 1917 року. Цей короткий період рожевого ідеалізму і світлої віри в безкорисливе міжнаціональне братерство був сповнений взаємних висловів симпатії та співчуття з боку єврейських та українських національно-політичних сил, які пліч-о-пліч працювали в державних органах створюваної тоді Української Народної Республіки (УНР).

Але на початку політичної діяльности Жаботинського не було й мови про співпрацю єврейських та українських національних сил (за винятком деяких елементів такої співпраці в Галичині), і він мусив долати досить сильний опір у своєму середовищі, доводячи спільність інтересів пригноблених народів імперії. Становище в Галичині давало Жаботинському чудову нагоду висловлювати нові і тоді ще незвичні для єврейських кіл ідеї.

Усі елементи своєї позиції, ба більше – елементи створеної ним **теорії** щодо взаємин єврейського народу з народами неєврейського оточення Жаботинський висловив у статті "Non multum, sed multa", опублікованій 1906 року в журналі Михайла Грушевського.

На початку статті Жаботинський констатує, що еврейство діяспори часто опинялося в таких умовах, коли сильніші національні, політичні або економічні групи використовували його не на користь слабших національних, політичних чи економічних груп. Тобто Жаботинський розглядає питання в площині тієї **ролі**, яку еврейство фактично відіграє (не важить, добровільно чи мимоволі) у суспільних взаєминах, щоб підвести читача до висновку, яку ролю воно **мало би** відігравати з огляду на свої національні інтереси.

"Коли почалася боротьба між різними народностями, територіяльними або такими, які мають бодай якесь територіяльне опертя, еврейству й тут накинули ненавиджену ролю знаряддя, засобу задля чужої вигоди. У кожному окремому випадку та сторона, яка через свою впливовість або багатство мала сильніші засоби тиску, примушувала місцевих евреїв іти з нею для уярмлення іншої народности. У Галичині цією сильнішою стороною були поляки, і вони широко 'використовували' та 'утилізували' затуркане, неосвічене галицьке еврейство для національного гноблення українського народу"[112].

Жаботинський ніколи не намагався заперечувати або якось завуальовувати той неприємний для еврейства факт, що воно в багатьох країнах, – зокрема, в Галичині, – виконувало ролю підпомагача економічних та національних гнобителів. Він вважав, що еврейство не мусить ані виправдуватися перед будь-ким, ані заперечувати очевидних суспільних фактів, ані створювати в себе або в інших ілюзій щодо свого становища та своєї ролі. Це не означає, що Жаботинський приєднувався до тих сил, які задля виправдання антисемітизму та погромів підкреслювали і перебільшували ролю евреїв як прислужників експлуататорів. Насправді лише порівняно невелика частка евреїв виступала в ролі посередників між іноземними експлуататорами та місцевим населенням, тоді як більшу частину еврейства завжди становили ремісники та торговці, що об'єктивно сприяли економічному розвиткові країн діяспори[113]. Одначе, протягом сторіч життя в діяспорі еврейство ледве чи мало багато моментів, коли воно могло існувати, не залежачи від волі, інтересів або примх владоможців. Відчуваючи таке вимушене становище **як своє лихо,** еврейство було тяжко ображене небажанням оточення зрозуміти це лихо і виявити бодай тінь співчуття. Адже елементарний здоровий

глузд мав би, з погляду євреїв, підказати "ґоям", що нещастя, яке спіткало народ, не може бути підставою для звинувачень проти цього народу. Таким чином утворилося замкнене коло взаємного нерозуміння між єврейством та народами оточення.

Розуміючи це і намагаючись розрубати цей "гордіїв вузол", Жаботинський дійшов висновку про конечність власної національної позиції для єврейства, а реалістичне усвідомлення ним своєї соціяльної ролі і реакції оточення на неї було конечною передумовою такої позиції. Лише маючи її, єврейство могло виступити не як об'єкт у грі взаємно ворожих сил, а як суб'єкт, рівний з іншими. На прикладі подій у Галичині Жаботинський показав, як саме має поводитися єврейство в конкретній політичній ситуації.

У Галичині в багатьох виборчих округах поляки становили меншість і могли здобути перевагу на виборах лише завдяки єврейським голосам. Одержуючи єврейські голоси, поляки й чути не хотіли про національні права євреїв або про надання єврейським депутатам пропорційного місця у виборних органах. Розуміючи, яке значення мають єврейські голоси, українці Галичини намагалися привернути євреїв на свій бік, обіцяючи підтримувати їхні національні вимоги та пропорційне єврейське представництво. На початку XX сторіччя з'явилися перші ознаки того, що галицьке єврейство починає зрушувати зі своєї традиційної пропольської позиції і ладне об'єднатися з українцями в боротьбі за національні права. Цей факт був для Жаботинського зразком принципово правильної єврейської політики. Він писав у статті "Євреї та русини", опублікованій 1906 року:

"Одна з найутішніших сторін у нинішньому русі галицького єврейства – це саме протест проти 'використання' єврейських голосів для зміцнення польської зверхности над русинським населенням. Бути рабами й допомагати поневоленню інших – обидві частини цієї ролі, очевидно, однаково набридли нашим братам з-під Підволочиського. Це зрозуміли й русини – читач пам'ятає, мабуть, як підтримали їхні депутати Василько та Романчук вимогу щодо окремого представництва для євреїв"[114].

Аналізуючи політичну ситуацію в Галичині, Жаботинський далі в тій статті пише про "збіг інтересів, який, без жадного сумніву, спонукує русинів та євреїв до політичного союзу".

У статті "Non multum, sed multa" він докладніше аналізує значення єврейсько-української співпраці в Галичині і зміни в ставленні євреїв до українців:

"Значення цієї зміни оцінили – лише з різним почуттям – і українці, і поляки. Перші чудово зрозуміли, що в десятках мішаних округ, де лише єврейські голоси давали перевагу польській меншості, скінчилося шляхетське панування і тепер, шляхом угоди з євреями, можна буде пропорційно поділити ці депутатські крісла. Саме тому український депутат д-р Романчук виступив у Райхсраті як переконаний оборонець єврейських вимог, – і в різних частинах Галичини українські збори ухвалили резолюції аналогічного сенсу"[115].

Слід зазначити, що не лише Жаботинський, а й деякі інші єврейські громадські діячі та публіцисти з прихильністю коментували тоді українсько-єврейське зближення в Галичині, хоча далеко не всі серед них поділяли погляд Жаботинського щодо засадничої потреби підтримувати українство **на всій Україні,** а не лише в її австро-угорській частині. Наприклад, відомий сіоністський діяч Даніїл Пасманик писав:

"Хто ж поставився з симпатією до євреїв?

Насамперед і найсильніше – представники найпригнобленішої після євреїв в Австрії нації: представники русинів, здавна поневолювані польською шляхтою. При тому русини аніскільки не приховують своїх мотивів; вони не кажуть про любов до євреїв, деякі навіть не приховують свого антисемітизму, але вони висувають звичайні політичні інтереси. Русини, які звикли досі бачити в євреях прислужників панівної польської шляхти, зраділи, коли дізналися, що євреї не бажають відігравати далі цю ганебну ролю, бажають разом із ними домагатися національної самостійности"[116].

Отже, корисність співпраці євреїв з іншими пригнобленими народами в боротьбі за національні інтереси **в принципі** була визнана не лише Жаботинським. Ба більше, серед сіоністів вважалося за самозрозуміле, що сіонізм як національно-визвольний рух єврейського народу є в засаді аналогічний національним рухам інших народів, і що сіонізм є таким національним рухом, який вітає інтернаціональну солідарність, рівність і взаємоповагу всіх народів. Сіоністський діяч Г.Абрамович висловив це так:

"...цілковита перемога націоналізму – це цілковита поразка шовінізму, **бо лише там не може бути гнобителів, де нема гноблених.**

Звільнення всіх пригноблених національностей створює єдино реальну підставу для їхнього зближення: доки є пригноблені національності, доти шовінізм зростатиме й розвиватиметься, а здійснення інтернаціоналізму за цих умов – найчистіша утопія. Лише тріюмф націоналізму готує і уможливлює тріюмф інтернаціоналізму!"[117]

Такі щирі, безперечно, заклики до міжнаціональної співпраці мусили би мати своїм вислідом зближення сіоністів з українським національним рухом. Одначе, поширені серед єврейської маси сильні антиукраїнські почуття, наслідок сумної історії, втримували більшість сіоністських лідерів від співпраці з українством, і це тривало досить довго. Лише Жаботинський був до кінця послідовний і активно боровся за таку співпрацю. Але й він розумів, що історичний досвід аж ніяк не заохочує євреїв висловлювати почуття братерства чи любови до українців. Він підкреслював, насамперед, спільність інтересів українського та єврейського народів на Україні взагалі і в Галичині зокрема, тобто тримався такої самої позиції, що й ті представники української галицької громадськости, які підтримували співпрацю з єврейством.

"Я не оптиміст і не вірю в 'любов' між націями, – писав Жаботинський. – Зокрема, аніскільки не приховую від себе, що між євреями та українцями в Галичині існує певний антагонізм, який іноді набирає некультурних форм. Упевнений, що із зростанням освічености ця некультурність форм зникне, але племінні тертя залишаться доти, доки не зміниться докорінно політично-етнографічна мапа землі та суспільно-господарський устрій.

Але тут я й не закликаю до 'любови'. Я констатую збіг інтересів цієї хвилини в галицьких українців та в галицьких євреїв. Ідучи кожний своїм шляхом, вони сьогодні можуть один одному допомогти. Це саме й слід зробити"[118].

Тут треба звернути увагу на слова "ідучи кожний своїм шляхом", бо саме в них висловлено одну із засад концепції Жаботинського. Далі він розвиває цю думку:

"У чому має полягати єврейська допомога галицьким українцям? Поперше, в цілковитому розриві з поляками – **не для того, зрозуміло,**

щоб віддати свої голоси українцям, а для того, щоб жити й розвиватися самобутньо та самостійно, не дозволяючи себе нікому 'використовувати' для поневолення іншої сторони. Подруге – в спільній праці з українськими народниками задля цілковитої демократизації спорохнявілого політичного ладу Австрії взагалі, а Галичини зокрема і особливо. Потретє – в підтримці східньогалицьких автономістів, які домагаються home rule для цієї української половини нинішньої 'коронної' Галичини"[119].

Ці "поперше", "подруге" і "потретє" становлять цілу політичну програму, яку можна було, не змінюючи в засаді, поширити на багато сторінок. Самостійна і самобутня національна позиція, підтримка демократизації суспільства і спільна з іншими національними групами боротьба за національну автономію – такі три "кити", на яких тримається вся концепція Жаботинського щодо єврейської національної політики в країнах діяспори. Ця програма фактично не відрізнялася від тогочасної програми українських національних партій, і Жаботинський ще раз продемонстрував спільність інтересів та завдань українського та єврейського національних рухів.

Тримаючись свого принципу взаємности в міжнаціональних відносинах, він далі в тій статті чітко окреслив ту допомогу, на яку чекають євреї від галицьких українців:

"У чому має полягати українська допомога австрійським євреям? В одному: щоб єврейству було визнано в Австрії права національної цілости. На 'автономію' безземельна народність не може претендувати, але вона має право вимагати для себе самоврядування в справах національного побуту й справедливого представництва як у Райхсраті, так і в сеймах; поряд з уже визнаними 8 мовами Австрії має бути рівноправною в установах, у суді та в школі мова єврейського населення. І коли Східня Галичина, нарешті, виділиться в окремий автономний край, хай ці права національної меншости збережуться недоторкані і в ній, а також – caveant Rutheni![120] – в західній половині, де, крім євреїв, все ж таки залишаться розсіяні серед польської більшости групи українців"[121].

Коли Жаботинський тут пише, що "на 'автономію' безземельна народність не може претендувати", він має на увазі **територіяльну** автономію, але вимагає того, що є фактично **національно-персональною**

автономією: самоврядування в справах національного побуту та справедливе представництво у виборних органах. Така національно-персональна автономія була проголошеня для всіх національних меншостей в Українській Народній Республіці 1918 року[122].

Принцип взаємности Жаботинського доводить до логічного вивершення: визнання прав самоврядування для євреїв і таке саме визнання прав на самоврядування для тієї української меншости, яка розсіяна серед поляків у Західній Галичині.

Численні виступи Жаботинського проти польського гегемонізму можуть справити враження, ніби він взагалі був ворогом поляків. Одначе, інші його висловлювання доводять, що таке враження було би цілком фальшиве. Ось що, наприклад, він писав в "Автобіографії":

"Улітку 1905 року я відвідав Варшаву – здається, вперше. З дитинства я любив Польщу, і це було не дивно, оскільки таке ставлення до Польщі було загальною традицією всього поступового суспільства як у Росії, так і в усьому світі.

(...) Ми поїхали до Ґродного, (...) вирішили відвідати славетну польську письменницю Елізу Ожешко – друга євреїв і взагалі шляхетну особистість із наївної ґенерації гуманістів XIX сторіччя. На стіні її вітальні висів польський прапор із білим орлом посередині. (...) Вона сказала мені по-польськи: 'Я бачила вашу статтю в останньому числі 'Глос жидовскі'. Ви, пане, супротивник самостійности Польщі?' – 'Це залежить від одного, – відповів я, – я ладний від усього серця вітати відродження Польщі, (...) якщо польське суспільство погодиться з рівноправ'ям євреїв у двох аспектах – громадянському та національному. Але у варшавському суспільстві панує протилежне прагнення: пан Дмовський[123] відверто заявляє, що його фракція використає автономію насамперед для того, щоб придушити євреїв. Чи скажете Ви, пані, що за таких умов ми мусимо підтримувати його домагання влади?'"[124]

У багатьох своїх творах Жаботинський поряд із рішучою незгодою з позицією польських політичних партій у єврейському питанні висловив свою прихильність як до боротьби польського народу за національні права, так і до польської культури. Ось один із багатьох зразків такого вислову:

"Було би несправедливо зараховувати будь-кого з моїх однодумців до вульгарних польонофобів; особливо протестував би проти такої атестації автор цих рядків. Смію назвати себе палким прихильником польського народного характеру, польської культурности, польської літератури; усвідомлюю і поважаю високий трагізм польської історії, ролю 'Вінкельріда серед націй', що її Польща відіграла за доби Великої французької революції"[125].

Отож нема підстав казати про якусь ворожість Жаботинського до Польщі або поляків. Його виступи проти польського гегемонізму були лише відповідною реакцією на вороже ставлення польських національно-політичних сил до національних прав єврейської та інших меншостей на польських територіях. У цитованій уже статті "Non multum, sed multa" поруч із ворожістю до польського гегемонізму Жаботинський висловив також засадничу підтримку польських національних прав, так само як і прав усіх інших народів. При цьому він розширює межі обговорення і переходить від національних проблем в Австро-Угорщині до питання про вирішення національних проблем у царській Росії.

"І коли наспіє час для розмови в **Російському** парляменті про автономію Польщі, тоді і українці, і євреї самі згадають та іншим нагадають про Галичину. Ані в перших, ані в других не прохопиться, звичайно, жадного слова проти найширших повноважень для варшавського Сейму. Царство Польське мусить бути автономне так само, як має бути автономна і Литва, й Україна, й Білорусь. Але питання щодо недоторканних прав національної меншости має бути вирішене **заздалегідь, в загальнодержавному парляменті і для всієї території держави**[126].

Жаботинський мав цілковиту рацію, вважаючи, що міжнаціональні взаємини в Галичині були тим прикладом, про який варто нагадувати з різних нагод і євреям, і неєвреям. Сам Жаботинський протягом років повертався до становища в Галичині, наводячи його як ілюстрацію до питання міжнаціональних взаємин і обґрунтовуючи свій погляд на конечну єврейську політику стосовно інших націй.

Думка Жаботинського йшла значно далі становища в Австро-Угорській та Російській імперіях. Він намагався пояснити єврейській громадськості **принцип** поведінки стосовно інших народів – пози-

тивний принцип співпраці з їхніми здоровими й поступовими силами, навіть і тоді, коли ці народи тимчасово перебувають у пригнобленому стані і позбавлені державної самостійности. Цей принцип мав прийти на заміну політиці самоізоляції або вимушеного служіння сильнішій групі проти слабшої. Для більшої частини світового еврейства, яке тоді жило серед багатьох недержавних на той час народів Східньої Европи, питання "по чиєму боці бути?" було засадничим, визначало дальшу долю еврейства. Недержавні народи двох імперій – Російської та Австро-Угорської – пробуджувалися до самостійного національного життя, і було не лише непередбачливо – було просто смертельно небезпечно не враховувати цього й не шукати свого гідного та перспективного місця серед шумування цих молодих і могутніх національних сил, які замірялися захитати основи імперій.

Багато років Жаботинський пропаґував думку, що евреї, переживши століття пригноблення, мали би краще розуміти становище несамостійних народів Східньої Европи. Тому його обурювала позиція польських національних сил: представники пригнобленої нації самі придушували національні меншості, які опинилися в зоні їхнього впливу. Ось що він писав 1910 року:

"Це лише в Старому Завіті написано: 'Не утискай інородця, бо й ти був інородцем у землі єгипетській'. У нинішній моралі цьому слинявому гуманізмові не надають місця.

Люди ідуть іще далі. Не лише пам'ять про минулі страждання не є перешкодою, щоб своєю чергою бити інших по тому ж таки місці, по якому їх самих нещадно били нещодавно. Стається й гірше. Стається, що народ, який донині страждає, донині благає небо про справедливість, у той самий час примудряється душити слабшу групу. Подивіться на тих таки поляків у Галичині, де вони бодай трохи почуваються господарями! Русини видають у Відні спеціяльний журнал німецькою мовою – "Ukrainische Rundschau" – зміст якого на три чверті складає перелік неподобств, що їх творить у краї польська адміністрація"[127].

Різко критикуючи польську позицію в питанні щодо національних меншостей, Жаботинський далеко нещадніше картав короткозору, з його погляду, поведінку евреїв, які не спромоглися знайти в міжнаціональних конфліктах відповідну позицію для себе. Для харак-

теристики єврейської поведінки Жаботинський вдається до літературного засобу – використання трагікомічного персонажу панського прислужника Мошки. Про "Мошку" Жаботинський згадує в десятках статей, використовуючи для цього віршик Тараса Шевченка. У статті "Поляки та євреї" (1910 рік) цей віршик наведено (з деяким відхиленням від Шевченкового оригіналу) в такому вигляді:

Перед паном Хвьодором
Ходить Мошко ходором –
І задком, і передком
Перед паном Хведірком...[128]

На думку Жаботинського, жалюгідна постать "Мошки" символізує не лише пригнічене становище єврейства в діяспорі, а й цілковито хибну лінію поведінки єврейства.

До цього ж таки образу Жаботинський повернувся ще раз 1912 року в зв'язку з Галичиною:

"Відомо, якої догідливості дійшов тепер на польській службі галицький асимілятор, славетний "Мошко". Він і туди, він і сюди, він за польщину ладний душу покласти, він за польську культуру ладен розчавити і русинів, і євреїв, а вже щодо німців, які утискають 'його братів' у Познані, то їх він ненавидить понад усяку міру. А чи не хочете знати історію цього польського ентузіязму? Яскравим зразком її був покійний депутат Еміль Бик, член польського кола і завзятий польонізатор, що помер 1906 року. Ще 1873 року він перебував усією душею в німцях, подорожував Галичиною і аґітував євреїв записуватися до німецької партії. Але потім, добре огледівшись і побачивши, куди вітер дме, 'він покинув бути' німцем і зробився поляком з такою легкістю, з якою людина з фактора робиться сватом, і від того часу не було в поляків у Галичині вірнішого лакузи, а в німців – страшнішого ворога. І такої еволюції зазнала вся старша ґенерація асиміляторів"[129].

З властивою йому наполегливістю Жаботинський раз-у-раз повертається до підтримки українських позицій у Галичині, але підтримує їх із суто єврейських позицій. Адже цілковитий перехід на чужі позиції – спосіб дій "Мошки" або Еміля Бика, а справжня

єврейська політика, за Жаботинським, це політика гідної співпраці народів як рівних із рівними.

"...Поляки бояться тепер у Галичині не німця, а нового ворога. На сцену щораз рішучіше висувається новий претендент: русини. Їх у Галичині 3 мільйони, а в східній частині вони становлять величезну більшість; Львів лежить у Східній Галичині, а тому вони висловлюють щодо нього найрішучіші домагання. Це не Лемберґ, кажуть вони, і не Львув, а Львів, столиця австрійської України; місто це має бути наше, в судах, в поліції, в університеті має панувати українська мова, а для польської досить місця в Кракові.(...) І духовні брати Еміля Бика, з недальноглядністю, типовою для всіх ренеґатів, на весь голос підхоплюють гасло 'геть гайдамаків!', забуваючи, що років через 30 ці 'гайдамаки' неминуче будуть цілковитими господарями Східньої Галичини... Одначе, яка з цього біда? Мошко перекинеться тоді до третьої національности"[130].

Така характеристика поведінки єврея в діяспорі може здатися занадто гострою, і коли щось подібне казав би "ґой", його, мабуть, вважали би за антисеміта. Але, як бачимо, гостра критика поведінки єврейського народу може бути наслідком почуттів, які з будь-якого погляду є цілковитою протилежністю антисемітизму.

Вивчаючи публіцистичний та літературний доробок Жаботинського, впевнюємося, що він, критикуючи політику тих чи тих політичних кіл різних народів, завжди робив це в такий спосіб, щоб не виникло думки, ніби ця політика є наслідком якихось іманентних неґативних рис усього цього народу. Для Жаботинського не існувало таких категорій, як "добрий народ" або "поганий народ". Чи це була лише данина ввічливости, наслідок доброго виховання? Напевно так, але водночас це була також певна доктрина, що творила одну із засад його світогляду. Він вважав, що кожний народ може знайти в своїй історії факти, яких слід соромитися, але водночас кожний народ вносить або, принаймні, має можливість вносити свій неповторний і незамінний внесок до світової культури. Отже, світове суспільство має берегти й плекати самобутність кожного народу, як свою клітинку. Життя людства з такого погляду набирає вигляду співжиття і співпраці народів –

співтворців культури. У такому світі має бути простір для міжнаціональної взаємоповаги, для самовдосконалення кожного народу, але не має бути місця для вишукування вад у інших, для оголошення себе кращим, а інших гіршими. Це була доктрина, цілком протилежна шовінізмові.

Можливо, була навіть якась частка навмисної демонстративности в тому, що Жаботинський найчастіше закликав до порозуміння й співпраці саме з українським народом – народом, що історія його взаємин із євреями виглядає досить похмуро. Він ніби підкреслював, що міжнаціональні взаємини не можна базувати на історичній пам'яті і що нова гідна й незалежна єврейська національна політика, яку він пропаґував, уможливить успішні стосунки з кожним народом, незалежно від попереднього стану взаємин. Від початку і до кінця своєї діяльности він дотримувався принципу: "З народами ще доведеться жити і з їхніми ідеалами рахуватися".

Дуже легко твердити, що такі погляди Жаботинського на співжиття народів свідчать, що він і сам належав до "наївної ґенерації гуманістів XIX сторіччя" – характеристика, яку він дав Елізі Ожешко. Справді, ідеальна картина мирного співжиття всесвітньої родини народів-співтворців культури безмежно далека від того, що продемонструвала дотеперішня історія. Але так само можна твердити, що не існувало б ані культури, ані самої історії, якби не було в цій історії поруч із войовничим суперництвом і насильством також співжиття, співпраці і співтворчости. Жаботинський мріяв про таке становище, коли творчі елементи історичного процесу стануть визначальними і панівними. (Цьому не суперечать його заклики до озброєння євреїв перед лицем смертельної загрози. Очевидно, він так само закликав би до озброєння будь-якого іншого народу, якому загрожує поважна небезпека: нація, як неповторна цінність, має право на самооборону.) Він був ідеалістом, але не утопістом, радше тверезим прагматиком, який проте намагався втілити в життя високі ідеалістичні цілі, хоч би як важко це було. Жаботинський вважав, що лише висока ідеалістична мета може надихати поступ кожного народу і кожного політичного руху, попри те, що на практиці

можна лише частково і недосконало наблизитися до цієї мети, – але все ж таки наблизитися.

У своєму високому ідеалізмі Жаботинський не почувався самотнім. Численні національні рухи, що голосно заявили про свої вимоги після революції 1905 року, так само плекали високі ідеалістичні почуття й надії. Це було властиво й українському рухові. Висловлюючи своє і українського руху credo, Максим Славинський писав у першому числі журналу "Украинский вестник":

"Рабство вона (Державна Дума. – І.К.) замінить на свободу, злидні й багатство – зрівнювальним розподілом майнових благ, централізм – обласними та національними автономіями, обрусіння – вільним розвитком народів, самодержавну Російську імперію – конституційною імперією народів"[131].

Подібність ідей та цілей спонукала Жаботинського з прихильністю поставитися до українського національного руху. Підсумовуючи, можна виділити кілька причин-спонук його проукраїнських виступів:

1. Елементи подібности в національних долях єврейського та українського народів, які протягом сторіч бездержавності намагалися зберегти свою національно-культурну ідентичність.

2. Схожі риси в становищі обох народів у Російській та Австро-Угорській імперіях, де обидва вони, хоча з різних причин і не однаковою мірою, були дискриміновані.

3. Схожі риси в ідейних засадах і найближчих цілях єврейського та українського національних рухів, які в той час прагнули докорінної демократизації царської імперії як запоруки національного визволення.

4. Наявність спільного ворога – російських шовіністів-чорносотенців у Росії та польських гегемоністів у російській та австро-угорській частинах Польщі.

5. Наявність великого єврейського населення на українських етнічних землях і зручність прикладу єврейсько-української співпраці як зразка для вироблення самостійної єврейської національної політики.

6. Нарешті, той факт, що тогочасні українські національно-патріотичні кола позитивно ставилися до єврейських національних

вимог, був також однією зі спонук у проукраїнській позиції Жаботинського.

Від 1910 року українська тематика у творчості Жаботинського, яка доти оберталася, головно, довкола єврейсько-української співпраці в Галичині, поширилася "географічно" і змістово. Приводом до цього було відзначення ювілею смерти українського національного поета Тараса Шевченка і дискусія, що розгорнулася з цього приводу в українській та російській пресі. Для розуміння цієї дискусії є конечним пильніше придивитися до деяких особливостей суспільно-політичного життя в Росії, що ми й зробимо в наступному розділі.

Розділ II

ВЛАДІМІР ЖАБОТИНСЬКИЙ, ПЬОТР СТРУВЕ І ЮВІЛЕЙ ШЕВЧЕНКА: ДИСКУСІЯ З УКРАЇНСЬКОГО ПИТАННЯ

У книзі "Бунтівник і державний діяч", написаній в пам'ять про свого вчителя, Йосеф Шехтман писав:

"У неопублікованих рукописних автобіографічних нотатках Жаботинський казав, що протягом 1910–1913 років він 'почав систематичний наступ у пресі проти останньої фортеці асиміляції в південній Росії (тобто, в Україні. – І.К.); усі свої кращі праці як єврейський публіцист я написав у цей період' "[132].

В "Автобіографії" Жаботинський згадує про період 1910–1912 років так:

"У цей період почалися наші напади на 'Товариство для поширення освіти' – фортецю одеських русифікаторів. Війну проти них кілька років перед тим розпочав Ахад Гаам, але він поїхав до Англії, і війна ця припинилася"[133].

Отже, метою Жаботинського в цей час був наступ на процес асиміляції євреїв, який тоді зайшов уже настільки далеко, що переважна більшість єврейських інтеліґентів вважала за свою рідну мову російську, – при тому незалежно від того, де вони жили – в етнічній Росії чи в Україні, в Литві або в Білорусі.

Усі без винятку сіоністи вважали, що процес асиміляції євреїв безумовно шкідливий, бо денаціоналізує єврейські маси і загрожує існуванню єврейського народу. Готуватися до втілення в життя

сіоністської ідеї можливо лише за умови, коли в діяспорі збережено духовно здоровий і національно свідомий єврейський народ, – це думка ні в кого з сіоністів не викликала сумнівів.

З цим переконанням парадоксальним чином співіснував той факт, що численні принципові противники асиміляції розмовляли і писали по-російськи, давали дітям російську освіту, видавали російськомовні часописи і були закохані в російську культуру, – факт, що його аналогії можна й сьогодні бачити серед євреїв діяспори в багатьох країнах.

Ледве чи можна вважати це наслідком лицемірства. Справа полягає в тому, що практичні умови життя в іншомовному, іншонаціональному середовищі створюють "категоричний імператив" – не в Кантовому розумінні, а як неуникненну життєву вимогу пристовуватися до зовнішнього середовища. Лише ціною величезних жертв, ламаючи життя своє і своєї родини, можна протистояти вимогам цього імперативу, а це вже подвиг, на який мало хто здатний. Цей "категоричний імператив" не виникає доти, доки єврей живе в ґетто, за умов досить щільної ізоляції від неєврейського світу. Вихід із ґетто – це вихід на терен, де "категоричний імператив" диктує свої вимоги.

Жаботинський багато писав про умови, за яких євреї переходять до інших культур, відходячи від своєї власної. Зокрема, щодо закоханости багатьох євреїв у російську культуру він зазначав, як ми це вже бачили, що це наслідок знайомства з Росією не через контакти з її населенням (адже євреї стикалися в смузі осілости не з росіянами, а з українцями, поляками, білорусами, литовцями або молдаванами), а винятково через контакти з російською культурою, тобто з найвищими, найчистішими виявами російського духу[134].

Пишучи, що євреї закохані в російську культуру "до нестями і принизливо", Жаботинський, очевидно, мав на увазі елемент приниження у тому, що представники однієї з найстарших в історії культур, яка лягла в основу всієї західньої цивілізації, виявляють рабську закоханість у культуру молодого народу, в країні якого їх ледве чи визнають за повноцінних людей. Але це був елемент того всебічно приниженого стану, в якому єврейський народ перебував у Російській імперії.

Жаботинський був не першим, хто повів наступ проти асиміляції: і перед ним, і водночас із ним це робили численні інші сіоністи. Але те, як він це зробив, вражало настільки, що негайно висунуло його в перший ряд найвідоміших публіцистів Росії. Як свідчить, зокрема, той таки Йосеф Шехтман, збірку "Фейлетони", в якій зібрано більшість статей Жаботинського з цього циклу, "можна було знайти в тисячах єврейських домівок. Разом із віршами Бяліка в перекладі Жаботинського, вони ("Фейлетони" – І.К.) стали найпопулярнішим подарунком до багатьох родинних свят, і можна було чути, як хтось легко наводить – часто несвідомо – довгі цитати з них у розмовах та дискусіях серед єврейської інтеліґенції"[135].

Що ж найбільше вражало й приваблювало в статтях Жаботинського з цього "наступального" циклу? Там була і свіжість думки, і витонченість публіцистичної форми, і глибина почуттів, і яскравість прикладів, і обізнаність у широкому колі суспільних проблем, і наснага переконання, і духовна велич. Але що рішуче відрізняло статті Жаботинського від усього, написаного на цю тему перед тим (а здебільшого і після того) – це наявність свіжої й послідовної **концепції**. Це не було просте доведення досить відомої єврейському читачеві думки, що асиміляція – велике зло. Жаботинський послідовно пов'язав єврейські національні проблеми з проблемами народів, серед яких євреї живуть у діяспорі, і взагалі з проблемами сучасного світового суспільства. Він вивів єврейську національну думку з ґетто провінційної обмежености та лякливого сепаратизму на простір світової суспільно-політичної проблематики і довів, що в цьому широкому просторі єврейський народ може існувати – якщо він бажає існувати гідно – не як окремі групи більш чи менш засимільованих у різних культурах людей, а як самостійний народ у спільноті народів – із власними культурно-національними цінностями, власною мовою, власною виразно окресленою національною свідомістю, – отже, з власним національним обличчям.

І саме факт перебування серед інших народів, які мають свої численні національні та міжнаціональні проблеми, має змусити єврейський народ триматися своєї власної – гідної, принципової і водночас доброзичливої до інших народів політичної лінії, яка єдина

здатна поставити еврейство в умови рівноправного діялогу з іншими народами світу.

Цікава згадка про виступ Жаботинського перед українськими національно свідомими суспільними діячами з підкресленням спільности національних завдань збереглася в спогадах українського діяча Євгена Чикаленка. Цей спогад із січня 1911 року надзвичайно характерний і промовистий, він досить вичерпно характеризує тогочасну позицію Жаботинського в ставленні до українського народу та його національного руху:

"Вчора приїздив з Одеси В.Є.Жаботинський, відомий сіоністський публіцист. Приїхав він навмисне, щоб порозумітися з керманичами української преси.

На зібранні в українському клюбі в довгій і чудовій промові він доводив, що дезидерати (тобто, бажання, потреби, – І.К.) жидів-сіоністів і взагалі жидів націоналістів цілком ідентичні з дезидератами українців і у них поки що однакові завдання і однакові вороги. Як у нас, так і в них питанням дня є національна школа; як у них на черзі боротьба з обрусителями та польонізаторами, так і в нас, а через те нам треба координувати нашу діяльність.

Тепер, коли поляки хотять обмежити жидів у правах при заведенні в Польщі самоврядування, треба нам спільно в нашій пресі доводити, що поляки скрізь, де вони мають силу, гнітять всі слабші нації; так було в старій Польщі, де вони гнітили українців, білорусів, литовців, так і тепер у Галичині вони гнітять українців і тих жидів, що хотять бути жидами, а не поляками 'мойсеєвого визнання'.

Жаботинський обіцяє, що сіоністська преса, яка ведеться жарґоном та старо-жидівською і російською мовою, буде провадити думку, що жидам треба звернути увагу на українців та український рух і не бути обрусителями, бо український рух має будуччину і колись настане час, коли жиди пожаліють, що йшли разом з обрусителями"[136].

У промові в Києві, що про неї пише Чикаленко, Жаботинський висловив думки, в різних формах повторені в десятках статей, написаних від початку його політичної діяльности і до 1914 року. Ці думки наскрізь просякають його збірку "Фейлетони", їх він гаряче обстоював у полеміці, що розгорнулася в той час у пресі Російської імперії.

Свої статті цього періоду Жаботинський писав по-російськи. Це – не наслідок перебування під диктатурою "категоричного імперативу", з-під влади якого Жаботинський на той час цілком звільнився духовно, а трохи пізніше – і фізично. Російська мова – це була мова тих, до кого він звертався, – зрусифікованих євреїв, з чийого середовища він вийшов і кого намагався вивести слідом за собою з асиміляційного казана до національної гідности.

Не лише характерним, а й принципово важливим для розуміння позиції та ідей Жаботинського є той факт, що він тісно пов'язав свій "наступ" проти асиміляції з подією та дискусією, які, з погляду єврейських кіл, ледве чи мали стосунок до єврейських проблем: із 50-річчям смерти найбільшого національного поета України Тараса Шевченка і з дискусією, що розгорнулася з цього приводу на сторінках російської та української преси. Ця дискусія тривала кілька років – аж до 1914 року, коли відзначали новий ювілей Шевченка – 100-річчя з дня народження.

Ювілей мали відзначати 1911 року, але вже 1910 року українська преса почала друкувати матеріяли, присвячені Шевченкові. (Згадаймо, що 1910 рік – це саме рік початку "наступу" Жаботинського). Тогочасні українські культурно-національні кола намагалися надати ювілеєві якомога вагомішого звучання, і це легко зрозуміти: у той час, коли Україна не мала й натяку на політичну або культурну автономію, Шевченко був, як і нині, символом, у якому втілено національні ідеали, монументом українському слову і національній свідомості, пророком майбутньої української державности.

В історії багатьох народів височать постаті культурних або політичних діячів, які мали вирішальний вплив на процес становлення нації. Як Теодор Герцль сказав на Першому Сіоністському Конґресі 1897 року: "У Базелі я створив єврейську державу!" (попри те, що він створив її лише на папері), – так Шевченко міг би сказати наприкінці життя: "Я створив українську державу!", – попри те, що він лише писав вірші. Шевченко створив її духовні передумови, так само, як Герцль створив певні передумови єврейської держави.

Жаботинський так характеризував Шевченка:

"Шевченко є національний поет, і саме в цьому його сила. (...) Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ

того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчости. (...) Шевченко залишиться тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу"[137].

У дискусії, що розгорнулася в зв'язку з Шевченковим ювілеєм, обидва боки – українські та російські кола – висловили свої позиції, і це досі залишається одним із найцікавіших і найзмістовніших джерел до вивчення суспільної атмосфери в Росії від початку XX сторіччя до революції 1917 року.

Чим же був Шевченко для **російської** громадськости – і для тієї, що її прийнято називати "проґресивною", і для тієї, що її звичайно називають "реакційною"? Взагалі, якою була орієнтація російського суспільства в такому важливому для кожної багатонаціональної імперії питанні – у ставленні до прав і долі народів колоній?

Найправіші російські націоналісти – "чорносотенці" та близькі до них – розглядали імперію як російську державу, де має абсолютно панувати російська мова й культура і де не може бути й гадки про національну автономію для неросійських народів.

Трошки лівіше стояв "Союз 17 октября". Почавши 1905 року свою діяльність із поміркованo-ліберальною програмою, "октябристи", швидко зсунулися вправо й незабаром перетворилися на партію, яка фактично підтримувала в головних пунктах урядову політику, включно з дискримінацією євреїв і безумовним збереженням російського панування на всій території імперії[138].

Найсильніші позиції в російському суспільстві та в Державній Думі мала Партія Народної Свободи, яку також називали "конституційно-демократичною" або скорочено "кадетською". Це була опозиційна стосовно царського режиму ліберальна партія, в керівництві якої помітну ролю відігравали зрусифіковані євреї і представники деяких інших неросійських народів. Попри участь неросіян, партія була безперечно російською, ба навіть більше – російською націоналістичною. Націоналізм російських ліберальних кіл виявлявся насамперед у тому, що вони схилялися до ототожнення військово-політичної та територіяльної величі Російської імперії з інтересами російського народу[139].

Виходячи із демократичних принципів і ліберальних настроїв, російські ліберали "теоретично" визнавали за неросійськими народами право на збереження національної самобутности та розвиток власної культури. Принаймні, вони вважали за належне і відповідне своїм політичним позиціям висловлювати певний ступінь симпатії до національних прагнень неросійських народів. Але таку настанову було важко узгодити з досить поширеними в російському суспільстві (включно з його ліберальною частиною) традиційними уявленнями про те, що велич, могутність і неподільність Російської імперії є обов'язковим складником російських національних інтересів. Такі уявлення були заглиблені в психології не лише державної верхівки та правих російських націоналістів, – вони міцно зрослися з психологією російських народних мас, до них схилялася переважна частина російської ліберальної інтеліґенції. Тим ліберальним діячам, які виступали за автономію неросійських народів (боронь Боже, не за відокремлення і навіть не за адміністративну, а лише культурну автономію), права преса закидала прихований намір поділити імперію, бо культурно-національна автономія може стати першим щаблем у процесі цілковитої емансипації неросіян, що врешті призведе до їхнього політичного унезалежнення. Тиск справа був досить сильний і, врешті-решт, у російському суспільстві запанувала така атмосфера, коли виступати на оборону прав неросійських народів імперії означало наражатися на небезпеку звинувачень у непатріотизмі. Оскільки ліберальна інтеліґенція вважала себе стовідсотково патріотичною, такі звинувачення були для неї досить болючі. Якщо російський патріотизм було трактовано як ідею незаперечного російського панування не лише в адміністративній, а й у культурній царині, то ліберальні кола стояли перед дилемою: або вступити в ризиковану боротьбу з поважною частиною російського суспільства за інакше трактування патріотизму, або, заради збереження своєї ваги в суспільстві та миру серед своїх власних лав, так чи так погодитися з трактуванням, накинутим справа, і дещо поступитися в питанні щодо прав неросійських народів.

До боротьби за нове уявлення про російський патріотизм та російські національні інтереси ліберали аж ніяк не були готові. Спираючись на не закорінені в російській свідомості і в політичному

житті Росії демократичні ідеали, ліберали мали би виступити проти могутніх і глибоко закорінених імперіялістичних уявлень, а це вимагало би таких зусиль і такої мужности, на які ліберали ледве чи могли спромогтися. Крім того, всередині ліберальних кіл не було єдности в цьому питанні, і праве крило кадетської партії, перебуваючи на демократичних позиціях у галузі громадянських прав, вважало за можливе в національному питанні триматися імперіялістичних позицій.

Врешті, всі вони заспокоювали себе тим міркуванням, що коли дійде до створення справді демократичного ладу, то демократичний парлямент зможе якнайповніше задовольнити вимоги неросійських народів, зберігши при тому єдність держави.

Взагалі, думка, що демократизація автоматично вирішує всі національні проблеми і загашує всі національні конфлікти, дуже поширена в російському суспільстві серед усіх прихильників демократії[140]. Жаботинський рішуче виступав проти такого погляду і доводив, що національне питання лежить у зовсім іншій площині, і лібералізація чи демократизація політичного життя жадним чином не є запорукою вирішення національних проблем. Зокрема, в статті "Демократизм і націоналізм" він так писав про тих, що не надають значення національному питанню або вважають, що воно вирішиться разом із демократизацією:

"Закид щодо цілковитої непоінформованости в національному питанні (...) стосується не лише єврейської частини місцевого суспільства. Багато хто ще поділяє цей гріх, багато хто перебуває у блаженному переконанні, що національне питання фактично не існує, а навмисне вигадане зловмисниками, бо жодна пристійна партія не буде поважно й позитивно ним займатися. Особливо модним є протиставляти 'націоналізм' і 'демократизм'. У нас вважається за аксіому: що демократичнішою є партія, то байдужіше вона ставиться до таких питань, як збереження й розвиток національних особливостей, право мови, пропорційне представництво націй у парляменті і таке інше. Тому середній інтеліґент у нас міцно переконаний, що, наприклад, соціял-демократи й чути не хочуть про такі питання. Він, крім того, цілком переконаний, що всю національну плутанину вирішать дуже просто й легко шляхом демократизації

державного ладу; отже, треба, мовляв, боротися лише за цей 'загальний' принцип, а про національні складники нема потреби спеціяльно дбати – вони при тому наладнаються самі, за одним заходом"[141].

Далі Жаботинський на прикладі становища в соціял-демократичній партії Австрії доводить, що національне питання є настільки важливим і настільки відокремленим від інших питань, що ця партія мусила не лише поважно займатися ним протягом років, а навіть поділилася через це на окремі національні фракції. З цього Жаботинський доходить висновку:

"Очевидно, життя до цього примусило, життя підказало, що вихід з національних конфліктів полягає лише в розмежуванні за спільною згодою"[142].

Але в Росії становище було інше, ніж в Австрії. Тут жадна із загальнодержавних партій не бажала поділятися на національні фракції. Щодо російських лібералів, то вони впадали в гурра-патріотичний піднесений тон, щойно йшлося про єдину, неділиму Росію. З порівняно невеликими варіяціями він був спільний для всіх російських націоналістів – від крайньо правих і до ліберальних. Ось зразок такого патріотичного пасажу з промови визначного кадетського діяча, еврея Максіма Вінавера:

"Панове, Росія доро́га для всіх національностей, що її населяють. Вони усвідомлюють, що зросивши її поля своєю кров'ю, вкривши нею всі шляхи визвольного руху, вони мають право вважати себе за її синів, і я не маю сумніву, що прийде час, коли вони, згуртувавшись усі разом, об'єднані пов'язаннями любови, будуть відстоювати спільні інтереси єдиної вітчизни"[143].

В іншій промові, виголошеній з приводу Білостоцького погрому, Вінавер сказав:

"Нас (євреїв, – І.К.) дуже мало, але ми маємо одну величезну силу – силу розпачу, і ми маємо одного союзника – це виповнений справжньої людяности весь російський народ"[144].

Жаботинський, жадним чином не бувши ворогом російського народу, аніскільки не поділяв таких захоплених уявлень про російський народ, як про союзника євреїв у боротьбі за їхні права. У цілій низці статей він обґрунтував думку, що російська ліберальна

інтеліґенція неминуче рухатиметься вправо, скочуючись до шовінізму й антисемітизму. Євреї, на його думку, не мають розраховувати на підтримку з боку жадних російських кіл, а мають покладатися на свої власні сили. Він писав, зокрема:

"Єврейському суспільству втовкли в голову цілковито безпідставну віру в те, що в особі російського інтеліґентного суспільства євреї мають вірного друга і захисника, на якого можна сміливо покластися. Цим було цілковито підважено кожну національну самодіяльність еврейства. Ця безглузда віра в чужу допомогу була головною перешкодою на шляху національної ідеї; ця безглузда віра в чужу допомогу гальмувала діяльність Пінскера, сіоністів, Бунду; лише завдяки їй у першій російській Думі не було створено єврейської парляментської фракції (...) Тим часом, ця віра є абсурдом, російська інтеліґенція в кращій своїй частині байдужа до нас, а в своїй масі поділяє антипатію простого люду до нас; це відомо тепер усім і кожному, про це відкрито говорять і росіяни, і євреї, і навіть вихрести, і лише в пресі та в прилюдних виступах старанно плекають неправду. (...) ...Російський інтеліґент на кращий і не гірший від польського, німецького та французького; не покладайся ні на того, ні на другого, ані на третього, пильнуй і організуйся"[145].

Щодо позиції Вінавера, то вона викликала в Жаботинського не лише заперечення, а й насмішку. В одній зі статей він висловив це так:

"Надамо панові Вінаверові та іншим ласкавим людям прожити мафусаїловий вік в їхній курйозній позиції, коли вони, заглядаючи панові в очі, розчулено кажуть: 'А все ж таки ви нас любите!', а панове Струве та Мілюков відповідають: 'Мм...не дуже!' "[146].

Інший видатний сіоніст – Даніїл Пасманик так характеризував позицію російських лібералів, що їх він відверто називав "націонал-лібералами":

"Усе примушує схилитися до припущення, що й великоруська націонал-ліберальна партія діятиме подібно до німецьких націонал-лібералів, які підтримують пруський уряд у його антипольській політиці. (...) ...Досить буде, якщо ми послухаємо заяви конституційно-демократичної партії. Тут починають із того, що розрізняють народності, автономію яких 'висунено життям і підтримано народним інстинктом' і народності, автономію яких мало не вигадано інтелі-

ґенцією. Усе питання набуває опортуністичного характеру, при тому треба пам'ятати, що цю думку висловлює опозиційна партія, яка домагається влади і, в наслідок цього, потребує покищо допомоги з боку всіх незадоволених зі своєї долі елементів. А що стається з опозицією, яка перетворюється на урядову партію, про це нема потреби довго розмірковувати. Можна з певністю твердити, що великоруська буржуазія погодиться лише на обласну децентралізацію, бо це корисне для неї самої, але жадним чином не погодиться на широку національну автономію"[147].

Припущення Пасманика, що ліберальна опозиція, прийшовши до влади, не погодиться на широку національну автономію, виправдалися дослівно: у червні 1917 року кадети вийшли зі складу російського революційного Тимчасового уряду на знак протесту проти того, що цей уряд під тиском обставин погодився визнати (хоча й з великими обмеженнями) автономію України. Пізніше вони знову ввійшли до складу уряду, але своїми постійними виступами проти будь-яких поступок національним рухам значно звузили суспільну базу, на яку цей уряд спирався, що полегшило перемогу більшовиків[148].

Поправіння російських ліберальних сил, дедалі більше наближення їх до позицій шовіністичного великодержавництва помітили не лише єврейські публіцисти. Серед українських кіл відомий публіцист і громадський діяч Дмитро Донцов був одним із перших, хто правильно зрозумів сенс цього процесу. Зокрема, в статтях "Російський лібералізм та український рух" та "Російський імперіялізм та українство", опублікованих у журналі "Украинская жизнь" 1912 та 1913 років, він зазначив, що явні ознаки переходу російського лібералізму на імперіялістичні позиції мають бути вказівкою на потребу переорієнтувати українську політичну думку. Він писав:

"Надії на ліберальну Росію, поширені в українському суспільстві, сильно перебільшені, а частково є просто упередженнями... А якщо так, то чи не виявляться звичні рецепти вирішення українського питання в Росії недійсними?"[149]

Цитована стаття Донцова викликала відповідь Жаботинського. У тому ж таки журналі "Украинская жизнь" опубліковано його статтю (названу листом до журналу) "Про російський лібералізм"[150]. У цій статті Жаботинський, у принципі погоджуючися з думкою, що

російський лібералізм раніше або пізніше перейде на відверто ворожі стосовно неросійських національних рухів позиції, висловлював думку, що це станеться ще не скоро – не раніше, ніж неросійські народи почнуть активно витискати росіян з культурного та громадського життя в неросійських частинах імперії. Жаботинський вважав, що мине ще багато років, доки це станеться. Історія довела, що мав рацію Донцов, а не Жаботинський. Не минуло й п'ятьох років, як неросійські народи негайно після революції в Петрограді заявили про своє право власноручно урядувати на своїх національних територіях. І негайно виявилося, що ліберальні сили, які з опозиційних перетворилися на урядові, не лише не готові надати неросійським народам необмежене право на самовизначення, а й ладні рішуче проти цього права боротися. Справдилося пророцтво Донцова, який писав:

"Взагалі, останні роки, коли російський лібералізм вийшов як активна сила на політичну арену, принесли Україні багато розчарувань.

(...) ...Я думаю, що ледве чи ліберальна Росія може сподіватися на блискуче майбутнє, якщо в своїй національній політиці вона почне з того, що вже довело свою практичну непридатність в Австрії: з політики поділу націй на упривілейовані та нації 'другого ґатунку' "[151].

Справді, революційна Росія втратила 1917 року "своє блискуче майбутнє" великою мірою саме тому, що Тимчасовий уряд не зміг знайти modus vivendi з національними рухами й не одержав підтримки з їхнього боку.

Хоча Жаботинський не в усьому погоджувався з Донцовим, але в одному він поділяв його думку: російське суспільство політично й психологічно не підготоване до спокійного й конструктивного розгляду національних проблем імперії, до розуміння, що націоналізм неросійських народів – це не страшне лихо, на зразок епідемії холери, і не вигадка купки злонавмисників, а одна з природних і неминучих у багатонаціональній державі проблем, яка може й мусить бути вирішена шляхом визнання рівноправности всіх народів. Глузуючи з "Замоскворіччя", під яким він розумів численні російські громадські кола, Жаботинський писав:

"Існують на світі страшні слова – 'жупел' і 'метал', що їх деякі люди бояться. (...) До таких страшних слів належить 'націоналізм'.

Замоскворіччя здригається від цього страхітливого звуку і гадає, що саме так і треба відповідно до останньої европейської моди. Але в Европі про неї вже дуже давно не залишилося й гадки"[152].

Саме на сторінках журналу "Украинская жизнь" Жаботинський, звертаючись до українського національного руху, закликав до такого посилення національних рухів в імперії, щоб російське суспільство зрозуміло вирішальне значення національних проблем.

"На нас, 'інородців', (...) покладено обов'язок довести те, що ми вже давно знаємо і що раніше або пізніше будуть змушені визнати всі політичні партії Росії: що національне питання в цій імперії є проблемою першої, а не другої черги, і при тому найважливішою з усіх проблем, набагато важливішою, ніж аграрне або робітниче питання, і що для нас, 'інородців', весь визвольний рух, уся перспектива оновлення Росії має сенс і цінність лише такою мірою, якою вона несе нам нашу національну свободу, а поза цією умовою нема для нас жадної 'спільної справи' і жадного стимулу для союзної боротьби"[153].

І тут таки Жаботинський висловлює думку, яка досі залишається актуальною:

"Ми, 'інородці', а не хтось інший, мусимо раз і назавжди пояснити ліберальній Росії, що не погодимося поділити спільну боротьбу на два етапи: спочатку 'конституція', а потім 'національне питання'. Бо ми добре знаємо історію і пам'ятаємо, що за таких випадків ситі відходять після першого етапу, а голодним доводиться далі протискатися крізь стрій. (...) Національна проблема мусить віднині посісти своє місце на чолі, в центрі, на першому пляні російського політичного життя"[154].

Розпочавши свою статтю "Про російський лібералізм" полемікою з Донцовим, Жаботинський закінчив її закликом до "інтенсифікації національних рухів". Очевидно, це й була та головна думка, яку він бажав висловити читачам українського журналу.

Говорячи про ставлення різних російських кіл до національного питання, не можна оминути позиції соціялістичних та соціял-демократичних кіл та партій. Російські соціялісти всіх напрямків визнавали національно-культурні права всіх народів, але розглядали національне питання як другорядне, підпорядковане першорядному, з їхнього погляду, питанню клясової боротьби. Межі, в яких соціялісти були ладні визнати національні права неросійських народів,

були різні – від національно-територіяльної автономії і аж до права на цілковите відокремлення від імперії. Право нації на самовизначення аж до відокремлення проголошували, зокрема, більшовики-ленінці. Одначе, як довели дальші історичні події, вони використовували гасло права націй на самовизначення демагогічно, аби привернути на свій бік національні сили неросійських народів. Після захоплення влади більшовики, діючи всупереч своїм власним гаслам, військовою силою об'єднали імперію, яка розпалася внаслідок революційних подій. Щодо російських соціял-демократів **меншовиків**, то вони не були послідовні в національному питанні і часто схилялися до позицій великодержавництва, що яскраво виявилося в роки революції[155].

Не дивно за таких умов, що на час Шевченкового ювілею 1911 року більша частина російської преси ставилася, загалом, не прихильно до тих українських діячів, які в своїх виступах намагалися підкреслити значення Шевченка як **українського** національного поета. Російська преса взагалі намагалася не надавати занадто великого значення цьому ювілеєві, трактуючи його радше як третьорядну культурну подію. Природно, що українська преса, навпаки, намагалася надати ювілеєві такого розмаху, щоб він став фактором об'єднання українських національних сил і піднесення української національної свідомости. Певна річ, українська преса при тому намагалася викликати росіян на дискусію. Це великою мірою вдалося, і російська преса мусила виступити з цілою низкою дискусійних статей. Загальний тон виступів у поміркованій 'проґресивній' пресі був зверхньо-поблажливий: о, наші молодші брати українці бавляться в свого національного поета; поет, може, й непоганий (хоча йому, певна річ, дуже далеко до великих російських поетів), і ми не заважаємо їхнім забавам, але кожна культурна й розумна людина знає, що існує єдина велика російська культура, а так звана українська культура – це лише другорядний місцевий феномен, а почасти – витвір фантазії кількох зарозумілих провінційних інтеліґентів.

Наполегливі нагадування з боку української преси, що права націй у культурній та політичній царинах є такою самою невіддільною частиною ліберально-демократичних принципів, як і право на свободу слова, спілок, демонстрацій та страйків, наштовхувалися на досить прозорі натяки: мовляв, українцям з їхньою мужицькою мовою і

примітивною культурою нема чого пхатися до середовища культурних народів, для яких існують "прогресивні принципи". Така вибірковість у застосуванні "прогресивних принципів" доводила деяких українських діячів (зокрема, Дмитра Донцова) мало не до розпачу. Адже вони, як правило, свято вірили в ліберально-демократичні ідеали і болюче переживали той факт, що їхні російські ліберальні колеги трактують ці ідеали з позицій, які, на думку українців, не мають нічого спільного з прогресивністю, але мають багато спільного з імперіялізмом.

Українсько-російська дискусія вийшла далеко за межі, означені ювілеєм Шевченка, і перетворилася на дискусію про основи організації російської держави, її суспільного життя і державної політики. Ця українсько-російська суперечка могла би залишитися в межах взаємин між східніми слов'янами, якби в ній не взяв слова Жаботинський. Його участь у дискусії надала їй нового звучання і висунула його в коло найвидатніших теоретиків з національного питання.

Безпосереднім приводом для втручання з боку Жаботинського були виступи Петра Струве, які викликали цілу полемічну зливу в російській та українській пресі.

Пьотр Бернґардович Струве (1870–1944) був видатним російським ліберальним діячем німецького походження. Як численні інші зрусифіковані німці, він був палким російським патріотом і рафінованим представником російської інтелектуальної еліти. З кожного погляду, це була видатна особистість. На час дискусії з українського питання Струве встиг пройти досить довгу світоглядову еволюцію від марксизму до поміркованого і навіть дещо консервативного лібералізму. Бувши видатним членом кадетської партії, він видавав поважний московський журнал "Русская мысль", зі сторінок якого і брав участь у полеміці. Струве за тих часів був визнаний за одну з найавторитетніших постатей у російському суспільстві, і це позначалося на стилі його статей – повільно-розважливих, дещо менторських, зі всіма ознаками панської шляхетности, але не без помітної великодержавної, імперської зарозумілости.

Ставши до дискусії з таким великим російським "паном", Жаботинський використав її для формулювання й поширення цілої низки думок, які були засадничими в його світогляді, але зовсім не

відповідали поглядам Струве та його середовища. На користь Струве слід зазначити, що він не лише з цілковитою повагою поставився до дискусії з Жаботинським, а навіть надрукував одну з його полемічних статей – "Листи про національності та області. Єврейство та його настрої" – в своєму журналі, хоча статтю було спрямовано проти його позицій[156].

Вище ми в найзагальніших рисах змалювали атмосферу, що панувала в російській громадській думці в колі питань, що стосувалися національної проблематики. У цій атмосфері Жаботинський почав свій "систематичний наступ у пресі", спрямований, насамперед, проти асиміляції. Цей "наступ" не обмежувався полемікою зі Струве: в той самий період Жаботинський опублікував чимало статей, які були частиною того ж таки "наступу", але не містили полеміки зі Струве; однак саме ця полеміка була центральною і найвагомішою частиною того, що Жаботинський назвав "наступом". Жаботинський практично самотужки провів з єврейського боку цілу кампанію в пресі, це був могутній творчий вибух, який призвів до зформулювання цілої світоглядової системи, що її можна назвати "теорією Жаботинського з національного питання".

Що полеміка з Петром Струве справді була в центрі уваги Жаботинського, засвідчене, крім усього іншого, також тим фактом, що він упродовж років безліч разів згадував ім'я Струве в статтях, написаних з різних нагод.

Якщо казати про тон та стиль цієї полеміки, то Жаботинський тримався притаманного йому м'якого і толерантного тону, що, однак, не виключало чіткого й недвозначного висловлювання ідей та думок, які різко суперечили поглядам опонента. При тому Жаботинський ввічливо підкреслював лібералізм та поступовість Струве. Ось один із прикладів такого чемного реверансу в бік опонента:

"...я вважаю за дурість і непристойність нападати на ліберального автора лише через те, що в окремих питаннях він випадково згідний з тим чи тим реакціонером"[157].

Одначе, якби Жаботинський вважав, що погляди Струве є цілком випадкові і не характерні для ширших російських кіл (і не лише тих, що їх звуть "реакційними), він ледве чи приділив цій дискусії так багато уваги. Кінець-кінцем Струве, який уперто тримався своїх пог-

лядів, попри всі переконливі докази, що їх висували проти його позицій Жаботинський та інші (насамперед, українські) публіцисти, вичерпав терпіння і шанобливість Жаботинського. Улітку 1913 року в одній зі статей він ужив до Струве виразів, позбавлених будь-яких церемоніяльних реверансів:

"Не треба робити висновків про всіх людей за такими винятковими зразками, як пан Струве: це – теоретик з народження, який конструює політику дедуктивно і сприймає свої абстракції та передбачення так, як інші люди сприймають факти; проте, фактів він цілковито не сприймає..."[158]

Та обставина, що Жаботинський врешті вийшов поза рамки свого гранично ввічливого стилю, свідчить про те, що він надзвичайно близько до серця сприймав тему, як він висловився, "кардинальної для майбуття Росії проблеми національностей".

Може постати питання: Жаботинський відомий як людина, що присвятила життя єврейській справі і займалася єврейською проблематикою; чому ж він так переймався проблемами, кардинальними для Росії?

"...Коли вже суперечку щодо національної культури уведено в межі внутрішньої бесіди між росіянами та українцями, то нам, людям стороннім, власне нема тут чого робити – питання вирішать без нас і наших порад не потребують"[159].

Втім, справа полягала, очевидно, в тому, що єврейську проблему не можна було позитивно вирішити без загального врегулювання проблеми національних прав понад сотні народів, які перебували в межах імперії. А що врегулювання національної проблеми було неможливе поза загальною перебудовою головних суспільно-політичних засад царської держави, то проблема набувала надзвичайно широкого засягу і не могла не опинитися в центрі уваги кожного політичного діяча.

Жаботинський чудово розумів, як далеко сягає значення цієї проблеми, що видно хоча б з таких його слів:

"Ця суперечка щодо етнічної природи держави російської, щодо того, чи вважати або не вважати малоросів та білорусів за окремі нації, щодо того, чи бути Росії 'національною державою', чи шляхи її прямують до так званого Nationalitätenstaat[160], – суперечка ця заслу-

говує на найповажніше, на найваговитіше, якщо можна так висловитися, обговорення. І я глибоко переконаний, що поступово вона й стане в усій поважній російській публіцистиці предметом саме такого обговорення. Бо питання про національності є для Росії кардинальним питанням її майбуття, важливішим, засадничішим від усіх інших політичних або навіть соціяльних проблем, включно навіть з аґрарною реформою. (...) Був час, коли і в Австрії думали, ніби національна проблема – це другорядна дрібниця, яка скромно відходить з авансцени, щойно на сцену виходять 'справжні' інтереси, особливо – економічні. А життя довело, що все буття держави, наче довкола вісі, приречене обертатися довкола проблеми національностей, і врешті-решт навіть соціял-демократія почала ґрунтовно розколюватися саме по швах національних поділів. Від долі не втекла Австрія, від долі не втечуть і її сусіди"[161].

Історія показала, що Росія на якийсь час втекла від долі всіх багатонаціональних імперій, прийнявши комуністичну диктатуру – ще багато жорстокішу, ніж колишня царська влада. Але це ще не був кінець історії.

Проте повернімося до січня 1911 року, коли в часописі Петра Струве "Русская мысль" опубліковано статтю Жаботинського "Листи про національності та області. Єврейство та його настрої". Стаття, очевидно, не перебувала цілком у річищі "наступу проти асиміляції", бо була призначена для російського читача і розповідала про розвиток і стан політичних та громадських рухів у єврейському середовищі, тобто про речі, добре відомі єврейському читачеві, але набагато менше відомі російським читачам "щомісячного літературно-політичного видання", як називав себе на обкладинці кожного числа часопис Петра Струве.

Розповівши у статті про шумування єврейських громадсько-політичних сил, Жаботинський перейшов до прикінцевої частини – своєрідної післямови, яку розпочав словами: "Усе це – сучасне. Питання про майбутнє – це зовсім інше питання". Далі він розвинув думку щодо майбутнього Росії, від якого, природно, залежить майбутнє і єврейства в Російській імперії. Саме ця частина статті викликала різкі заперечення з боку Струве, що й призвело до полеміки.

Свою засадничу думку щодо дальшої долі народів імперії Жаботинський цього разу зформулював так:

"Питання про те, чи судилося російському єврейству асимілюватися, чи судилося розвиватися як окремій національності, залежить головно від загального питання ось про що: куди прямують шляхи розвитку Росії – до національної (тобто однонаціональної, – І.К.) держави чи до 'держави національностей'? В одномовній державі племінна меншість, особливо – розпорошена, неминуче асимілюється раніше або пізніше. Цілком інакше складеться її доля в такій країні, де вільно розвиваються кілька національностей, кілька мов"[162].

Таким чином, Жаботинський тут однозначно пов'язав можливість вільного культурно-національного розвитку єврейства в імперії з таким самим розвитком інших народів.

У післямові до статті Жаботинський водночас виступає проти асиміляції, але робить це в такий спосіб, який просто не міг не роздратувати патриціянську свідомість Струве, гордого зі своєї належности до еліти імперського народу. Думка, що Росія має бути не національною (тобто, російською) державою, а "державою національностей", де на засадах рівности вільно розвиватимуться багато націй і багато мов, – така думка не могла не викликати заперечень з боку Струве.

До того Жаботинський ще й згадав далі про українців та білорусів як про окремі нації, тобто зачепив найвразливіше місце в душі російського великодержавника, для якого Україна – це найстаровинніша частина Росії, а Київ – "мати міст руських".

Річард Пайпс у своєму двотомному дослідженні, присвяченому Струве, зазначає: "Україна завжди була слабиною Струве"[163]. Це справді так. Безкомпромісна позиція Струве у питанні щодо культурної єдности імперії – звичайно, на ґрунті російської культури – була набагато рішучішою, ніж позиція керівництва кадетської партії, яка на той час не могла рішуче нехтувати національними прагненнями неросійських народів, щоб не втратити свій вплив у неросійських частинах імперії. І коли партія кадетів вагалася, намагаючись поєднати великодержавність із увагою до вимог неросійських окраїн держави, то Струве не припускав жадних хитань і компромісів і до кінця свого життя наполягав на єдності імперії на підставі цілковитої

культурної гегемонії росіян. А оскільки Україна була найважливішою неросійською частиною імперії і її русифікація була би вирішальною перемогою ідеї російського великодержавництва, то вона й стала "слабиною" Струве[164].

Жаботинський тримався іншого погляду. Участь євреїв у насильницькій русифікації неросіян він вважав не лише неетичною, але також непередбачливою поведінкою з погляду імовірного дальшого розвитку подій в імперії. Він писав у журналі Петра Струве:

"У Росії (...) євреї живуть масами серед малоросів, білорусів, поляків, литовців, молдаван; найменше вони дотикаються саме великоросів. Таким чином, навіть сприймаючи обрусіння, євреї в суті асимілювалися би не з більшістю, що їх оточує, а з народом, який у смузі осілости сам становить кількісно слабку, розкидану меншість і нині домінує лише завдяки державному насильству. В разі ліквідації цього останнього місцеві національні культури, розвиваючись і змагаючись, примусять і єврейство остаточно виділитися в окрему культурну групу. Тут діятиме не лише привабливість прикладу (...) – тут діятиме імпульс конечности, чуття політичного самозбереження"[165].

Отже, євреї, живучи серед неросійських народів, не мають асимілюватися ані в російській, ані в місцевій культурі, а мають залишатися в межах власної культури. Коли цю думку Жаботинський адресував євреям, вони сприймали її як заклик до національного самозбереження; українські національно-демократичні кола сприймали цю думку зі зрозумінням і симпатією, бо вони зверталися до свого народу з аналогічним закликом. Але в російському журналі ця думка могла бути сприйнята читачами як заклик до поділу імперії. "В разі ліквідації державного насильства" станується певні культурно-національні зміни, – передбачає Жаботинський. Що це означає? Не важко зрозуміти, що така багатонаціональна імперія, як Російська, може зберегти свою територіяльну єдність насамперед і переважно за допомогою державного насильства. Ліквідація насильства – це ліквідація імперії, – так мусила це зрозуміти кожна людина, обізнана з проблемами Росії, і саме так зрозумів це Струве. І це незалежно від того, що Жаботинський **ніде і ніколи прямо не казав про бажаність поділу імперії**, а завжди підкреслював лише конечність вільного й

самостійного культурно-національного і автономно-політичного розвитку всіх народів. Але важко припустити, що він не розумів, що такий вільний розвиток народів, а особливо за умови ліквідації державного насильства, неминуче призведе до розвалу імперії.

Далі у статті в журналі "Русская мысль" Жаботинський наголошує на думці, яку він багато разів висловлював з різних нагод (зокрема, з цією думкою ми кілька разів зустрінемося в статтях, які пізніше ввійшли до збірки "Фейлетони"): євреї, якщо вони виступатимуть на неросійських теренах у ролі русифікаторів, наражатимуться на поважні небезпеки.

"У такому мішаному середовищі, яким є кожна губернія смуги осілости, прилучитися до якої-небудь однієї з сусідніх культур означало би провокувати антисемітизм серед решти сусідів; ще небезпечніше було би взяти на себе ролю мало не єдиних на цілий край носіїв великоруської культури – це дорівнювало би викликові, киненому відразу всьому місцевому населенню. Уже й тепер українська преса різко протестує проти русифікаторської ролі, що її несвідомо відіграє засимільована єврейська інтеліґенція по містах південно-західнього краю; поляки й литовці прямо звинувачують євреїв у русифікації Вільни, і в цьому є багато правди. У той момент, коли всі ці народності одержать свою частку впливу на крайові справи, навіть переконаним єврейським асиміляторам, якщо такі знайдуться, доведеться відступити і, якщо не з безпосереднього переконання, то шляхом виключення, спинитися на єдино можливому виході – на виокремленні єврейства в осібну культурну одиницю"[166].

Наприкінці статті Жаботинський, наче провокуючи Петра Струве на відповідь, зазначив: він свідомий того, що його позиція цілковито суперечить позиції головного редактора журналу. І наче для того, щоб остаточно роздратувати Струве, Жаботинський додає до статті прикінцевий акорд:

"...народність, що її мова зветься російською, становить, за безперечно перебільшеними даними перепису 1897 року, лише 43 відсотки населення імперії. Це багато, але цього не досить для того, щоб усі інші, – 'інородці' – добровільно погодилися на ролю безплатного додатку до великоруської народности. Ставлячись із найглибшою повагою до цієї народности та до її могутньої культури, бажаючи й

далі жити з нею у тісному наближенні духовного обміну, вони, одначе, вважають, що природною дідизною цієї культури є межі етнографічної Великоросії, і якщо нині це не так, то причиною є, головно, споконвічне насильство й безправ'я. Ми, 'інородці', передбачаємо лише одну з двох можливостей: або в Росії ніколи не буде свободи й права, або кожен із нас свідомо використає свободу й право насамперед для розвитку своєї самобутньої національної особистости і для емансипації від чужої культури. Або Росія піде шляхом національної децентралізації, або в ній буде немисленною жадна засада демократії, починаючи від загального виборчого права. Для Росії проґрес і Nationalitätenstaat – синоніми, і кожна спроба перескочити через цю істину, усталити в державі міцний порядок попри волю і свідомість трьох п'ятих частин населення закінчиться крахом. Так вважають 'інородницькі' націоналісти, і не лише вони; а хто має рацію, відповість майбутнє"[167].

Майбутнє показало, що в Російській імперії, хоч би під яким ім'ям вона існувала, проблема свободи і людських прав справді невіддільна від проблеми національних прав неросійських народів. І коли марксисти писали, що **не може бути вільним народ, який поневолює інші народи,** це був той досить рідкісний випадок, коли вони цілковито мали рацію. Мабуть, тому, що ця думка, яку так часто повторювали марксисти, в ґрунті речі не є марксистською: адже в ній ідеться про національні, а не клясові чи економічні категорії. Майже всюди, де марксисти прийшли до влади, вони фактично відкидали політику національної рівноправности, тим самим доводячи її невластивість їхній ідеології.

Цікавою є фраза Жаботинського про найглибшу повагу до російського народу та його національної культури. Чи це лише чергова данина ввічливости російському журналові та його читачам? Мабуть, ні. Жаботинський, як про це свідчать його твори, з однаковою повагою ставився до всіх народів та їхніх національних культур, і росіяни, звісно, не становили винятку. Розглядаючи питання щодо майбутнього Росії, Жаботинський й на мить не втрачав доброзичливого, дружнього ставлення до російського народу. Проте, на відміну від Струве та інших російських великодержавників, він не ототожнював інтересів російського народу з інтересами російського імперіялізму.

Попри всю недвозначність своєї позиції, Жаботинський із такою тактовністю і гідністю її обґрунтовував, що навіть найзапекліші прихильники російського великодержавництва не закидають (принаймні, досі не закидали, наскільки відомо) йому антиросійської спрямованости, тим більше, що він був свого часу досить помітним російським письменником і своїм літературним доробком збагатив російську культуру.

Очевидно, і Пьотр Струве розумів місце і значення Жаботинського в суспільному та культурному житті, оскільки він прийняв виклик – опублікував його статтю і дав відповідь у тому ж таки числі журналу. Щоправда, відповідь була вельми коротка – 4 журнальні сторінки порівняно з 20 сторінками статті Жаботинського. Та коли врахувати, що Струве відповів фактично не на всю статтю, а лише на її останні 2 сторінки – на "післямову", то відповідь можна вважати за докладну.

Струве висловив думку, яка була і залишається credo численних російських націоналістичних авторів: існує єдина російська нація і єдина російська культура, яка об'єднує три східнослов'янські народи – великоруський, український та білоруський. Ці три частини "єдиного російського народу" разом становлять дві третини населення імперії. Українська та білоруська культури та мови, веде далі Струве, – це лише місцеві, "діялектні" відгалуження російської культури, і лише великоруська культура уособлює єдину культуру всіх східних слов'ян. Ідучи ще далі, Струве доводив, що на терені імперії є лише дві області, які можуть розраховувати на автономне культурне існування: Царство Польське (так тоді звалася частина Польщі, яка входила до складу Російської імперії) та Фінляндія. Усі інші народи, включно з мусулманськими, врешті-решт муситимуть приєднатися до російської культури. "...Де в Росії є культури, – запитує Струве, – які можуть протистояти російській культурі як об'єктивно рівноцінні сили і, найголовніше, як такі, що могли би крокувати вперед, не спираючись на російську культуру і тим самим не підкоряючись у певному сенсі її гегемонії?"[168]

Таким чином, Струве вказав усім народам імперії на їхнє місце – у передпокої панської нації і панівної культури. Петрові Струве не можна відмовити у доброму політичному чутті: він точно визначив, які

саме народи – поляки та фіни – будуть здатні вислизнути з імперських обіймів. Але це чуття – суто політичне і не має нічого спільного з проблемою національних культур. Адже не можна не визнати (за всієї поваги до культури Фінляндії), що культури деяких інших народів імперії – наприклад, вірменів або грузин, набагато давніші й розвиненіші від фінської, та й українська культура ледве чи поступається фінській і є давнішою від неї.

Побіжно Струве зачепив і єврейське питання. Він зазначив, що єврейські культурно-національні та релігійні межі занадто вузькі для визначної культурної творчости, і все визначне, що створили євреї, виникло в діяспорі під впливом інших народів. Струве, як здається, відчував деяку ніяковість від того факту, що Біблія, покладена в основу всієї західньої цивілізації, створена євреями, при тому не в діяспорі і не під чужим впливом. Можна не сумнівтися, що якби існувало якесь російське джерело, яке справило визначальний вплив на европейську чи світову культуру, Струве не забув би про нього згадати і навіть зробив би головним доказом у своїй концепції наднаціонального значення російської культури. Але про Біблію він "забув".

Щодо української культури Струве висловився так:

"Я глибоко переконаний, що, наприклад, створення середньої та вищої школи малоросійською мовою було би штучною і нічим не виправданою витратою психічних сил населення. Бож історичне співвідношення між російською ('великоруською') і малоросійською культурою склалося так, що 'руський' (= 'великорос') може бути культурним учасником національного життя і освіченою людиною, зовсім не розуміючи малоросійської мови, але 'малорос', який не розуміє російської мови, просто ще неписьменний у національному та державному сенсах, ще не прочитав національно-державного букваря.

Хоч би як ми ставилися до цього створеного всією історією Росії стану речей, але заперечувати його означало би заперечувати очевидні для всіх факти.

Саме в цих фактах містяться елементи вирішення питання про те: що таке Росія"[169].

Цими словами Струве закінчив свою відповідь Жаботинському, стисло, але досить вичерпно виклавши основи російського великодер-

жавництва. Як усі великодержавники, він старанно промовчав ту обставину, що "створений всією історією Росії стан речей" виник у наслідок кількох сторіч кривавого насильства і з кожного погляду не є природний.

Таким був перший акт полеміки, який дав Жаботинському нагоду висловити в пресі систему думок щодо національного питання в Росії. У статті "Листи про національності та області. Єврейство та його настрої" усі головні елементи цієї системи містилися в зародку, але трохи пізніше Жаботинський докладно зформулював це в низці інших статей. А що ювілей Шевченка давав привід пов'язати всю проблему з українським питанням і єврейсько-українськими взаєминами (не забуваймо, що серед українців жила на той час мало не третина тодішнього світового єврейства), то саме українському питанню Жаботинський присвятив переважну частину свого дальшого діялогу зі Струве і значну частину своїх писань між 1910 та 1914 роками.

Ці писання, як правило, стосувалися національної проблеми взагалі і ставлення до українського питання зокрема, але лише в березні 1913 року в статті "Відсіч" ("Отпор") Жаботинський заторкнув дуже важливу для розуміння його позиції тему ставлення **керівників українського національного руху** до євреїв та єврейського питання. Варто, порушивши хронологічність, звернутися до цієї статті, – надто промовисто пояснює вона причину особливої прихильности Жаботинського до українства. У ній ідеться, головно, про польсько-єврейські взаємини, але Жаботинський наводить приклад ставлення українських національно-патріотичних сил до єврейства як **позитивний зразок** на противагу до неґативного ставлення польських національних кіл. Він пише:

"Я радив і раджу єврейству Півдня дуже й дуже зважити на те, що українці-піонери вбачають в обрусілих євреях головних русифікаторів міської України. Але чому треба з цим рахуватися? Аж ніяк не тому, що обрусілий єврей у Полтаві не має морального права розмовляти, читати й слухати драму по-російськи. А тому і лише тому, що керівні партії національного українства визнають право євреїв на єврейську національну культуру. Протестуючи проти обрусіння євреїв, вони не вимагають від нас перетворитися на малоросів і вітають кожний проблиск націоналізації єврейства. Ця

позиція цілковито коректна. Ці люди – принаймні, тепер – розглядають нас, як рівноцінний народ – на ґрунті добросусідського співжиття. А коли йдеться про добросусідські взаємини, тоді слід, і дуже слід рахуватися з тим, що для доброго сусіди є неприємною або незручною навіть така моя дія, на яку я маю цілковите моральне право"[170].

Тут висловлено позицію, яка в Жаботинського є основною: взаємини єврейства з неєврейським оточенням слід будувати на засадах добросусідства й взаємности за обов'язкового обопільного визнання національних інтересів, цілковитої відмови від припущення, що існує панівна більшість і підпорядкована меншість. Питання розглядається – і це надзвичайно типово для Жаботинського – в площині національного суверенітету, рівноправности, взаємної доброзичливости й адекватної поведінки. Нема сумніву, що Жаботинський не лише ставився з симпатією до українських національно-патріотичних сил, а й цілковито поділяв їхні політичні принципи в тому, що стосується найширшої демократії і забезпечення національних прав усіх народів. Очевидно, Жаботинський покладав надії на те, що українські національно-демократичні партії, прийшовши в майбутньому до влади в Україні за умов її широкої автономії або й цілковитої самостійности, забезпечать національні права та інтереси єврейської меншости. І не лише сподівався: своїми виступами з української проблеми та українсько-єврейських взаємин він намагався підготувати найсприятливішу атмосферу для такого майбутнього розвитку ситуації. Одначе, як ми побачимо далі, він передбачав і небезпеку загрозливого для єврейства розвитку подій в Україні.

Отже, стаття "Відсіч" містить ніби "моментальний знімок" тогочасного стану українсько-єврейських взаємин на поземі національно-демократичних кіл обох народів, і цей "знімок" ("принаймні, тепер", підкреслює Жаботинський) виявляється таким, що викликає світлі надії на майбутню співпрацю обох народів та їхніх керівних політичних та культурних сил. У той час, коли російські шовіністичні сили роздмухували й підбурювали шалений антисемітизм, а українська національно свідома інтеліґенція, навпаки, виступала на оборону національних прав усіх народів імперії, включно з євреями, здавалося, що саме Україна в майбутньому стане найвірнішою союзницею єв-

рейського народу в боротьбі за його національні цілі. Перспектива масових єврейських погромів в Україні, хоча Жаботинський, як ми побачимо, з тривогою передбачав і її, здавалася тоді не занадто імовірною.

Розуміння близькости ідейних засад українського та єврейського національних рухів надихало Жаботинського, коли він у своїх статтях беззастережню підтримав українські національні вимоги. Логіка національної боротьби в державі, яка не бажала визнавати прав неросійських народів, неминуче привела до розуміння спільности інтересів тих національних сил різних народів, які ладні визнавати права своїх сусідів.

Ми вже згадували статтю Жаботинського "Про мови та інше", вперше опубліковану в січні 1911 року в газеті "Одесские новости", а потім – у збірці "Фейлетони". Це "відповідь на відповідь" – тобто продовження дискусії, розпочатої "Листами про національності та області" та відповіддю Петра Струве.

У статті "Про мови та інше" Жаботинський розбиває арґументи Струве щодо наявности єдиної культури трьох східньослов'янських народів – росіян, українців і білорусів. Засилля російської культури у великих містах України, Білорусі та деяких інших неросійських областей, доводить Жаботинський, не свідчення того, що всі народи визнають цю культуру за вищу або за свою рідну, а наслідок багатовікового насильства, примусових обмежень розвитку місцевих культур і мов, тобто – наслідок імперської тиранії. Українці та білоруси мають власну національну свідомість і жадним чином не ототожнюють себе з росіянами. Для них приєднання до російської культури і перехід на російську мову – цілком штучний процес, який може відбуватися лише завдяки прямому та посередньому втручанню імперської влади – за допомогою "урядника" (поліційного чиновника). Застосування Жаботинським слова "урядник" як символу російського безправ'я та урядової сваволі легко зрозуміти, якщо взяти до уваги, що саме в такому сенсі це слово застосовувалося на той час усією проґресивною публіцистикою. Жаботинський пише:

"...існує – застосую вираз П.Б.Струве – 'якась вперта традиція' цілковито змішувати в одну купу під словом 'руський' три народи, що відрізняються один від одного мовою, історією, темпераментом, фізич-

ним типом, внутрішньою індивідуальністю, побутом та суспільним устроєм"[171].

Що доля імперії величезною мірою залежить від позиції українського народу, від його рішучости залишитися самим собою – це для Жаботинського самозрозуміло. І це розуміють, твердить він, також і російські великодержавники, попри всю їхню фразеологію про "єдиний руський народ".

"...Можна сміливо твердити, що вирішення суперечки щодо національного характеру Росії майже цілковито залежить від позиції, яку посідатиме тридцятимільйонний український народ. Якщо він погодиться обрусіти – Росія піде одним шляхом, не погодиться – вона муситиме піти іншим шляхом. Це чудово зрозуміли праві в Державній Думі. Коли вирішували питання щодо мови інородницької школи, вони, задля сміху, голосували навіть за якихось 'шайтанів' та 'казанських греків', вони навіть не здійняли рук проти єврейської мови, бажаючи, очевидно, зробити законопроєкт ненавидженим і неприйнятним для начальства; але щойно дійшло до української мови, вони відкинули і блазнювання, і хитромудрі розрахунки і просто піднесли руки проти, бо відчули, що тут – найнебезпечніше місце, вирішальний крок, коли не доводиться ані жартів жартувати, ані лукаво мудрувати"[172].

Фактично в статті "Про мови та інше" Жаботинський цілковито приєднався до всіх арґументів, що їх звичайно застосовували на оборону своїх позицій українські національно настроєні публіцисти. Він навіть навів досить довгу цитату з Михайла Грушевського щодо кількасотрічних зусиль російської імперської влади знищити українську мову та культуру. І не лише цитує Грушевського, а й доповнює його переліком антиукраїнських заходів влади, починаючи від середини XIX сторіччя: укази про обмеження вживання української мови ("Валуєвський циркуляр" 1863 року та Емський указ 1876 року), боротьба проти "хохломанії" та "сепаратизму" тощо. Безперечно, що як у цій статті, так і в усьому циклі, присвяченому полеміці зі Струве та ювілеєві Шевченка, Жаботинський "тримає єдиний фронт" з українською національно-демократичною пресою.

У кращих місцях статті Жаботинський сягає не лише публіцистичних, а й художніх вершин. Либонь, ця тема так глибоко зачіпала

його душевні струни, що викликала мистецьке надхнення. Говорячи про долю української культури та про заперечення Струве проти розвитку культур неросійських народів імперії, він пише:

"Найкраще, найчудовіше в світовій культурі – саме її різноманітність. Кожна історична нація внесла до неї свої особливості, неподробно-своєрідні внески, і в цій незчисленній силі **форм,** а не в кількості результатів полягає головне багатство людської цивілізації. Якби маленький двомільйонний народ, що населює Норвегію, послухався би свого часу Струве і замість 'витрачати' сили на створення власної культури, записався б в німці, – то в підручнику німецької словесности було б на кілька імен більше, але не було б у світі того абсолютно своєрідного, особливо духмяного, індивідуально цінного Божого букету, що зветься норвезькою літературою"[173].

На закінчення статті Жаботинський висловив думку – одну із засадничих його думок, – що право кожного народу на самобутню культуру визначається не теоріями (маючи цього разу на увазі "теорію" Струве про панівну ролю російської культури), а волею до національного буття. "Наявність цієї волі виявили і малороси, і білоруси, і всі інші незчисленні й незліченні народи російської держави; а все інше довершить час"[174].

Порівняння арґументів Струве і Жаботинського за умови максимальної наукової безсторонности примушує визнати, що рацію мав Жаботинський. Мабуть, саме так розцінили підсумок цього діялогу всі читачі, крім хібащо безнадійно уражених російським великодержавницьким комплексом. На цьому, здається, можна було поставити крапку, але проблема, очевидно, здавалася Жаботинському занадто важливою, щоб припинити розмову в самому її початку. Уже за місяць після статті "Про мови та інше" в газеті "Одесские новости" з'являється стаття Жаботинського "Наука з Шевченкового ювілею", яка стала центральною подією в дискусії довкола ювілею і витримала кілька перевидань, зокрема, у збірці "Фейлетони"[175].

Що ж це за "наука", яку дає відзначення Шевченкового ювілею, і для кого ця наука?

Жаботинський доводить, що російська та єврейська громадськість, беручи участь у шануванні Шевченка або "відгукуючись", за його виразом, на нього, вкрай непослідовна і не робить висновків, які

є конечні і навіть самозрозумілі. Визнаючи поетичний геній поета, більша частина громадськости абсолютно не замислюється над питанням: чим був і залишається Шевченко в культурній та політичній ситуації царської імперії? чому він писав по-українськи і які висновки випливають з цього факту? чи може мати свого великого національного поета і національного пророка не окрема нація, а частина російської нації, за яку вважають українців російські націоналісти?

Сівши у цій статті на свого улюбленого "коника" – питання про оборону кожної національної культури як неповторного і незамінного складника у мозаїці світової культури – Жаботинський надав статті характеру палкого монолога на користь "могутнього побратима, другого за силою в цій імперії" – українського народу та його національної культури. За умов, коли єврейська інтеліґенція масово сприймала російську культуру разом із багатьма властивими росіянам уявленнями та упередженнями, рішучий виступ Жаботинського на користь українства шокував єврейських прозелітів російської культури і розхитував їхню впевненість у тому, що вони зробили правильний і єдино можливий за умов Російської імперії вибір. Водночас статтю було фактично спрямовано до того, щоб розхитати – принаймні, у мовно-культурній площині – засадничі уявлення російського великодержавництва про перевагу і виняткове значення російської культури та про національну єдність трьох східнослов'янських народів. Певна річ, це не означало, що Жаботинський радить євреям приєднатися до української чи будь-якої іншої неросійської культури. Стаття доводить переваги збереження вірности своїй власній національній культурі – переваги політичні, культурні й особисті. Отже, стаття цілковито перебуває в річищі "наступу проти асиміляції", але водночас вона була найрішучішою спробою Жаботинського створити в цьому "наступі" спільний фронт з українськими національними силами. З його боку такий крок вимагав певної рішучости, бо він наражався на небезпеку зустріти сильний опір не лише з боку російської, а й з боку чималої частини єврейської громадськости та преси. Втім, рішучости йому не бракувало.

Ось початок статті, в якому зразу поставлено всі крапки над і:

"Ось тепер ми вшановуємо пам'ять Шевченка або, принаймні, відгукуємося на шанування. Але при тому – жадних висновків. Не

лише з боку тих, що слухають та читають, а й з боку тих, що пишуть, не помітно, щоб вони добре замислилися, до чого зобов'язує визнання цього ювілею. Адже одне з двох: або Шевченко є культурне непорозуміння, філологічний курйоз та раритет, і тоді нема жадного сенсу влаштовувати йому ювілеї; абож Шевченко є закономірне й характеристичне явище життя, яке розвивається, симптом чогось прийдешнього, і тоді для кожного з нас є конечним, сказавши А, промовити й Б, тобто, визнавши цей ювілей, визначити своє ставлення до того величезного явища, про неминучість якого нам цей ювілей пророкує"[176].

Це "величезне явище" – вихід на европейську сцену великої нації, що дорівнює найбільшим націям Західньої Европи, – України. Вихід, що його пророкував Жаботинський, стався незабаром – 1917 року, коли створено Українську Народну Республіку.

Жаботинський підкреслює, повторює і різними засобами ілюструє думку про значення Шевченка як симптому національного піднесення української нації. Цікаво простежити, як він доводить, що ставлення до Шевченка – це питання **світогляду**, ставлення до національних проблем сусідніх народів, із якого випливає також ставлення до власного народу, до світової культури, до суспільно-політичних проблем Російської імперії.

"Повз факт Шевченкового ювілею ми проходимо з поштивим уклоном, і нам навіть не спадає на думку, що це – факт виняткової симптоматичної важливости, перед яким, якби ми були розумні, досвідчені й передбачливі, ми мали б переглянути деякі істотні складники нашого світогляду. Що таке Шевченко? Одне з двох. Або треба дивитися на нього як на курйозну гру природи, щось на зразок безрукого маляра або акробата з однією ногою, щось подібне до рідкісного передпотопного експонату в археологічному музеї. Або треба розглядати його як яскравий вияв національно-культурної життєздатности українства, і тоді треба ширше розплющити очі й добре придивитися до висновків, які з цього випливають"[177].

Таке наполегливе повторювання тези щодо конечности **висновків** було викликане, очевидно, розумінням потреби подолати певні штампи мислення, певні упередження, що вже встигли стати застарілими. Таким упередженням була запозичена величезною більшістю

єврейської громадськости думка про культурну другорядність українства, про нездатність української культури піднестися на рівень, співмірний із рівнем російської культури. Виходячи з цього, єврейська громадськість часто просто не брала до уваги наявність українського чинника, взагалі не вважаючи українство за щось варте поважної уваги. Намагаючись зламати ці стереотипи, Жаботинський звертає увагу на "аритметичну дійсність" – на наявність суцільної тридцятимільйонної української маси, яка за межами міст живе своїм природним життям, не піддаючись русифікації і ледве чи знаючи про те, що російські націоналісти вже давно оголосили її частиною російського народу.

"Ми самі тут на Півдні так старанно і так наївно насаджували по містах русифікаторські основи, наша преса стільки клопоталася тут про російський театр і поширення російської книги, що ми врешті цілковито впустили з очей справжню, аритметичну дійсність, як вона виглядає за межами нашого курячого світогляду. Поза цими містами вирує суцільне, майже тридцятимільйонне українське море. Загляньте будь-куди не лише в його центрі – в котрийнебудь Миргородський або Васильківський повіт, – загляньте на його окраїни – до Харківської або Воронізької губернії, біля самої межі, за якою починається великоруська мова, – і ви будете вражені, до якої міри незайманим і незмішаним залишилося це суцільне українське море"[178].

З деяким сарказмом Жаботинський далі радить Петрові Струве відвідати українські райони вздовж російсько-українського етнічного кордону, де українці та росіяни живуть поруч не змішуючись, цураючись одні одних і не шукаючи взаєморозуміння. Чи багато залишилося би після цих відвідин від "теорії" Струве про трансцендентну "загальноруську суть"? – запитує Жаботинський. Звичайно, Жаботинський виступає тут не як прихильник того міжнаціонального відцурання, того браку взаєморозуміння, що існує вздовж українсько-російського етнічного кордону. Він наводить ці дані лише для того, щоб сконстатувати незаперечний етнічний факт – існування двох окремих народів – українців та росіян.

У статті міститься й відповідь на звичайні твердження російських великодержавників про несамостійність української мови. Погляд, що мова є лише тоді самостійною, а не діялектом іншої мови, коли певний

народ визнає її за таку, Жаботинський висловлював багато разів[179]. Цю ж таки думку він обґрунтував у статті "Наука з Шевченкового ювілею". Такий підхід до мови є, власне, частиною його засадничого принципу: народ є окремим народом, а не частиною іншого народу, лише тоді, коли він сам визнає себе за такий, тобто тоді, коли в нього з'являється власна й виразна національна свідомість. Саме тому, каже Жаботинський, деякі італійські діялекти, які дуже сильно відрізняються від італійської літературної мови, є лише діялектами: адже ті, що ними розмовляють, визнають себе за італійців і не мають своєї окремої національної свідомости, відрубної від загальноіталійської. Водночас еспанська мова, яка відрізняється від італійської літературної мови менше, ніж деякі італійські діялекти, є, без жадного сумніву, окремою національною мовою, бо еспанці, маючи виразну національну свідомість, вважають її за таку. Дещо подібне ми бачимо, наприклад, у Німеччині, де поблизу голляндського кордону населення розмовляє мовою, що її з філологічного погляду слід визнати за голляндську. Попри це, тут вона вважається за діялект німецької, а по другий бік кордону – за голляндську, оскільки носії цієї мови по цей бік кордону вважають себе за німців, а по той бік – за голляндців. Подібні приклади можна знайти також серед слов'ян та багатьох інших народів.

Отже, питання про окремішність тієї чи тієї мови – це питання не філологічне, а соціяльно-політичне, – такого висновку доходить Жаботинський.

Цей висновок він поширює на російсько-українську мовну ситуацію. Визначаючи, що українська мова настільки відрізняється від російської, що існують усі підстави визнати її за самостійну мову навіть із філологічного погляду, Жаботинський тут таки підкреслює, що це не має жадного значення при вирішенні питання щодо етнічної самостійности українського народу. Оскільки нема сумніву в наявності в цього народу виразної національної свідомости, то з соціяльно-політичного погляду не відіграє жадної ролі, якою мірою українська мова відрізняється від російської чи будь-якої іншої мови.

Кепкуючи з російських націоналістів, які твердять, що вірші Шевченка можна майже без змін переписати по-російськи, Жаботинський наводить приклад італійського поета Беллі, який писав

римським діялектом. Цей діялект, на відміну від більшости італійських діялектів, дуже мало відрізняється від італійської літературної мови. Попри це, вірші Беллі, написані римським діялектом, є зразком високої поезії, а його ж таки твори, написані італійською літературною мовою, цілковито нездарні. Те саме, веде далі Жаботинський, сталося з Шевченком, чиї російськомовні твори за своєю літературною вартістю стоять незрівнянно нижче від україномовних.

Тут таки Жаботинський з чутливістю справжнього поета, яким він був, наводить кілька рядків з Шевченкового вірша "Думи мої, думи мої..." по-українськи та по-російськи, навмисно намагаючись добирати російські слова, найбільш подібні до українських. Попри порівняно невелику різницю в словах, не можна не відчути, що по-українськи це звучить як твір поетичного генія, а по-російськи – як пересічний віршик[180]. Очевидно, щоб передати всю поетичну глибину цього трагічного вірша, треба було не намагатися зберегти близькість слів, а якимись іншими, не обов'язково близькими за звучанням, словами передати дух Шевченкової поезії. Чи це не кращий доказ того, що українська мова має свій власний національний дух?

Можливо, доводячи, що українська мова не є російською, а український народ не є частиною російського, Жаботинський каже речі, які нині вважаються за загальновідомі. Проте 1911 року це виглядало цілком інакше. У Російській імперії українців принципово не визнавали за окремий народ, а кпини з української мови, які боляче вражали національну гордість українців, були дуже поширені як серед росіян, так і серед зрусифікованих євреїв. Зі статей Жаботинського бачимо, що це боляче зачіпало також і його гуманістичні почуття.

Тут таки, перейшовши від української проблеми до національної проблеми взагалі, Жаботинський пише про безглуздість спроб нищити національну свідомість будь-якого народу, про криваві конфлікти, які через це виникають, завдаючи великої шкоди, але не приносячи нікому жадної користи. Він згадує про боротьбу угорців за запровадження угорської команди в угорських частинах австрійської армії, – а ця команда складається з якихось 70 слів; про хорватських депутатів угорського парляменту, які вперто говорять своєю мовою, хоча їх ледве чи хто там розуміє; про боротьбу хорватів проти угорських вивісок у Загребі – боротьбу, яка призвела до кривавих

сутичок із військом. Узагальнюючи, Жаботинський доводить, що такі поважні конфлікти не могли би виникати через дрібницю, а значить тут ідеться про важливі, засадничі явища, якими не можна нехтувати.

"Дурість, примха! – кажемо ми, – ми, провінційні обивателі закутньої країни, ми – з височини нашого політичного розуму й досвіду. А чи не було б багато правильніше подивитися на справу з іншого боку і зрозуміти, що нема чого сперечатися проти фактів? Адже ми маємо цілу низку яскравих фактів, і масових, і ще характерніших індивідуальних. Ось шаленіють мало не цілі народи через сімдесят слів або через десяток вивісок чужою мовою; ось тут – великі поети, що миттю втрачають дар Божий, щойно пробують вдатися в своїй душі до маленької, мізерної, невинної підробки: сказати "свет" замість "світ", "buona sera" замість "bôna sera". Це все – факти, неспростовні явища життя, які не зміняться від того, що ми будемо їх ганити або схвалювати. Не ганити і не схвалювати їх треба, не виставляти ноти світовому устроєві та його виявам, а скромненько вчитися в них розумові; сприймати життя таким, яке воно є в своїй засаді, і саме на цій засаді будувати наш світогляд"[181].

За умов царської Росії, де влада вважала за своє право "визнавати" або "не визнавати" ту чи ту народність, "об'єднувати" або "роз'єднувати" ті чи ті народи (коли росіян, українців та білорусів було "об'єднано", то румунів і молдаван було "роз'єднано"), такий палкий і мужній заклик до визнання кожної національної особистости, до поваги до кожної національної мови та культури мусив, безперечно, справити сильне враження на читачів.

У прикінцевій частині статті Жаботинський написав три сторінки, щодо яких, він сам зазначає, "читач, мабуть, знизає плечима". Справді, на той час значення міркувань, наведених на цих трьох сторінках, ледве чи було зрозуміле не лише пересічному читачеві, а й непересічним особистостям. Тут Жаботинський піднявся до рівня політичного передбачення, що його значення стало зрозумілим лише після подій революції та громадянської війни.

Жаботинський передбачив, що народні маси на Півдні (тобто, в Україні) можуть піти шляхом шовіністичного, чорносотенного націоналізму, якщо їх своєчасно не привернути на бік творчого, демократичного, гуманістичного націоналізму.

"Єдине ідеалістичне гасло, яке за нинішніх умов здатне піднести міські, міщанські маси, очистити й вшляхетнити їхній світогляд, – це гасло національне. Якщо вони тепер ідуть за правими, тож це не тому, що праві проповідують баранячий ріг та залізний кулак, а лише тому, що праві зуміли заторкнути їхню націоналістичну струнку. Але не струнку творчого, позитивного націоналізму, а струнку 'відштовхування' від інородця. І жадні в світі яскраві прапори не відвернуть наше південне міщанство від гасел ненависти, крім одного прапору: власного національного протесту. Я не компетентний судити про те, наскільки приготована якась Слобідка-Романівка до сприйняття української національної свідомости; тверджу лише одне: витиснути звідти союзників (тобто, членів Союзу російського народу, – І.К.) вдасться або українському рухові, або нікому. Повторю: це все таке далеке від сьогоднішнього стану речей, що читач, я знаю, знизає плечима й скаже: гадки, фантазії. Але я думаю, що гадають і фантазують ті, що бачать лише те, що стирчить просто перед очима, і не заглядають ні до статистики, ні до історії, ні до досвіду мудрого Заходу. Поживемо – побачимо. А можливо, **якщо не зміниться вчасно наша тактика, то й відчуємо...**" (Підкреслення наше, – І.К.)[182].

Без жадного сумніву тут ми маємо пророцьке передбачення майбутньої погромної хвилі в Україні. Просто вражає, як точно Жаботинський оцінив ситуацію і передбачав її наслідки. За умови пробудження націоналістичних настроїв будь-яка націоналістична пропаґанда знаходила для себе широке коло слухачів. Неґативна, шовіністична пропаґанда чорносотенців, підтримувана політичним і поліційним апаратом імперії і великою частиною російської преси (наприклад, у Києві цю пропаґанду підтримувала російська газета "Киевлянин"[183]), знаходила ґрунт у неросійських частинах імперії саме тому, що зачіпала "націоналістичну струнку". Отже, протиставити чорносотенній пропаґанді слід було пропаґанду демократичну й гуманістичну, але при тому також **націоналістичну.** Саме таку пропаґанду поширювала верхівка української інтеліґенції, що групувалася довкола кількох українських національно-демократичних та соціялістичних партій. "Націоналістична струнка" в душі української інтеліґенції не відгукувалася на шовіністичні заклики чорносотенства, – вона бриніла в такт з почуттями шляхетного лібералізму, гуманізму

і просвітництва. Така ситуація могла б обіцяти найкращі перспективи, якби українські національні партії були настільки впливові, щоб тримати під своїм впливом не лише переважну частину української національно свідомої інтеліґенції, а й більшу частину українського селянства та міщанства. Але такими впливовими ці партії не були, і їхня пропаґанда ледве чи могла протистояти шовіністичній пропаґанді чорносотенців, а особливо – в середовищі міщанства. Позиції українських національно-демократичних сил були послаблені ще й тією обставиною, що вони не мали підтримки з боку ані російських, ані, протягом тривалого часу, єврейських опозиційних сил. Якби російські опозиційні партії та єврейська інтеліґенція та преса, що перебувала під впливом цих сил, підтримали український національно-демократичний рух, це могло би створити поважну заваду чорносотенному погромному націоналізмові, бо спрямувало би національні прагнення української маси в бік здорового національно-політичного та національно-культурного розвитку. Але російські опозиційні ліберальні сили дедалі більше схилялися в бік великодержавництва, а серед єврейських діячів ідея підтримки українського руху знайшла схвалення занадто пізно – лише 1917 року. І лише Жаботинський протягом передреволюційних років був серед єврейських діячів єдиним, хто розумів проблему в усьому її обсязі.

"...Якщо вчасно не зміниться наша тактика, то й відчуємо", – писав Жаботинський, маючи на увазі, що єврейство України може дуже боляче відчути наслідки неуваги до українського руху. І хоча врешті-решт тактика змінилася – єврейські національні партії влітку 1917 року стали до активної і всебічної співпраці з українськими національними силами, – було занадто пізно. Українські та єврейські маси (включно з "нижчими шарами" інтеліґенції) настільки не були підготовані до взаємної співпраці, настільки не звичні були до самої думки про можливість такої співпраці, що це мало найтрагічніші наслідки. За умов, коли українська маса взагалі не була жадним чином підготована до впорядкованої національної та державнотворчої праці, за умов громадянської війни та суцільної анархії сталася хвиля погромів, що їх влаштовували всі головні збройні сили, які брали участь у конфлікті – російська монархічна Добровольча (Біла) армія, частина війська Української Народної Республіки, численні озброєні

загони та банди різних ідеологічних напрямків і деякі частини більшовицької Червоної армії[184].

Жаботинський усвідомлював, що переважна частина його читачів не підготована до сприйняття думки про конечність підтримувати український національно-демократичний рух ("це все таке далеке від сьогоднішнього стану речей, що читач, я знаю, знизає плечима"...) І все ж таки він звертався до тих, які лише "знизують плечима":

"Ось що означає ювілей Шевченка для кожного, хто вміє послідовно мислити і зазирати в прийдешній день. Ми, на жаль, на цей талан не багаті. Український рух, що зростає коло самого нашого носу, ми вважаємо чимось на зразок спорту: ми їм нехтуємо, нехтували і будемо, мабуть, нехтувати й після ювілею. Чи то засліплення від самозадоволення, чи зашкарублість людської думки керують нашими діями, і в наслідок цього ми припускаємося грубої політичної помилки, якої не можна пробачити: замість того, щоб цей рух, величезний за своїми наслідками, розвивався за підтримки з боку найвпливовіших кіл передового суспільства і звикав бачити в них своє опертя, своїх природних союзників, – ми примушуємо його перебуватися своїми власними силами, гальмуємо його успіхи промовчуванням і неувагою, подразнюємо і штовхаємо в опозицію до ліберального та радикального суспільства. Зростання руху це не зупинить, але понівечити це зростання, спрямувати його в найнебажаніше річище – ось що не важко, і ось чого слід було б поостерегтися"[185].

Отже, Жаботинський, попереджаючи про небезпеку, яка може з'явитися в наслідок неуваги до національного руху на Україні та небажання співпрацювати з ним, закликає неукраїнські революційно-демократичні кола визнати український рух як свого союзника, погодитися з його цілями і створити спільний фронт із ним. Очевидно, цей заклик, з огляду на явну або приховану великодержавницьку плятформу російських опозиційних партій, не міг знайти для себе достатнього ґрунту в російському "ліберальному та радикальному суспільстві". Не міг він, хоча і з дещо інших причин, знайти негайного широкого відгуку і з боку еврейських національних сил.

Важко визначити, якою мірою Жаботинський сподівався негайного позитивного відгуку на свій заклик. Найскорше він, добре розуміючи ситуацію, не плекав щодо цього жадних ілюзій. Утім, він ва-

жав за свій обов'язок звернутися до громадськости з попередженням – це був максимум того, що він міг зробити. Що стосується російської громадськости, то вона зміцнювалася в своєму намірі протидіяти українському рухові мірою того, як усвідомлювала його небезпеку для цілости імперії. Найбільше передбачення і попередження Жаботинського мало би хвилювати єврейську громадськість, бо для єврейського народу це "найнебажаніше річище" означало загрозу його фізичному існуванню. Очевидно, інтереси єврейського населення жадним чином не слід було пов'язувати зі збереженням територіяльної та політичної цілости імперії, бо фактично це означало би оборону інтересів юдофобського імперського режиму, хоч би як він називався.

Ось воно, висловлене в статті "Наука з Шевченкового ювілею" недвозначне передбачення і попередження, що межує з вироком:

"Найтяжчі наслідки для майбутніх взаємин на цьому величезному півдні Росії можуть з цього народитися, якщо ми вчасно не схаменемося, не зрозуміємо і не врахуємо всієї величезности того масового феномену, що про нього нам нагадує ювілей Шевченка, і не пристостуємо до нього всієї нашої позиції, всієї нашої тактики в справах місцевих та державних"[186].

Тактику єврейських політичних партій було змінено занадто пізно. Але й ставши до співпраці з урядом Української Народної Республіки, єврейські політичні сили змінили свої настанови частково і непослідовно, і саме в питанні, яке було найвирішальнішим для встановлення справжнього порозуміння й співпраці з українськими національними силами, – у питанні щодо єдности імперії. Тоді, коли після більшовицького перевороту в Росії українські політичні партії і Центральна Рада зажадали цілковитого відокремлення України від імперії, єврейські політичні партії в Центральній Раді не підтримали цієї пропозиції, утримавшись при голосуванні або проголосувавши проти. Цим було покладено початок тому охолодженню у взаєминах, тому взаємному недовір'ю між українськими та єврейськими політичними силами, яке призвело до найтяжчих наслідків: чорносотенні та всілякі інші юдофобські елементи в Україні одержали сильний козир у своїй антиєврейській аґітації серед селянства та міщанства[187]. Тобто "наука з Шевченкового ювілею" не була засвоєна, і це призвело

саме до тих “найтяжчих наслідків”, про які попереджав Жаботинський.

Свою статтю Жаботинський закінчив промовистим висновком, що його варто навести цілком, хоча вище ми частково вже наводили деякі з цих рядків:

“Шевченко є національний поет, і саме в цьому його сила. Він національний поет і в суб’єктивному сенсі, тобто поет-націоналіст, навіть зі всіма вибухами нестримної ворожости до поляка, до єврея, до інших сусідів... Але ще важливіше те, що він – національний поет за своїм об’єктивним значенням. Він дав і своєму народові, і всьому світові яскравий, непохитний доказ того, що українська душа здатна до найвищих злетів самобутньої культурної творчости. Через це його так люблять одні і через це його так бояться інші, і ця любов, і цей острах були б анітрохи менші, якби Шевченко був свого часу не народником, а аристократом на зразок Ґете або Пушкіна. Можна повикидати всі демократичні нотки з його творів (а цензура саме це й робила довго) – і Шевченко залишиться тим, чим створила його природа: сліпучим прецедентом, який не дозволяє українству відхилитися від шляху національного ренесансу. Це значення добре зрозуміли реакціонери, коли здійняли напередодні ювілею лемент щодо сепаратизму, державної зради і наближення кінця світу. До кінця світу та інших жахіть ще далеко, але що є правда, то є правда: шанувати Шевченка просто як талановитого російського літератора число таке чи таке не можна, шанувати його – це значить визнати все те, що пов’язане з цим ім’ям. Шанувати Шевченка – значить зрозуміти й визнати, що нема й не може бути єдиної культури в країні, де живуть сто й понад того народів: зрозуміти, визнати, посунутися й надати законне місце могутньому побратимові, другому за силою в цій імперії”[188].

Після таких статей, як “Про мови та інше” і “Наука з Шевченкового ювілею” об’єктивний читач не міг не визнати, що позиції Петра Струве в національному питанні цілковито розбиті, – принаймні, в теорії. Одначе, не на теоріях була побудована імперська великодержавна практика. Навпаки, теорії вигадувалися задля того, щоб цю практику виправдати. Струве, якби навіть цілком погодився з Жаботинським, не міг змінити своєї позиції, яка була віддзеркаленням

позиції широких кіл російського суспільства. Отже, Струве, як і ці кола, залишився непохитний у своїх переконаннях щодо шкідливости "українського партикуляризму" і щодо наявности єдиної культури трьох східньослов'янських народів. Дискусія тривала.

Одначе, Струве далі не використовував для виступів з цієї теми статей Жаботинського і не посилався на нього: очевидно, відчув, що з цим публіцистом йому не до снаги сперечатися. Лише посередньо, не називаючи опонента на ймення, Струве й далі нападав на позиції Жаботинського. Жаботинський, навпаки, дедалі частіше посилався на Струве і щораз різкіше критикував його теорії.

Як привід для свого наступного виступу з цієї теми Струве обрав дуже стриманого листа до редакції журналу "Русская мысль" із підписом Українець[189]. Цього листа опубліковано в журналі в травні 1911 року, а в січні 1912 року Струве публікує свою відповідь під назвою "Загальноросійська культура і український партикуляризм" ("Общерусская культура и украинский партикуляризм")[190]. Мабуть, не випадково Струве обрав для відповіді саме такого листа, в якому його автор виступав дуже обережно, не вимагав для українського народу ширших національних прав, а казав лише про право української культури на існування, бо "кожний культурний рух є виявом Духу Божого в людині". У своїй відповіді Струве перелічував усі стандартні арґументи на оборону "єдиного російського народу" та його "єдиної культури". Щоправда, цього разу Струве вже не наполягав на тому, що "єдина російська культура" має охоплювати все населення імперії, включно з мусулманськими, кавказькими та іншими неслов'янськими народами; тепер він казав лише про "єдність" трьох східньослов'янських народів. Струве відверто закликав російську громадську думку готувати умови для збереження єдности імперії після "падіння реакції", що, очевидно, не могло означати нічого іншого, крім падіння царату. Цей заклик він висловив у такій формі: якщо влада і всі реакційні сили однаково жорстоко борються і проти громадянських, і проти національних прав, то з цього ще не випливає, що проґресивна громадськість мусить однаково активно боротися і за громадянські права, і за "партикулярні" права тих українців та білорусів, які не вважають себе за належних до "єдиного російського народу". На думку Струве, за громадянські права слід боротися, але не слід

жадним чином підтримувати "партикуляризму". Це й була ота вибірковість у трактуванні людських прав, така властива не лише Струве, а й численним іншим ліберальним діячам Росії[191]. Ще й ще раз Струве підкреслює в своїй статті, що майбутня демократизація суспільно-державного ладу не має призвести до поділу "єдиного російського народу" та "єдиної російської культури", тобто, до поділу імперії взагалі.

На закінчення статті Струве подав таке резюме:

"Я особисто вважаю, що, бувши за традицією українофільською, (...) російська прогресивна громадська думка мусить енерґійно, без будь-яких двозначностей та потурань, стати до ідейної боротьби з 'українством' як з тенденцією послабити і частково навіть скасувати велике надбання нашої історії – загальноросійську культуру"[192].

Струве мав рацію в тому, що російська громадська думка, з її погляду, є українофільською: адже росіяни люблять українські пісні, українську природу, люблять і цінують багатства української землі і поширюють свою прихильність до українців аж так далеко, що оголошують їх (щоправда, без їхньої згоди) частиною російського народу. Не помічаючи нічого дивного в такому становищі, Струве фактично ототожнив російське українофільство з "боротьбою проти 'українства'".

Хоч Струве волів сперечатися зі слабшими опонентами, Жаботинський не залишив його в спокої. У березні 1912 року в газеті "Одесские новости" опубліковано його статтю "Струве і українське питання"[193].

Так само, як Струве повторив, лише розвинувши й доповнивши, свої старі арґументи на оборону "єдиної загальноросійської культури", так і Жаботинський в статті "Струве і українське питання" повторив, доповнив і деталізував уже не раз висловлені ним думки про суть національної культури та про визначальну ролю національної свідомости як чинника, що творить націю. Цікавим є такий факт: Жаботинський зазначає в статті, що правонаціоналістична газета "Киевлянин" незадовго перед появою відповіді Струве Українцеві навела в одній зі своїх статей майже дослівно ту саму арґументацію на оборону "єдиного російського народу", що її наводить Струве. Очевидно, це дуже сумнівна честь для видатного діяча ліберальної

кадетської партії, якщо його думка в одному із засадничих питань збігається з думкою газети, яка за своїм напрямком не багато відрізнялася від видань чорносотенних організацій. Безперечно, цей факт був іще одним свідченням того, наскільки позиції російських ліберальних кіл у національному питанні мали тенденцію наближатися до позиції крайньо правих російських націоналістів.

І знову арґументація Жаботинського не залишила сумніву в хибності доказів Струве. Думка про те, що будь-яку етнічну групу можна вважати за частину певного народу лише тоді, коли **вона сама** вважає себе за частину цього народу, здається самозрозумілою. Так само самозрозумілим здається, що не можна оголошувати якийсь народ частиною іншого народу, не питаючи його (першого народу) згоди. Мабуть, Росія є єдиною країною в світі, де ці елементарні думки треба доводити шляхом важкої і тривалої дискусії.

Порівняння арґументації Струве та Жаботинського свідчить, що логічна й моральна перевага була по боці останнього. Адже дискусія цих двох діячів була суперечкою **двох лібералів,** при тому таких, які в багатьох інших питаннях (наприклад, у неприйнятті соціалістичної ідеології) стояли на той час на досить близьких позиціях. При тому обидва вони були **націоналістами:** один – російським, другий – єврейським. Чому ж так разюче відрізнялися їхні позиції в національному питанні в Російській імперії? Очевидно, тому, що Струве стояв на позиціях **імперіялістичних,** а Жаботинський – **антиімперіялістичних.** А оскільки питання щодо імперіялістичного характеру держави, щодо ставлення до народів колоній було фактично найголовнішим для визначення дальшої долі імперії, то Струве й Жаботинський опинилися по різні боки барикади.

З іншого боку, легко помітити, що імперіялістична настанова Струве щораз приводила його до відмови від важливих складників ліберального світогляду (такими складниками є визнання права всіх народів на вільний культурно-національний і політичний розвиток) і до наближення до крайньо правого, шовіністичного світогляду. Отже, Жаботинський як **ліберал** був багато послідовніший від Струве.

Проте, Жаботинський ледве чи дбав про доведення **своєї** особистої моральної переваги у суперечці зі Струве. Його думка оберталася довкола інтересів і долі єврейського народу. Він провадив

"наступ проти асиміляції", і його "єдиний фронт" з українським національно-демократичним рухом був, насамперед, заходом із метою знайти союзників, сприяти розвиткові подій у напрямку визнання національних прав усіх народів, створити сприятливі умови для життя й національного збереження євреїв в Україні. На цьому шляху він не лише довів конечність для єврейського народу залишитися в рамках власної культури та мови, а й дав блискучу інтерпретацію національної проблеми. І врешті, але не в останню чергу, він дав глибоку аналізу політичних процесів у Російській імперії взагалі і в Україні зокрема. Ще й ще раз повторював Жаботинський її найважливіші пункти, наче намагаючись мало не силоміць втовкти їх у голови читачів:

"Головна маса євреїв живе серед українців, поляків, білорусів, литовців; ці народи починають тепер підводити голови так само, як 60 років тому це почали робити чехи. Це відбувається перед нашими очами, пройти повз це явище може хібащо короткозорий. Треба ж нам мати лінію поведінки не лише на сьогоднішній, а й на завтрашній день. Адже одне з двох: або Росія залишиться в поліційних лещатах, або всі ці народності використають політичну свободу насамперед для того, щоб перетворити Росію на велику Австрію; чи бажаємо ми того, чи не бажаємо, але це відбудеться, і ні Струве, ані ми з вами не "вмовимо" цю тридцятимільйонну масу малоросів, ані навіть маленького литовського народу. Тож як ми визначимо свою позицію в цьому питанні? Якою буде наша роля в цій майбутній Росії, де сто народів довкола нас розвиватимуться самобутньо, створюючи свої національні цінности своїми мовами? Чи залишимося ми тоді в ролі, що натяки на неї є вже тепер – в ролі єдиних носіїв русифікації на окраїнах? Чи підемо шляхом австрійських асиміляторів, змінюючи національність за кожного пересунення політичних сил? Або, може, виберемо третю путь, залишимо росіянам бути росіянами, полякам – поляками, а самі спорудимо власні маяки?"[194]

Стаття "На хибному шляху", з якої взято цю цитату, була одним з останніх виступів Жаботинського в полеміці зі Струве, хоча ім'я Струве він побіжно (і завжди критично) згадував у багатьох пізніших своїх працях. Говорячи, що з Росії створять велику Австрію, він мав на увазі ту національно-культурну автономію, яку мали (хоча і зі

значними обмеженнями) народи Австро-Угорщини. У той час, коли величезна більшість національних партій неросійських народів царської імперії вимагали лише культурної автономії, Жаботинський не міг казати про щось більше. Але його аналіза національних взаємин і політичної долі імперії могли привести уважного читача до багато глибших і радикальніших висновків. Не слід забувати, що, принаймні, для єврейського народу було висунено набагато перспективнішу мету – створення своєї незалежної держави в Палестині, а національно-культурна автономія євреїв у Росії, в Україні чи будь-де інде розглядалася лише як переходова стадія з метою зберегти єврейську національну ідентичність у діяспорі.

Із закінченням "наступу проти асиміляції" закінчилася і вся діяльність Жаботинського на терені Російської імперії. 1914 року він виїздить на Захід – назавжди (якщо не рахувати коротких відвідин найбільших міст імперії влітку 1915 року). У той час, коли в Україні відбувалася трагедія громадянської війни, і єврейські погроми надовго роз'єднали єврейський та український народи та їхні національно-політичні кола, Жаботинський створював в Англії єврейський леґіон брітанської армії, потім воював як офіцер у його складі проти Туреччини, а після демобілізації організував у Палестині єврейську самооборону проти погрому, що його тоді готували арабські екстремісти. За це він був засуджений англійським військовим судом до 15 років каторжних робіт. Трохи пізніше англійці були змушені скасувати цей вирок.

Наступна його зустріч з українською проблемою сталася 1921 року в Празі, де він уклав угоду з представником українського уряду і своїм старим другом Максимом Славинським. Цьому періодові діяльности Жаботинського присвячено наступний розділ.

Розділ III

УГОДА ЖАБОТИНСЬКИЙ – СЛАВИНСЬКИЙ: АКТ МУЖНОСТИ ЧИ ФАТАЛЬНА ПОМИЛКА?

1921 рік був переламний у ставленні країн Антанти до більшовицької влади в Росії. Цього року західні країни перейшли від попередньої непримиренної (щоправда, більше на словах, ніж у діях) позиції супроти більшовиків до позиції вичікування, в якій дедалі більше давався взнаки намір примиритися з більшовицькою владою. Певний злам стався восени 1921 року, коли західні союзники по Антанті відмовилися від останніх плянів скинути більшовицьку владу збройним шляхом.

Але в серпні–вересні 1921 року, коли відбувалися описувані в цьому розділі події, серед антибільшовицьких кіл ще існувала надія на новий збройний похід проти більшовиків, який мав би розпочатися навесні 1922 року.

Рік перед тим, восени 1920 року, військо Української Народної Республіки остаточно відступило з українських теренів, які залишилися під владою більшовиків. Українські терени Галичини перейшли під владу новоствореної незалежної Польщі, і саме на цих теренах було інтерновано залишки української армії та уряд Симона Петлюри. З українським урядом на польську територію відступили порівняно нечисленні, але найвідданіші військові частини. Оскільки західні союзники розраховували використати українську армію під час ще очікуваного тоді походу на більшовицьку Росію, вони надавали деяку допомогу українській армії в

Галичині. 1921року український уряд мав у Галичині 15-тисячне озброєне і боєздатне військо[195].

Петлюра та його уряд сподівалися, що в разі нового наступу на Україну там почнеться масове народне повстання на їхню підтримку, і це врешті призведе до унезалежнення України від більшовицької Росії.

І уряд Петлюри, і єврейські кола за кордоном із болем і жахом усвідомлювали, що народне повстання і нова громадянська війна в Україні можуть призвести до нових антиєврейських ексцесів, а це було би нещастям не лише для єврейського населення, а й для української визвольної справи. Погроми не лише завдавали удару репутації українського національного руху (хоча верхівка цього руху намагалася їх поборювати), – вони також посилювали безладдя та анархію, призводили до розгулу неконтрольованих урядом сил, розкладали армію і сприяли створенню ситуації, в якій уряд втрачав можливість контролювати становище. Погроми були також найсильнішим арґументом більшовицької пропаґанди для привернення єврейського населення на бік більшовиків і для дискредитації українського національного руху за кордоном. Попри те, що більшовицьке військо 1917–1919 років також вчинило численні єврейські погроми[196], за допомогою вміло організованої пропаґанди більшовикам вдалося створити враження, що лише вони є принциповими оборонцями національних прав і безпеки єврейського населення. Цьому сприяв той безперечний факт, що серед більшовицьких ватажків та комісарів євреї становили досить помітну частину. Цей факт також викликав у неєврейського населення враження, нібито мало не всі більшовики – євреї, а всі євреї – більшовики.

Ґрунт для такого враження було підготовано старим мітом щодо єврейської гегемонії в революційному русі. Цей міт народився в Росії після вбивства революціонерами імператора Алєксандра II 1881 року. Хоча серед 28 членів Виконавчого Комітету (вищого керівного органу) організації "Народная воля", яка здійснила вбивство, було лише двоє євреїв[197], серед народу поширилася (не без допомоги з боку деяких шовіністичних і проурядових кіл) вістка: "євреї забили царя". Це призвело до хвилі погромів 1881 року.

Від цього часу царський уряд систематично використовував антисемітизм для боротьби проти революційного руху, який нібито є "жидівським". Ця провокаційна ідея глибоко просякла в народну свідомість і була головною засадою ідеології російських чорносотенців. На Україні в період громадянської війни та після неї вона набула форми гасла "всі євреї – більшовики".

Таке враження лише дуже невеликою мірою відповідало дійсності. Насправді євреї становили чималий відсоток лише серед більшовицької верхівки, а не серед рядових членів більшовицької партії. Але так само великий відсоток євреї становили в керівництві всіх революційних партій у Росії. Це було реакцією на безправне становище єврейського народу в імперії та на антисемітську політику царського уряду. Щодо єврейської маси, то переважна частина її підтримувала сіоністський рух. Більшовики завжди були принциповими ворогами сіонізму, зважаючи на його "буржуазність", і не приховували свого вкрай ворожого ставлення до сіоністської теорії та практики. Отже, мільйони сіоністськи настроєних євреїв по містечках "смуги осілости" жадним чином не могли бути ідейними прихильниками більшовизму. І якщо 1919–1920 років значна частина єврейських мас в Україні схилилася до невтральности або навіть до підтримки більшовиків у боротьбі між ними та Українською Народною Республікою, то головною причиною цього була надія єврейських мас на припинення погромів. Це не означало, що євреї покладали провину за погроми на уряд УНР. Єврейські маси бачили слабкість цього уряду і його нездатність опанувати становище в Україні. А більшовики були єдиною владою, яка обіцяла і здавалася здатною встановити міцний порядок і законність.

Наскільки невеликим був ідейний вплив більшовиків та й взагалі соціялістів серед єврейських мас на початку революційного періоду 1917–1920 років, свідчать висліди виборів до різних органів, що відбулися в Україні 1917 року. На виборах до Всеросійських Установчих Зборів жадна з єврейських соціялістичних партій не провела жадного кандидата, успіх серед єврейських виборців мали лише сіоністські партії. На виборах до Українських Установчих Зборів у грудні 1917 року сіоністи-несоціялісти одержали понад 70 % єврейських голосів[198].

Таке становище було 1917 року. Одначе, в державних органах Української Народної Республіки єврейські депутати були представлені цілком невідповідно до волі виборців. У Центральній Раді близько 80 % з п'ятдесятьох єврейських депутатів становили соціялісти[199]. Це пояснюється загальним настроєм у революційних колах – як українських, так, значною мірою, і в російських та єврейських, де соціялістичні партії, оголосивши себе "революційною демократією", мали тенденцію виштовхувати несоціялістів з політичної арени[200]. Але якщо керівне становище **українських** соціялістів у державних органах УНР великою мірою відповідало політичній орієнтації українських народних мас, то величезна перевага соціялістів серед єврейських представників в українському парляменті та уряді жадним чином не відповідала розподілові політичних сил серед єврейських мас в Україні.

Йосеф Шехтман свідчить, що українська соціялістична більшість на свій розсуд запросила єврейських діячів до складу Центральної Ради. Певна річ, було запрошено, насамперед, соціялістів. Шехтман висловив обурення з цього недемократичного кроку, вважаючи, що Рада мала запропонувати єврейським політичним колам самим обрати депутатів від єврейства України зі свого середовища[201].

Цей факт має відношення до події, яка певною мірою спричинилася до дальших трагічних подій в українсько-єврейських взаєминах.

Восени 1917 року в Україні (як і в деяких інших частинах уже "колишньої" на той час царської імперії) почалися єврейські погроми. Тепер важко докладно дослідити і відчути ту ситуацію, яка призвела до розбурху погромної стихії. Хоча про це вже написано дуже багато, є підстави твердити, що історичне і соціяльно-психологічне дослідження, яке задовільно й вичерпно пояснювало би механізм виникнення й розвитку погромної атмосфери, ще не написане. У кожному разі, слід відзначити ролю російських чорносотенних організацій, які за підтримки з боку царського уряду зруйнували і так не міцну в Росії правосвідомість, що стояла на сторожі людського життя та гідности. Чорносотенці намагалися зруйнувати лише поняття про недоторканність **єврея**, але це призвело до руйнування засад правопорядку взагалі і створило атмосферу дозволеного насильства. Ця атмосфера

дуже полегшила більшовикам їхню розкладницьку діяльність, зокрема, в царській армії[202].

Коли революційний вибух знищив на території імперії сильну центральну владу, яка, попри її союз із чорносотенством, все таки була перешкодою для безконтрольного шумування руйнівних сил, більшовики своїми закликами грабувати власність заможніших ("експлуататорських" за їхньою термінологією) кляс остаточно підважили правові й моральні засади суспільства. Кинений Леніним заклик "грабуй награбоване!" призвів до початку ланцюгової реакції не обмеженого жадними рамками насильства. Характерно, що початок хвилі насильств, включно з єврейськими погромами, у більшості випадків поклали солдати-дезертири, які виповнили державу в процесі розкладу російської армії. Цей розклад був здебільшого наслідком аґітації більшовиків, що діяли тут у цілковитій згоді з німецьким військовим командуванням[203].

Хвиля насильства, певна річ, не могла оминути євреїв. Погромна традиція, що склалася ще за царських часів, у поєднанні із застарілими упередженнями і з беззахисним становищем єврейського населення перетворила євреїв на постійний об'єкт діяльности погромників. Характерною особливістю цих подій було те, що переважна частина погромників вважали погроми частиною своєї політичної діяльности або прикривали погромницькі дії тими чи тими поясненнями політичного змісту. У більшости випадків погроми пояснювали конечністю боротися проти більшовизму, оскільки євреї нібито масово підтримують більшовиків. Насправді, зв'язок причин і наслідків був прямо протилежний: саме погроми призвели до того, що велика частина єврейських мас схилилася до підтримки більшовиків, не поділяючи їхньої ідеології.

Дуже характерно і показово, що кожна збройна сила, яка чинила погроми, звинувачувала євреїв у підтримці своїх ворогів: російська Добровольча армія, закидаючи євреям підтримку більшовиків, звинувачувала їх також у підтримці Української Народної Республіки; деякі більшовицькі частини, що чинили погроми, звинувачували євреїв у підтримці "контрреволюції", в антибільшовизмі тощо. Описаний у документальній літературі випадок, коли кривавий погром, влаштований більшовицькими частинами у

місті Глухові у лютому 1918 року, проходив під гаслом "Хай живе Інтернаціонал!"[204]

Усе це свідчить, очевидно, про те, що політичні звинувачення, що їх висували на виправдання єврейських погромів, були лише зручним мітом, який варіювався залежно від політичної орієнтації погромників. А справжньою причиною погромів була атмосфера безмежного насильства, що охопила всі сторони в громадянській війні.

Найгіршими і за кількістю, і за жорстокістю, і за числом жертв, і за охопленою територією були погроми, що їх чинила Добровольча (Біла) армія. Це визнають численні джерела, включно з таким апологетом Білого руху, як І.М.Бікерман[205].

Не можна не відзначити, що погроми, вчинені різними більшовицькими формаціями, залишилися безкарні лише в перші періоди революційної доби. Пізніше, коли більшовицька влада зміцнилася і набула усталених організаційних форм, більшовицьке керівництво демонстративно поборювало погроми і жорстоко карало погромників[206]. Таким чином більшовики намагалися привернути на свій бік єврейське населення і здобути репутацію охоронців порядку, і це їм вдалося.

Велику кількість погромів вчинили також різні військові та напіввійськові формації, які входили до складу армії Української Народної Республіки або підтримували українську владу, і ці погроми також вписали не одну страшну сторінку в історію єврейства України.

У науковій та публіцистичній літературі впродовж понад семи десятиріч дискутують питання, якою мірою український уряд і особисто Симон Петлюра винні в погромах в Україні. Проф. Саул Фрідман доводив, що Петлюра особисто винний, і на суперобкладинці його книжки Петлюру названо "юдофобським керівником юдофобського народу". Радянська пропаґанда звичайно висловлювала погляд, цілком аналогічний поглядові проф. Фрідмана[207]. Учасник революційних подій в Україні і колишній заступник міністра закордонних справ УНР Арнольд Марґолін твердив протилежне, вважаючи, що український уряд і особисто Петлюра боролися проти погромів (Марґолін навіть наводить 92 відомі йому випадки розстрілу погромників за наказом українського уряду). Аналогічного погляду тримався і учасник подій Соломон Ґольдельман[208].

Метою цієї праці не є з'ясувати провину чи невинність Петлюри та його уряду, хоча ми змушені так чи так зачіпати це питання в зв'язку з різними подіями. Істотною для нас є подія, що сталася восени 1917 року, коли в Україні почалися погроми. У листопаді 1917 року сіоністська фракція при Українській Центральній Раді запропонувала, на пропозицію Йосефа Шехтмана, який був членом Центральної та Малої Рад, створити єврейські військові з'єднання для оборони єврейського населення від погромів. Ці з'єднання мали бути підпорядковані урядові УНР і ним озброювані. Подаючи до Малої Ради запит про погроми, сіоністська фракція письмово запитала Генерального Секретаря (міністра) з військових справ Симона Петлюру про його думку щодо можливости створити такі єврейські формації (дружини). Петлюра висловив принципову згоду з цією пропозицією. Одначе, пропозицію можна було втілити в життя лише за згодою єврейських партій, представники яких входили до Центральної Ради. І тут сталося те, що фатально вплинуло на дальший розвиток подій: представники єврейських соціялістичних партій розцінили цей плян як "націоналістичний" і "контрреволюційний". Трохи пізніше вони відхилили також плян організації єврейської самооборони, висунений Союзом євреїв-воїнів. Так було поховано перші пляни створити за допомогою уряду УНР єврейські збройні формації для оборони єврейського населення від погромів[209]. Але і Петлюра, і деякі сіоністські несоціялістичні кола залишилися вірні ідеї єврейської самооборони аж до осени 1921 року, коли ця ідея спричинилася до угоди між Владіміром Жаботинським та представником уряду Петлюри Максимом Славинським.

Цікаво відзначити, що восени 1917 року, коли вперше з'явилася ідея створити єврейські збройні загони під егідою українського уряду, соціяліст Петлюра став у цьому питанні на позицію, яка була протилежна позиції його ідеологічних побратимів у єврейському русі і не відрізнялася від позиції сіоністів.

Друга спроба створити єврейські збройні сили при українській армії розпочалася у вересні 1921 року під час XII Сіоністського Конґресу, що відбувався в чеському місті Карлови Вари (Карлсбад). Жаботинський був делеґатом Конґресу.

Світова війна спричинилася до того, що між XI та XII Сіоністськими Конґресами минув великий відрізок часу – 8 років. Отже, XII Конґрес мав усвідомити, проаналізувати й підсумувати величезні і, здебільшого, трагічні зміни в становищі єврейського населення та сіоністського руху, що сталися в наслідок світової війни, післявоєнних радикальних змін політичної карти і кількох революцій у різних країнах.

Саме тоді Жаботинський зустрівся в Чехословаччині зі своїм старим одеським другом Максимом Антоновичем Славинським[210]. На початку сторіччя в Одесі Славинський був відомий як завзятий ліберал і друг євреїв. Під час виборів до Другої Державної Думи 1907 року Жаботинський та Славинський плідно співпрацювали і були висунені кандидатами до Думи від тієї самої округи з великим єврейським населенням. Одружений з єврейкою Славинський здобув настільки добру репутацію серед євреїв, що вони вибрали його одним зі своїх кандидатів до Думи. Жаботинський так згадував про це в "Автобіографії":

"Мене до Думи не вибрали. Євреї-арбітри (вибори були двоступеневі) вибрали кандидатами еврея Ратнера та українця Максима Славинського – того самого Славинського, який став за 15 років міністром в уряді Петлюри. Це з ним я підписав відому угоду, через яку мене проклинали скрізь серед євреїв, але я ладний підписати її вдруге"[211].

Щоправда, в наслідок маневрів реакційного та юдофобського бльоку більшість ліволіберальних та єврейських кандидатів, включно зі Славинським, до Думи не потрапили. Однак, залишається досить промовистим для характеристики Славинського той факт, що він був висунений до Думи як представник єврейських виборців.

Пізніше Жаботинський та Славинський співпрацювали в тих самих українських та російських часописах – журналах "Украинская жизнь", "Русские ведомости" та інших.

1921 року Славинський, представник еміґрантського на той час уряду Петлюри в Чехословаччині, надіслав привітання XII Сіоністському Конґресові, яке було оголошене при його відкритті. Стенографічний протокол Конґресу свідчить, що це привітання прочитав Жаботинський[212].

Висловивши задоволення з того факту, що "єврейський народ, якому цивілізація і всі нації землі так багато завдячують, став важливим чинником світової політики" і наголосивши, що український народ, так само, як єврейський, ще має боротися за свою свободу, автор привітання (ним був, напевне, сам Славинський) писав далі:

"Я не можу не використати нагоди і не підкреслити ролі тієї частини єврейського народу, яка живе на території України, в історії цієї країни. І тим скорботніше констатувати, що протягом останніх років українські євреї зазнали жахливих переслідувань з різних боків. Розрухи, жертвами яких вони стали, так само важко уразили український народ, як і єврейський. Свідома своїх завдань частина української нації жадним чином не може бути визнана відповідальною за це, оскільки вона відкидає і засуджує злочинні напади, провина за які лягає на безвідповідальні елементи.

Ми бажаємо жити в братерстві з єврейським народом і разом із ним виконувати цивілізаторську працю на терені України. Ми найпалкіше прагнемо відновлення миру на нашій землі, що дозволить нам залікувати рани, завдані нашим єврейським співгромадянам протягом останніх років"[213].

Але ще перед Конґресом відбулися дві перші зустрічі Жаботинського зі Славинським. Як повідомляв Славинський у доповіді ("Докладі") урядові, ці зустрічі сталися в Празі в липні 1921 року, коли Жаботинський приїздив на підготовчі наради перед Конґресом[214]. Ось як Славинський визначив теми цих його попередніх бесід із Жаботинським:

"Як старі приятелі ми обговорили принципіяльну справу, як полагодити попсовану жидівську світову опінію щодо українства. Я дав йому весь матеріял, який мав, а крім того ми напали на думку про заснування єврейської жандармерії"[215].

На жаль, не збереглося жадних інших вірогідних свідоцтв про ці дві перші, попередні бесіди. Дані, що ми їх знаємо з відомої статті Нахума Левіна[216], найчастіше згадуваного джерела про зустрічі Жаботинського зі Славинським, стосуються, як можна зрозуміти з цієї статті, пізніших зустрічей. Фраза Славинського "ми напали на думку про заснування єврейської жандармерії" не дає змоги дізнатися, хто саме висунув цю ідею. Якби ми мали стенографічний запис цих двох

попередніх бесід або, принаймні, докладний звіт про них, це, імовірно, пролляло би вирішальне світло на деталі **тогочасної** позиції Жаботинського щодо українського питання взагалі і щодо уряду Петлюри зокрема. У кожному разі, ми бачимо, що трагічні події в Україні не змінили ставлення Жаботинського до українських національно-визвольних сил аж настільки, щоб він відмовився від контактів з українським урядом і від укладення з ним угоди.

Зі слів Славинського виходить, що Жаботинський так само як Славинський був зацікавлений "палагодити попсовану жидівську світову опінію щодо українства". Виходячи зі звичайної позиції Жаботинського в українському питанні, можна з достатньою мірою вірогідности припустити, чому він дбав про це і чому він намагався дійти домовлености з українським урядом. Жаботинський завжди вважав, що євреї в Україні мають **заради власних інтересів** встановити добрі взаємини з українським народом та його національним рухом, і тільки це може зробити неможливим виникнення нової погромної ситуації в Україні за якогось чергового революційного вибуху там. Жаботинський шукав можливости розірвати "зачароване коло", в якому перебувало еврейство України: кожний конфлікт посилює відчуження й ненависть, а це, своєю чергою, призводить до нових конфліктів. Дуже емоційна (і, врешті, цілком зрозуміла) реакція світового еврейства на погроми не дає еврейству жадної користи, бо взагалі жадна розумна політика не може випливати з емоцій, – така думка не могла не виникнути в Жаботинського, якщо виходити з властивих йому поглядів на еврейську національну політику. Ба більше, антиукраїнська позиція еврейства завдає йому шкоди, бо провокує дальше посилення напружености в українсько-еврейських взаєминах, а це лише полегшує виникнення погромної ситуації в Україні в разі нової війни або революції.

Якщо навіть облишити ці припущення про спонуки, які керували Жаботинським у цей час (хоч би які правдоподібні ці припущення були), то залишиться незаперечним, що Жаботинський і далі плекав такі властиві йому симпатії до українського національно-визвольного руху. Йосеф Шехтман, який протягом багатьох років співпрацював із Жаботинським і мало не щодня бачив його зблизька, навіть висуває

що симпатію на перше місце серед причин укладення угоди зі Славинським:

"Її (угоди, – І.К.) тло було обумовлене двома засадничими елементами його політичного credo. Першим було активне і дружнє зацікавлення українськими національними прагненнями, яке випливало з його природної симпатії до національного визвольного руху. Він був також свідомий конечности єврейсько-української співпраці для досягнення єврейських національних цілей у Росії та в Австро-Угорщині (пізніше в Польщі), де ці дві національності жили біч-о-біч. У Росії Жаботинський писав багато і змістовно про українську проблему, він був широко відомий і визнаний українськими патріотами, багато з яких вміжчасі були близько пов'язані з українським національним урядом, очолюваним Симоном Петлюрою"[217].

За всієї поваги до думки Шехтмана та його обізнаности в позиції Жаботинського, слід усе ж таки висловити сумнів, у тому, що саме "активне і дружнє зацікавлення українськими прагненнями" було найпершою спонукою Жаботинського в його переговорах зі Славинським. Знаючи особистість Жаботинського, природніше висловити думку, що він насамперед дбав про інтереси єврейського населення України, а його симпатії до українського визвольного руху лише творили те сприятливе тло, на якому йому легше було знайти спільну мову з представниками українського уряду. Саме така інтерпретація спонук, що керували Жаботинським, випливає зі всіх його статей та листів, у яких він так чи так торкається угоди зі Славинським[218].

Отже, легко зрозуміти, чому Жаботинський наприкінці літа 1921 року знову звернув свій погляд у бік України: адже готувалося нове військове вторгнення, а це означало, що знову могли вибухнути антиєврейські почуття. І вибухнути не лише спонтанно: слід було зважити на сили, які були зацікавлені в дискредитації української національно-визвольної справи і могли спровокувати погроми, аби використати українсько-єврейську ворожнечу в своїх інтересах – в інтересах політики "діли і пануй". Такими силами був радянський режим і антикомуністичні апологети "великої, єдиної та неділимої" Росії, які тоді ще мали, хоча і в підпіллі, чимало прихильників на території більшовицької держави. Як завжди, так і тоді – 1921 року –

інтереси більшовицької влади та антибільшовицьких російських великодержавників у питанні щодо боротьби проти українського національного руху цілковито збігалися, і це поширювалося також на можливість використання українсько-єврейської ворожнечі.

Жаботинський знав, що український еміґрантський уряд у такій ситуації був ладний вдатися до найрадикальніших заходів, аби лише запобігти новій хвилі погромів в Україні. Про це свідчить його лист, написаний трохи пізніше – в лютому 1922 року: "... в мене з бесід вийшлю враження, що Петлюрова група тепер боїться погромів гірше, ніж ми самі"[219]. Мабуть, Жаботинському було також відомо, що невдовзі перед тим – навесні – Петлюра видав чергове звернення "До населення України й повстанців", у якому закликав до дружнього й братнього ставлення до єврейського населення. Звернення закінчується словами, в яких Петлюра, повідомляючи про своє повернення в Україну в найближчому часі, загрожує всім погромникам, що вони "будуть суворо покарані за законами військового часу як зрадники нашого народу та прислужники ворога"[220]. Це звернення, що його прихильники Петлюри різними шляхами закидали з Галичини на радянську частину України, було в головних своїх рисах повторенням тих численних відозв і військових наказів, за допомогою яких Петлюра протягом 1917–1920 років намагався боротися проти єврейських погромів. Через безладдя, недисциплінованість і розклад української армії та повстанських загонів, що підтримували УНР, ці накази та відозви, здебільшого, залишалися порожнім звуком, хоча є й численні документовані випадки, коли ті чи ті дисципліновані частини армії УНР або окремі офіцери чи державні чинники припиняли погроми, заарештовували, віддавали під суд або розстрілювали погромників, тощо[221].

Видаючи грізні відозви та накази проти погромів, Петлюра сам був свідомий того, наскільки малий вплив вони мають. У травні 1926 року, за кілька днів перед смертю, Петлюра писав в одному з листів про "історичні 'гріхи' і хиби української незорганізованости, малої культурности і несприяючих обставин в житті української нації"[222]. Розуміння цих "несприятливих обставин" мало привести його до думки, що лише збройні **єврейські** сили можуть бути справжнім і єдиним засобом запобігти погромам або придушити погромну хвилю.

Хоч Жаботинський провадив переговори лише зі Славинським, який виступав від імені уряду УНР, Петлюра, як керівник цього уряду, був "другою стороною" в переговорах. Очевидно, Жаботинський розумів поведінку Петлюри як щире намагання будь-що знайти спосіб для ефективного поборювання погромів, і це викликало в нього певне довір'я до цього уряду, – довір'я, без якого він, безперечно, не став би до переговорів з урядом Петлюри і не підписав би з ним угоди. І це довір'я могло посилюватися тим фактом (майже напевно відомим Жаботинському), що від січня до серпня 1920 року, коли Петлюра з невеликою, але найбільш відданою і дисциплінованою армією обороняв останній клаптик контрольованої ним української території на заході України, його військо рішуче придушувало всі спроби вчинити єврейські погроми[223].

Про дальші зустрічі Жаботинського зі Славинським ми знаємо з доповіді Славинського своєму урядові та зі статті Нахума Левіна "Жаботинський та угода з Петлюрою". Нахум Левін твердить у своїй статті, що її написано на підставі розповіді Жаботинського особисто Левінові та ще кільком друзям. Йосеф Шехтман стверджує, що записи Левіна переглянув й схвалив особисто Жаботинський[224].

Славинський у своєму "Докладі" доповідає, що дальші зустрічі з Жаботинським відбулися 30 та 31 серпня в Карлсбаді – перша з них у присутності посла УНР у Берліні Романа Стоцького. Далі в переговорах настала перерва, під час якої Славинський поїхав до Галичини для консультацій зі своїм урядом (так, принаймні, твердить Левін; з "Докладу" Славинського це не випливає). Жаботинський у цей час зустрівся з кількома керівниками українського єврейства, які в зв'язку з Конгресом перебували тоді в Празі (серед них були Владімір Тьомкін, Ізраїль Трівус, Йона Маховер, Міхаїл Шварцман та інші).

Переговори відновилися 3-го і тривали 4-го вересня. На них був присутній ("між інших", як зазначає Славинський) англійський полковник Джон Паттерсон, колишній командир єврейських частин брітанської армії, створених за ініціятивою Жаботинського під час першої світової війни. Паттерсон на все життя зберіг сильні симпатії до сіонізму і залишився одним із близьких друзів Жаботинського[225].

Як свідчить Нахум Левін, Жаботинський на одній із зустрічей поставив Славинському таке запитання:

"Як могли Ви і професор Грушевський, і Ніковський, і багато інших, які були мені завжди відомі як щирі демократи, – як ви могли терпіти всі ці погроми, не повстаючи проти Петлюри?"[226]

Скориставшись з єврейської звички відповідати запитанням на запитання, Славинський відповів:

"Чому ви, євреї, такі суворі до Петлюри, але забуваєте генерала Алленбі та вашого власного сера Герберта Самюеля? Петлюра мав справу з тридцятьма мільйонами українців у країні, вдвічі більшій від Франції, і його військо складалося з некерованих банд. Алленбі мав сімдесятитисячне добре дисципліноване військо проти купки арабів, але не зробив нічого, щоб зупинити торік погром в Єрусалимі, а організатора єврейської самооборони засудили (в англійському суді) до каторги; і лише кілька місяців тому Верховний Комісар єврей Самюель за дуже подібних обставин припустив, щоб травневі погроми тривали майже тиждень і призвели до близько 100 єврейських жертв, і лише тому, що солдатам наказали вживати лише киийки, а не ґвинтівки. Чому ви, євреї, не повстали проти Самюеля та англійців?"[227]

Цей обмін запитаннями був фактично висловом двох позицій. Жаботинський висловив позицію, яка на той час була типовою для єврейських кіл: Петлюра винний у погромах, а ті його співпрацівники, які не повстали проти нього, тим самим узяли на себе частину відповідальности. Як ми бачили досі, ледве чи це була позиція самого Жаботинського; як ми побачимо далі, Жаботинський 1926 року – в критичний для українсько-єврейських взаємин період після вбивства Петлюри євреєм Шварцбардом – висловив цілком іншу думку про Петлюру. Очевидно, Жаботинський, який на переговорах мусив враховувати думку представників українського еврейства, з якими він консультувався, був зобов'язаний висловити їхню і більшости єврейства думку щодо Петлюри, щоб поставити всі крапки над і.

Запитання-відповідь Славинського було віддзеркаленням позиції українських кіл: Петлюра діяв за обставин анархії та масового політичного і кримінального бандитизму; він робив усе, що було в його силах, і не його провина в тому, що погроми не вдалося придушити.

Виглядає, що відповідь Славинського задовольнила Жаботинського, бо переговори тривали і питання про Петлюру далі не виплинало.

На відміну від Жаботинського, деякі делеґати XII Сіоністського Конґресу не були задоволені з привітання Славинського Конґресові, що його оголосив на засіданні Жаботинський, ані взагалі зі ставлення українського уряду до євреїв. Як свідчить Славинський, "велика група східньоевропейських та англо-американських сіоністів хотіла при обговоренні питання про погроми на Україні виставити військо і уряд УНР виновниками цих подій..."[228]

Для нас є принципово важливим, якою була реакція Жаботинського на акцію цієї групи делеґатів. Славинський свідчить далі, що "акція цієї групи була погашена моїми і Жаботинського інформаціями і поясненнями"[229]. Якщо це справді так (а ми не маємо жадних підстав не вірити Славинському), то це ще раз свідчить, що Жаботинський не поділяв думки про відповідальність уряду УНР за погроми. Попри це Жаботинський, певна річ, не міг нехтувати думку переважної частини єврейської громадськости та сіоністського керівництва. На той час, як свідчить Шехтман, уряд Петлюри був неофіційно оголошений єврейськими організаціями "морально і політично недоторканним", тобто таким, контакти з яким є небажані і можуть скомпромітувати того єврейського діяча, який намагається такі контакти налагодити[230]. Жаботинський із властивою йому мужністю не порахувався з цією "недоторканністю" уряду Петлюри, але цілковито нехтувати думку єврейських кіл він не міг. Цим, мабуть, було викликане його запитання до Славинського зі звинуваченням проти Петлюри, і саме тому Жаботинський під час переговорів наполегливо підкреслював, що виступає виняткою від свого імени, а не від імени Всесвітньої Сіоністської Організації, членом керівництва (Екзекутиви) якої він був.

Попри розбіжність висловів щодо Петлюри, Жаботинський та Славинський були однієї думки про можливість виникнення погромів у майбутньому – тобто, в разі нового вторгнення військ УНР в Україну, коли очікуване повстання народних мас могло знову збудити погромну стихію.

Левін свідчить, що саме Славинський під час розмови з Жаботинським перший порушив питання про майбутнє: як надалі запобігти погромам. Левін пише:

"Славинський продовжив розмову, сказавши, що головне питання полягає в тому, що можна зробити, аби поліпшити справу в майбутньому. Ясно, що наступної весни українські сили знову мають перейти кордон і захоплять прикордонні міста, в яких є єврейські громади. Що, як ці сили знову виявляться 'некерованими', як це було раніше? Що, запитав він, можна порадити українським націоналістам, щоб вони запобігли новим погромам? Він може присягнути, сказав він, що вони – керівники – бажають зробити все можливе, аби запобігти повторенню погромів – все, крім хібащо відмови від надії відвоювати Україну. Чи мають вони видавати відозви до свого війська? Чи мають вони загрозити повішенням кожного правопорушника? Вони вже пробували робити все це, але без успіху..."[231]

У відповідь на це Жаботинський, за свідченням Левіна, мовив, що відозви й погрози – це те, що має бути вжите для запобігання погромам, але це – лише невелика частина заходів, які мають бути вжиті. Головне і найдійовіше – це зорганізувати єврейську жандармерію, що складатиметься з євреїв, перебуватиме під командуванням євреїв і матиме свої ґарнізони в усіх містах і містечках зі значним єврейським населенням на всій території, зайнятій українською армією. Жаботинський підкреслив, що єврейська жандармерія не братиме участи у воєнних діях проти більшовиків чи проти будь-кого іншого і дбатиме винятково про оборону мирного єврейського населення від можливих погромів. При цьому Жаботинський особливо наголосив, що таку угоду він може укласти від свого власного імени, а не від імени будь-яких єврейських організацій. Такою є версія, викладена Нахумом Левіним, як він твердить, зі слів Жаботинського. Левін, отже, стверджує, що ідею організації єврейської жандармерії запропонував Жаботинський.

Але хоч би хто перший напав на думку створити жандармерію, важливою є одна обставина, щодо якої всі джерела одностайні: між сторонами не виникло жадних суперечок ані про ідею організації жандармерії, ані про деталі угоди. 4 вересня 1921 року в Карлсбаді угоду було підписано – з єврейського боку Жаботинським, з українського – Славинським.

Головні пункти угоди були такі:[232]

1. При армії УНР разом із українською жандармерією буде тимчасово створено також єврейську жандармерію зі спеціяльним завданням обороняти єврейське населення на території, захопленій українською армією.

2. Єврейська жандармерія не братиме жадної участи у воєнних діях.

3. Єврейську жандармерію комплектуватиме спеціяльно створена для цієї мети єврейська організація; до складу жандармерії не мають потрапити комуністи.

4. На чолі єврейської жандармерії має стояти еврей, призначений за узгодженням між згаданою вище єврейською організацією та головним командуванням української армії.

5. Командир єврейської жандармерії підлягає в загальних питаннях командирові української жандармерії, але в питаннях, які стосуються оборони єврейського населення, має право звертатися безпосередньо до начальника генерального штабу армії або до інших осіб на вищих посадах.

6. Члени єврейської жандармерії мають ті самі права, як і члени української жандармерії і так само відповідальні перед законом.

7. Єврейська жандармерія, як і українська, рухається слідом за армією і виконує свої завдання зразу після здобуття українською армією населених пунктів із єврейським населенням. Єврейська жандармерія діє за плянами, що їх розробляє її командир і затверджує генеральний штаб. У межах цих плянів єврейська жандармерія діє автономно.

Угоду було закінчено доповненням, у якому зазначено, що головне командування української армії "повторює наказ" про неприпущеність будь-яких насильств супроти християнського та єврейського населення; такі насильства мають бути судово розглянені, а винні покарані військовими трибуналами.

У "Докладі" Славинського подано додаткові відомости щодо створення та утримання єврейської жандармерії. Єврейська організація, згадана в угоді, бере на себе справу створення жандармерії і всі дальші контакти в цій справі з урядом Української Народної Республіки. Ця організація стоїть поза межами сіоністської організації і опікується виняткового справами єврейської жандармерії; вона бере на

себе всі підготовчі видатки, але від моменту вступу на територію України еврейська жандармерія цілком переходить на утримання уряду УНР.

Нині важко визначити, як Жаботинський уявляв собі ту єврейську організацію, яка керуватиме створенням жандармерії. Імовірно, він плянував створити її зі своїх прихильників та з визначних сіоністів з України, які тоді перебували в еміґрації. Славинський у "Докладі" вказує, що керівником цієї організації буде, можливо, Тьомкін[233].

У кожному разі справа фактично закінчилася й обмежилася підписанням угоди, оскільки тієї ж таки осени 1921 року пляни західних держав щодо більшовицького режиму змінилися, вторгнення української армії на Україну не відбулося (за винятком невеликого "зимового походу", про який далі), а незабаром ця армія була роззброєна.

Не підлягає сумніву, що обидві сторони, які уклали угоду, мали на меті створити спільними зусиллями фактор, який рішуче поклав би край еврейським погромам на Україні. Здається самозрозумілим, що ці зусилля мали бути з кожного огляду вітані й підтримувані єврейською громадськістю в світі. Більш ніж імовірно, що, якби вторгнення українських військ в Україну відбулося і при тому було виконано угоду, це принципово змінило би взаємини між українським та єврейським народами, відкривши шлях до порозуміння й співпраці. Створення й успішні дії єврейської жандармерії, утримуваної на кошти українського уряду, показали би єврейському населенню України та світовому єврейству, що український національно-визвольний рух та сама ідея української державности в засаді не є ворожі єврейському народові. Це могло би створити для українського єврейства принципово нову суспільну атмосферу, в якій їхня безпека була би ґарантована набагато краще, ніж будь-коли в історії України.

Нема сумніву, що учасники угоди не могли знехтувати такою позитивною перспективою. Жаботинський на цей час уже мав досвід створення єврейських збройних з'єднань. Створений завдяки його ініціятиві Єврейський леґіон брітанської армії відіграв величезну ролю в піднесенні єврейської національної свідомости, в поширенні сіоністської ідеї і підвищенні міжнародного авторитету сіоністської

справи. У книзі Жаботинського "Слово о полку", присвяченій історії леґіону, є такі варті уваги слова:

"...поза думкою про леґіон нема жадної можливости увібгати сіонізм до низки тих проблем, якими світ здатний цікавитися за такої виняткової доби"[234].

Це міркування можна застосувати й до становища в Україні, пов'язавши це з ідеєю створити єврейську жандармерію. Є фактом, що трагедія єврейських погромів зворушила головно єврейські кола в усьому світі, тоді як неєврейські кола поставилися до цих подій хоча й не цілком байдуже, але з набагато більшою байдужістю, ніж євреї сподівалися. (Те саме повторилося під час гітлерівського геноциду євреїв). Ледве чи можуть існувати сумніви, що якби під час вторгнення української армії в Україну, яке мало відбутися 1922 року, знову виникли погроми, світ знову не виявив би великого бажання допомагати євреям. Але якби в Україні діяла озброєна єврейська сила (незалежно, чи у вигляді єврейської жандармерії, чи в будь-якому іншому вигляді), це надало би подіям цілком іншого характеру, привернуло би пильну увагу світу, продемонструвало б ефективність і дійовість єврейського національного руху, зробило би єврейство актуальним політичним і навіть військовим чинником. Одне слово, створення єврейської жандармерії "увібгало" би проблему єврейства України і взагалі національні права і домагання єврейського народу "до низки тих проблем, якими світ здатний цікавитися за такої виняткової доби". І якби ідея єврейської жандармерії була втілена в життя, про угоду Жаботинського зі Славинським з часом можна було би написати те саме, що Жаботинський написав про угоду щодо створення першого єврейського полку брітанської армії, підписану ним і кількома десятками його однодумців 1915 року в Александрії:

"Документ, що його ми тієї ночі підписали, (...) колись буде переданий до національної нашої бібліотеки в Єрусалимі"[235].

Мабуть, слід було сказати, що ця угода колись буде записана в перелік найзнаменніших подій єврейської історії, але Жаботинський скромно обмежився згадкою про національну бібліотеку. І хоча ідея єврейської жандармерії в Україні через незалежні від її автора причини залишилася лише на папері, хто знає, чи не буде і вона колись записана великими літерами в єврейській історії?

Одначе, ідея створити єврейську жандармерію мала служити не лише єврейським, але також українським інтересам: забезпеченню порядку й законности в Україні, приборканню руйнівної погромної стихії, – руйнівної не лише для євреїв, а й для української держави, приверненню єврейських симпатій на бік українського національного руху, створенню цьому рухові доброї міжнародньої репутації. Очевидно, Жаботинський жадним чином не вважав, що користь, яку одержить український уряд і український національний рух від цієї угоди, суперечить єврейським інтересам. Навпаки, щиро співчуваючи всім народам, що борються за свої національні права, він бажав добра українським патріотам і українському народові. (Не дарма Шехтман писав про його природну симпатію до кожного національного визвольного руху[236].) Знаючи про ці риси його вдачі, можна сміливо твердити, що він відчував задоволення від того, що робить справу, корисну водночас для двох народів та двох національно-визвольних рухів.

Попри те, що угода Жаботинського зі Славинським явно відповідала інтересам єврейського населення України та світового сіоністського руху, керівництво Всесвітньої Сіоністської Організації поставилося до неї різко неґативно. Так само неґативно поставилося сіоністське керівництво до ідеї створити єврейські частини в складі британської армії під час першої світової війни. Своєрідність політичного мислення Жаботинського явно викликала алерґію в більшости сіоністських лідерів, і він швидко здобув серед них репутацію "enfant terrible". Хоча, судячи з його пізніших листів[237], Жаботинський чекав на опір своїм діям, реакція сіоністських кіл та преси була багато різкішою, ніж він сподівався.

У книзі "Слово о полку" Жаботинський дає цікаве пояснення причин того, чому єврейські кола рішуче повстають проти акцій, які з логічного боку здаються цілковито доцільними. Відвідавши одного з "батьків сіонізму" – Макса Нордау[238], Жаботинський висловив йому свій подив від того, що численні провідні сіоністи, попри логіку, не розуміють користи від створення єврейських збройних частин у британській армії. Ось що відбулося далі:

"Глибоке слово промовив у відповідь старий життєзнавець, – лише багато пізніше довелося й вдалося мені зрозуміти, яке глибоке слово. Він похитав мудрою головою і відповів:

– Це, молода людино, логіка; а логіка – мистецтво грецьке, і євреї його терпіти не можуть. Еврей міркує не за розумом – він міркує за катастрофами. Він не купить парасолю 'лише' тому, що на небі з'явилися хмари: він спочатку мусить змокнути й підхопити запалення легенів – тоді інша річ"[239].

У випадку зі спробою створити єврейську жандармерію в Україні єврейська політична думка діяла під впливом жахливої катастрофи погромів, яка на Жаботинського вплинула інакше, ніж на більшу частину єврейської громадськости в світі. Жаботинський, відповідно до своєї вдачі та бойовитости, намагався запобігти повторенню катастрофи, створивши єврейські збройні одиниці. Переважна частина єврейської громадськости перебувала після погромів у стані глибокого шоку, який паралізував здатність рішуче діяти і нешаблъонно мислити. Крім того, новітня єврейська політична думка, народжена десь сорок років перед тим першими відкривачами й аматорами сіонізму, ще хворіла на юнацьку незрілість і перебільшену емоційність. Хоч і наснажена найчистішим ідеалізмом, політична думка багатьох єврейських кіл була психологічно не досить підготована до застосування нових, цілковито нешаблъонних практичних методів для здійснення такої нешаблъонної справи, як збирання докупи розсіяного народу і створення нової держави. Це вимагало глибокої і принципово нової аналізи світового становища і нової єврейської політики, докорінно відмінної від політичних рецептів, модних на той час у західньому світі. (Наймоднішою була тоді соціялістична ідеологія, проти якої Жаботинський принципово заперечував.) Мав рацію видатний єврейський філософ Мартін Бубер, коли писав:

"Попри свою політичну озброєність, сіоністський рух не має досить глибокого розуміння світу та світової історії"[240].

Намагаючись створити єврейські збройні сили, Жаботинський вчився в історії, яка багато разів доводила (і це Жаботинський наочно бачив в Одесі) конечність єврейської самооборони. Натомість сіоністське керівництво, розгорнувши кампанію проти Жаботинського та ідеї єврейської жандармерії, ще раз довело, що "історія навчає лише того, що вона нічого не навчає".

У навальній кампанії проти Жаботинського, що розгорнулася після його угоди зі Славинським і в якій здебільшого брали участь

соціялістично настроєні сіоністські кола, виразно чулися нотки, викликані не лише перебільшеною емоційністю або незгодою в тактичних питаннях. Явно відчувалося також намагання скомпромітувати ідеологічного супротивника і "бунтівника", який уперто йшов власним шляхом, не бажаючи плисти в загальній течії. 1921 року, коли єврейська громадськість через погроми в Україні була наелектризована антиукраїнськими почуттями, було дуже легко викликати масове обурення проти Жаботинського, зобразивши його як коляборанта українських погромників. Роздмухуючи кампанію проти Жаботинського і намагаючись зобразити його угоду з урядом Петлюри як найбільший в історії сіонізму скандал, політичні вороги Жаботинського мали намір завдати смертельного удару його репутації єврейського громадсько-політичного діяча.

Так угода Жаботинський-Славинський стала приводом для нападів, які супроводжували Жаботинського до останніх днів його життя і не припинилися й після його смерти. Посередньо ця боротьба проти Жаботинського, викликана **внутрішньою** ситуацією в сіоністському русі, позначилася на **зовнішньополітичному** питанні: на ставленні сіоністського керівництва до української проблеми, ще погіршивши і без того погані єврейсько-українські взаємини.

Уже найперша реакція більшої частини єврейської преси після опублікування відомостей про угоду була вкрай несприятлива для Жаботинського. Берлінська газета "Юдіше Рундшау", опублікувавши текст угоди і "Доклад" Славинського, в своєму коментарі висловила найглибший жаль з того приводу, що "дійшло до такої афери"[241]. Головні заперечення проти угоди, висловлені цією газетою, потім протягом років повторювалися багатьма іншими авторами. Ось ці заперечення:

1. Якщо Жаботинський дбає про оборону українських євреїв від погромів, він мав би вдатися до кроків у напрямку створення єврейської самооборони, а не угоди з урядом Петлюри.

Газета при цьому забула, що ідея створення єврейської самооборони в Україні 1917 року наштовхнулася на протидію з боку тих таки єврейських соціялістичних кіл, які цього разу виступили проти угоди Жаботинського з урядом УНР. З іншого боку, газета свідомо чи несвідомо не врахувала той простий і очевидний факт, що на

території, зайнятій українським військом, ледве чи було би можливо створити єврейські збройні сили **без згоди українського уряду і без відповідної угоди з ним.** Угода Жаботинського з українським урядом була саме спробою дійти такої згоди і створити **єврейську самооборону,** яка цього разу одержала назву єврейської жандармерії, що, одначе, жадним чином не змінювало її сенсу та призначення[242].

2. Сіонізм має залишатися невтральним у боротьбі більшовицьких та антибільшовицьких сил, а угоду з урядом Петлюри більшовики трактуватимуть як порушення цього невтралітету.

Це твердження газети базувалося на уявленні, що можливий якийсь невтралітет сіонізму стосовно більшовиків. Прихильники цього уявлення забули, що невтралітет мислений лише тоді, коли інші сторони в конфлікті визнають його. Спроба тієї сторони, яка зазнала нападу, оголосити про свій однобічний невтралітет, означає капітуляцію. Оскільки більшовики від самого початку оголосили сіонізм своїм ворогом і невпинно провадили боротьбу проти нього, то спроба тих чи тих сіоністів оголосити про свій **однобічний** невтралітет щодо більшовизму була позбавлена глузду.

З іншого боку, Жаботинський передбачив усе можливе, щоб його угоду з урядом Петлюри було важко трактувати як намір сіоністів вступити до збройної боротьби проти більшовиків. В угоді підкреслено, що єдина мета і призначення єврейської жандармерії – оборона мирного єврейського населення і вона не має брати участи в будь-яких воєнних діях. Попри те, що радянська пропаґанда справді використала угоду Жаботинського для роздмухування антисіоністської кампанії[243], сама угода не давала для цього підстав. Очевидно, Жаботинський не мав ставити свої політичні кроки і долю єврейства України в залежність від того, що може або чого не може сказати радянська пропаґанда, яка в будь-якому разі знайде привід полити своїх політичних супротивників брудом.

Жаботинський, безперечно, розумів, що спроби деяких сіоністських кіл триматися невтралітету щодо більшовизму приречені залишитися однобічними й, отже, безперспективними.

У книзі "Слово о полку" Жаботинський досить багато місця приділив своїм сутичкам із майбутнім видатним більшовицьким діячем Ґеорґієм Чічеріним, який пізніше став народним комісаром закор-

дониих справ більшовицької держави. 1915–1917 років Чічерін, який був тоді політичним емігрантом і перебував у Лондоні, активно силкувався завадити створенню єврейського леґіону. На відміну від більшости сіоністського керівництва, Чічерін чудово розумів, яку величезну користь сіонізмові принесе леґіон, і тому вдався до найбрутальніших кроків, аби перешкодити його створенню. Він зорганізував пресову кампанію і найняв кілька банд хуліганів, які намагалися розганяти організовані Жаботинським мітинґи на підтримку леґіону[244]. Очевидно, Жаботинський ще тоді позбувся будь-яких ілюзій щодо справжньої природи більшовизму та його ставлення до сіонізму.

3. Жаботинський порушив дисципліну у Всесвітній Сіоністській Організації, членом керівництва (Екзекутиви) якої він був, бо підписав угоду, не узгодивши цього кроку з керівництвом організації.

Цей закид був також безпідставний. Ніде в угоді не вказано, що Жаботинський виступає від імени Всесвітньої Сіоністської Організації або що ця організація в якийсь спосіб причетна до угоди. Сам Жаботинський завжди підкреслював, що виступав у переговорах зі Славинським як приватна особа.

Крім того, Сіоністський Конґрес у Карлсбаді ухвалив, що вся політична праця сіоністів у країнах єврейської діяспори підлягає національним єврейським організаціям (Landesorganisationen), а не Всесвітній Сіоністській Організації. З цього погляду Жаботинський діяв цілком коректно: перед підписанням угоди він мав нараду з 11 найвидатнішими представниками Федерації російських та українських сіоністів, і більшість із них схвалила його дії. Після підписання угоди Жаботинський подав усі матеріяли, що її стосувалися, до цієї Федерації, і його дії були обговорені на Конференції російських та українських сіоністів, яка відбулася в Берліні 7–11 вересня 1922 року. Конференція ухвалила резолюцію, в якій відкинено всі звинувачення проти Жаботинського[245].

Сам Жаботинський у листі до Екзекутиви Всесвітньої Сіоністської Організації підкреслив, що кампанію проти нього організувало соціялістичне крило сіоністського руху, діючи під впливом своїх ідеологічних настанов. Він писав:

"...характерно, що єдині люди, які висловлюють занепокоєння цією справою, це Поалей–Ціоністи (соціялістична сіоністська партія,

– І.К.). (...) Уряд Славинського бореться проти більшовиків, і Поалей–Ціоністи бояться, що їхні соціялістичні конкуренти (в більшовицькій Росії, – І.К.) можуть звинуватити їх у дружніх контактах із Сіоністською Екзекутивою, один із членів якої, імовірно, має добрі взаємини з антибільшовицьким урядом"[246].

Тут Жаботинський дещо применшив кількість своїх супротивників, сказавши, що Поалей–Ціоністи – **єдині**, що виступають проти нього в справі угоди з урядом УНР. Проти нього виступали сіоністи різних напрямків лівіше центру, проте головними організаторами і роздмухувачами кампанії справді були соціялісти.

Критика Жаботинського газетою "Юдіше Рундшау", про яку ми казали вище, була ще порівняно поміркованою. Виступи єврейської соціялістичної та близької до соціялістів преси проти Жаботинського ставали дедалі різкішими. Доходило до того, що Жаботинському закидали мало не як злочин його постійні намагання створити єврейські збройні сили. Яскравий приклад такого спрямованого проти Жаботинського памфлету – брошура Давида Бен–Ґуріона "Халуцішер Ціонізмус одер Ревізіонізмус" ("Халуціянський сіонізм чи ревізіонізм") видана 1934 року. У цій брошурі є такі слова, якими Бен–Ґуріон характеризує Жаботинського:

"Брехливі пророки, які живляться покидьками та непотрібною потолоччю історії, які проповідують від імени темних і нечистих сил, з'явилися також і в сіонізмі. Вони намагаються відокремити народний рух від його людських ідеалів, від його прагнення свободи та культурної спадщини і підпорядкувати його владі крови, безчестя й рабства, вони покладають всі надії на зовнішні сили того минулого, яке вже вибило ґрунт з-під їхніх ніг"[247].

Вражає, наскільки несправедливою і демагогічною є ця характеристика Жаботинського та керованого ним ревізіоністського руху. Схоже, в запалі політичної боротьби противники Жаботинського втрачали уявлення про припущенні рамки дискусії. Сам Жаботинський ніколи не понижувався до такого рівня в своїх полемічних виступах.

Наведена цитата з брошури Бен–Ґуріона дозволяє зрозуміти, що противники Жаботинського були ладні використати будь-який привід, аби лише скомпромітувати свого політичного суперника. І,

звичайно, вони жадним чином не могли впустити можливости використати такий привід, як угода з "погромниками". Ба навіть і деякі прихильники Жаботинського вважали цю угоду за його фатальну помилку. Один із них навіть твердив, що Жаботинський до самої смерти шкодував, що уклав її[248].

Чи це справді так? Чи вважав Жаботинський угоду про створення єврейської жандармерії за свою помилку і чи шкодував про неї?

Із заяв та творів Жаботинського це аж ніяк не випливає. Навпаки, він багато разів повторював, що вважає цю угоду за принципово правильний політичний крок. Ба більше, ніколи не облишав думки довести світовому єврейству свою рацію в цій справі, оскільки був глибоко переконаний, що його дії були взірцем правильної поведінки, правильної політичної лінії, яку слід застосовувати в кожній подібній ситуації. В березні 1922 року він писав з Америки:

"Схоже, світ забув справу зі Славинським, але я не забув. Коли я повернуся до Европи, вчиню бій, і дуже поважний"[249].

З Америки Жаботинський не міг, мабуть, уважно стежити за розвитком подій в Европі, і не знав, що єврейський "світ" не лише не забув справу зі Славинським, а вже дає йому, Жаботинському, бій.

В іншому листі до того ж таки адресата Жаботинський пише:

"Я ясно відчуваю, що дуже скоро саме по собі так складеться, що люди скажуть: Жаботинський хотів улаштувати єврейську жандармерію, і він цілковито має рацію, і це треба завжди влаштовувати, і для цього треба провадити переговори хоч би і з дияволом"[250].

І далі в тому ж таки листі:

"...галас триватиме ще місяць, а потім залишиться ідея єврейської жандармерії як єдиного засобу проти погромів; і я після Америки приїду до Берліну або Відня й одержу овації від цієї наволочі, як завжди. Побачите, що маю рацію"[251].

Овацій за угоду про єврейську жандармерію Жаботинський не дочекався до кінця свого життя. Але до самої смерти наполягав на тому, що цей його політичний крок був правильний.

Численні статті та листи Жаботинського, написані 20-их років, залишають певне враження, що в його душі в цей час боролися два почуття: поперше, біль та глибокий сум, викликані погромами в Україні, а подруге, щира симпатія до українського національно-виз-

вольного руху. Перше почуття випливало з його національного патріотизму й властивої йому гуманности, друге – з так само властивої йому засадничої в його світогляді риси – принципової настанови щодо вільного національно-культурного та національно-політичного розвитку всіх народів. Як патріот свого народу він не міг забути й вибачити кривавої кривди, завданої його народові на Україні, а як прихильник свободи й незалежности всіх народів усією душею бажав успіху українському народові в його визвольній боротьбі.

Виходом із цієї суперечности могло би бути визнання того постуляту (пропаґованого українськими еміґрантами), що український національно-визвольний рух не винний у погромах, бо їх чинили неконтрольовані сили, а український уряд робив усе можливе, щоб їх припинити. Існує багато незаперечних фактів та документів на підтвердження цього постуляту, але існували також факти, які не дозволяли цілком і беззастережно його прийняти. Безперечно, що Центральна Рада ухвалила закон про національно-персональну автономію, який надавав єврейській меншості в Україні таких широких національних прав, яких євреї доти не мали в жадній країні, але безперечно також, що в другий період існування УНР (період Директорії – від листопаду 1918 р. до остаточної поразки військ УНР 1920 р.) до військового та державного керівництва було наближено кола, відомі своїми антиєврейськими настроями. Безперечно, що особисто Симон Петлюра та численні інші керівні особи УНР були відомі своїми проєврейськими поглядами, але безперечно також, що вони не змогли прищепити такі погляди кожному її прихильникові та оборонцеві[252].

Питання про винуватців погромів та механізм виникнення й поширення погромної хвилі мало би бути темою окремого великого дослідження, яке досі не виконане, попри наявність кількох досить докладних праць з цієї теми – насамперед, праць Й.Шехтмана та І.Черіковера. У цій праці нас цікавить лише позиція Жаботинського. Нема сумніву, що йому з усіма подробицями були відомі події в Україні, які так боляче вразили світове єврейство. Слід мати на увазі, що на думку єврейської громадськости, євреїв в Україні нищили лише тому, що вони – євреї, незалежно від їхніх політичних переконань, партійности чи державної орієнтації. Одним із перших кричущих фактів, що викликали саме таку думку, було вбивство голови Спілки

євреїв-воїнів Йони Гоголя та кількох його колег зі Спілки, яке вчинив 20 січня 1918 року комендант Києва і голова "вільного козацтва" Ковенко, а також інші антиєврейські ексцеси, що відбулися в Києві в той таки час. Ці дії української військової влади поклали початок різкому охолодженню взаємин між єврейськими та українськими національними колами. Саме тоді на знак протесту проти цих антиєврейських акцій пішов у відставку перший міністер з єврейських справ в уряді УНР д-р Моше Зільберфарб[253].

Той факт, що відомий організатор "вільного козацтва" і військовий комендант Києва забив дуже популярного серед євреїв Йону Гоголя попри те, що той був палким прихильником УНР та єврейсько-української співпраці, був трактований євреями як ознака саме юдофобської, а не політичної причини цього ексцесу. Гоголь та кілька інших євреїв були забиті в приміщенні київської військової комендатури, куди вони прийшли просити військову владу захистити єврейське населення від погрому. Саме тоді відомий український політичний діяч і щирий прихильник єврейства Левко Чикаленко сказав пророчі слова, маючи на увазі заражених погромними настроями українських вояків та "вільних козаків":

"Вони потоплять українську свободу в єврейській крові"[254].

Інший палкий єврейський прихильник УНР Арнольд Марґолін звернув увагу на згубність погромів для української справи в листі до самого Симона Петлюри. Він писав, зокрема, таке:

"Ви знаєте, що я не сумніваюся в цілковитому демократизмі та у відсутності антисемітизму в тих, що стоять на чолі всього нашого урядового апарату.

На жаль, не можна сказати того самого стосовно багатьох чиновників та діячів, навіть серед тих, які посідають високі посади як на Україні, так і за кордоном. Стара російська школа наклала відбитку антисемітизму на все населення колишньої Росії, але ще більше насаджували цю отруту в так званій 'смузі осілости'. Лише час і вперта праця проти цього явища можуть оздоровити організм України від цієї хвороби.

Проте, Ви й самі, вельмишановний Симоне Васильовичу, все це дуже добре знаєте. Але я повертаюся в цьому листі до цієї теми в зв'язку з тими згубними наслідками, що до них призводить анти-

семітизм у напрямку нашої боротьби за державне існування України"[255].

Іншою подією, що справила особливо страшне враження на єврейську громадськість на Україні, в Росії та за кордоном, був кривавий погром у місті Проскурові, вчинений 1919 року українською військовою частиною під командуванням отамана Семесенка[256]. Жаботинський у статті з 1927 року "До історії проскурівського погрому" повернувся до питання, що спричинило цей погром, і довів, що він не був відповіддю на повстання проскурівських євреїв-більшовиків проти української влади, як твердили деякі українці; повстання зорганізували російські та українські більшовики та есери, і євреї практично не брали в ньому участи; отже, і цей погром був суто юдофобською акцією, а політичні причини вигадано для виправдання погромників[257].

Не вдаючися докладно до історії погромів в Україні, ми мусимо констатувати, що вони надзвичайно затруїли і досі затруюють взаємини між єврейським та українським народами.

Жаботинський, як свідчать його статті та листи, не був згодний з єврейським наставленням покладати провину за погроми на весь український народ та на український національний рух. Але душевне роздвоєння між прихильністю до українського національного руху та солідарністю з єврейською громадською думкою позначилося на багатьох його статтях, листах та виступах. Це ми бачимо в перебігу його переговорів зі Славинським, і ще виразніше побачимо це під час справи Петлюрового вбивці Шварцбарда, про що йтиметься в наступному розділі. І на початку переговорів зі Славинським, запитуючи "як могли Ви (...) терпіти всі ці погроми, не повстаючи проти Петлюри?", і в цитованому вище листі, де він писав, що для влаштування єврейської жандармерії варто "провадити переговори хоч би і з дияволом" (це можна трактувати, як посереднє порівняння Петлюри з дияволом), Жаботинський віддавав данину наставленню єврейської "вулиці", з яким він, як політичний діяч, а трохи згодом – керівник руху сіоністів-ревізіоністів, не міг і не мав права не рахуватися.

Одначе, навіть різко засуджуючи антиєврейські події в Україні та винуватців цих подій, Жаботинський ніколи не забував додати, що він не ототожнює погромників з українським національним рухом і залишається другом цього руху. 1927 року він писав:

"Я залишаюся другом українського руху (...)

Буду й далі прагнути угоди з українським рухом – так само, як зробив це, між іншим, в угоді з М.А.Славинським, – попри тяжкий гріх цього руху перед євреями"[258].

І хоча ми відчуваємо деяку роздвоєність у ставленні Жаботинського до погромів в Україні та особисто до Петлюри, в одному питанні він ніколи і жадним чином не хитався: в позитивній оцінці угоди зі Славинським, в непохитній впевненості, що ця угода є взірцем правильної єврейської політики.

У зв'язку з цим цікаво простежити ставлення Жаботинського до події, яка сталася незабаром після підписання угоди зі Славинським. Ідеться про так званий "Зимовий (або Льодовий) похід" частин армії УНР на підрадянську Україну в листопаді 1921 року[259]. Три порівняно невеликі військові з'єднання (400–800 осіб у кожному) перейшли польсько-радянський кордон і з боями пройшли кількасот кілометрів українською територією, що перебувала під владою більшовиків. Менша з цих груп – подільська – за місяць щасливо повернулася до Польщі, більша – волинська – зазнала нищівної поразки від радянської кінноти під командуванням відомого радянського військового керівника Котовського. На польський терен повернулися лише нечисленні рештки цієї групи. Третя група, не вступивши до активних воєнних дій, за кілька днів пішла з України на румунську територію. Жадній з цих рейдових груп не вдалося збудити масове народне повстання в Україні, на що покладало надії їхнє командування. Зимовий похід 1921 року був репетицією призначеного на весну 1922 року великого походу армії УНР на Україну. Його невдача прискорила рішення західних держав припинити допомогу урядові Петлюри і роззброїти його армію.

Під час цього походу з'явилися чутки, що нібито на шляху українських рейдових груп сталися нові антиєврейські ексцеси. Наскільки відомо, досі нема вартих довір'я відомостей щодо цього, та й самі умови походу – невпинні виснажливі бої і неможливість бодай на короткий час вийти з бойової сутички і закріпитися на одному місці – аж ніяк не створювали умов для погромів. Одначе, чутки з'явилися і дійшли до Жаботинського. Про його пильну увагу до цих подій свідчить його лист до І.Трівуса з 9 лютого 1922 року, де він писав таке:

"Цікавить мене один бік останнього петлюрівського походу. Чую, що погроми знову були. Але, поперше, чи була погромна хвиля цього разу більшою або меншою від колишньої (пропорційно до зайнятої території)? Звичайно, точної міри не може бути, але все ж таки. А особливо подруге: чи цього разу погроми влаштовували петлюрівські солдати, чи вони виникали ще до їхнього приходу? Це, на мою думку, можна з'ясувати. Чому це мене цікавить, ясно. Я, звичайно, ладний домовлятися щодо самооборони хоч би і з самим Залізняком блаженної пам'яті. Але все таки в мене з бесід вийшло враження, що Петлюрова група тепер боїться погромів гірше, ніж ми самі; що вони дали суворі накази своїм хлопцям; і якби виявилося, що хлопці послухалися – це було би корисно євреям знати. Особливо – мені. Зберіть відомості. Це мені багато допоможе в майбутньому"[260].

У цьому уривку з листа особливо цікавою є думка, на яку ми вже звертали увагу, – про те, що уряд Петлюри "боїться погромів більше, ніж ми самі". Не випадковим було і зацікавлення Жаботинського тим, якою мірою українська армія дисциплінована і виконує наказ про заборону погромів. Очевидно, все це мало значення для організації єврейської жандармерії і для прогнозування можливих майбутніх подій в Україні.

У листі до Й.Маховера, написаного через 3 дні після цитованого вище листа до Трівуса, Жаботинський писав, що відряджає людину до Галичини та Басарабії, щоб зібрати відомості в зв'язку "зі справою Петлюри"[261]. Імовірно, Жаботинського цікавив стан готувань до нового наступу армії УНР на Україну, стан цієї армії та наслідки зимового походу. На жаль, ми не знаємо, чи відбувалася подорож посланця Жаботинського і, якщо відбулася, які мала вислідки. Але незаперечно, що попри кампанію проти нього численних єврейських політичних кіл, Жаботинський залишився непохитний у переконанні в правильності своїх дій і в намірі не припиняти контактів з українським національним рухом. Попри гіркоту, що опанувала Жаботинського через погроми, залишається правильним висновок Йосефа Шехтмана:

"**Одним із головних** (підкреслення наше, – І.К.) мотивів, що спонукав Жаботинського до переговорів зі Славинським, було його

гостре усвідомлення конечности відновити певне взаєморозуміння та співпрацю між українським та єврейським народами"[262].

На цій позиції Жаботинський залишився до кінця своїх днів. У написаній 1925 року статті "Питання про Петлюру" він іще раз пояснив, що спроба зорганізувати єврейську жандармерію була єдиною можливістю єврейського впливу на розвиток подій за умови вторгнення армії УНР до районів України зі значним єврейським населенням, єдиною можливістю для єврейського національного руху не залишитися осторонь подій, які могли мати фатальний вплив на долю єврейства України.

"На цій холодній логіці – логіці не людей, а логіці сили обставин – і була побудована угода з М.А.Славинським. Нагадаю її основні пункти: створюється єврейська жандармерія єврейським коштом і під командуванням єврея; у воєнних діях вона участи не бере; в разі вторгнення йде в запіллі; негайно після захоплення місцевости з єврейським населенням охорону порядку в цьому пункті передають єврейській жандармерії. На ґрунті цих основних пунктів я стою й сьогодні і настійливо рекомендую їх усім, хто, з одного боку, не бажає різанини євреїв, а з іншого – вміє робити висновки з реального стану речей, тобто всім, хто має серце в грудях і голову на плечах"[263].

У світлі фактів виглядають цілковито безпідставними напади на Жаботинського через його угоду з урядом УНР. Ба більше: тут порушується засадниче питання про основи єврейської національної політики, як вона існувала тоді і як вона частково існує досі. Адже досі в питанні щодо взаємин між єврейським та українським народами в єврейських колах остаточно не зникла та сама концепція, якою керувалися супротивники Жаботинського за його життя. Відповідаючи їм, Жаботинський писав:

"Тут і починається те щогодинне розколення між нами та звичайним рухом єврейської громадської думки (...). Єврейська політика органічно боїться активної передбачливости: враховувати неприємні можливості, а особливо вживати реальних заходів на випадок їхнього приходу вона не любить; вона віддає перевагу 'вірі', що нічого, дасть Бог, не станеться; вона при тому посилається на останній сезон, протягом якого, хвалити Бога, нічого не сталося, і, очевидно, цілком щиро вважає це базікання за арґументацію. А ми в цій нездатності до

передбачливости вбачаємо хворобу нехлюйську і згубну і наполягаємо на тому, що врахування завтрашніх можливостей є обов'язкове, і ще обов'язковіше – будувати громовідводи, хоч би ми й сподівалися, що буря минеться"[264].

Звичайно, з погляду тих, що й далі тримаються "нехлюйської і згубної політики", угода Жаботинського зі Славинським і взагалі вся позиція Жаботинського в українському питанні була фатальною помилкою або навіть наслідком принципово неправильної і згубної для еврейства позиції (так трактував позицію Жаботинського, зокрема, Бен–Ґуріон, хоча він запозичив і втілив у життя численні ідеї Жаботинського[265]). Але якщо виходити з об'єктивних фактів та реальних обставин, то виникає певність, що це було виявом великої громадянської мужности та політичної прозірливости Жаботинського, який наважувався вперто йти проти течії, закладаючи основи нового напрямку в єврейській національній політиці. Численні інші політичні ідеї Жаботинського (наприклад, принцип опертя на власну військову силу тощо) сприйняті і засвоєні ізраїльською політикою, але це не стосується того шляху, який він вказав у взаєминах з українським національно-визвольним рухом. Очевидно, розуміючи, що цей шлях може бути збагнутий і оцінений уже після його смерти, він сказав:

"Я пишаюся Леґіоном, пишаюся роллю, яку я відіграв при обороні Єрусалиму. Але ще більше я пишаюся угодою з Петлюрою, дарма що з неї нічого не вийшло; і коли я помру, ви можете написати на моїй могилі: 'Це – людина, яка уклала угоду з Петлюрою'"[266].

Розділ IV

ЖАБОТИНСЬКИЙ І ПРОЦЕС ШВАРЦБАРДА: ПОГРОМНИЙ ШОК І ТВЕРЕЗИЙ ГОЛОС

25 травня 1926 року на вулиці Расін у Парижі пролунали сім пострілів з пістоля: єврей Шалом Шварцбард забив Симона Петлюру[267]. Так започатковано черговий акт єврейсько-української трагедії, в перебігу якого антиукраїнські почуття часами доходили маштабів мало не гістерії, а співпраці та взаєморозумінню єврейських та українських національно-визвольних сил було покладено край на довгі роки. Владімір Жаботинський у цей час перебував у Парижі. Цьому передувала досить коротка, але сповнена подій історія.

Після Зимового (Льодового) походу 1921 року більшовицькі уряди в Москві та в Харкові вчинили сильний дипломатичний тиск на уряд Польщі, вимагаючи від поляків, щоб ті відмовили Петлюрі та його урядові в праві перебувати на польській території. Наприкінці 1923 року Петлюра, після замаху на його життя, вчиненого радянською таємною службою, виїхав з Польщі і, перебувши деякий час в Угорщині та в Швайцарії, восени 1924 року оселився в Парижі[268]. Там він на початку 1925 року заснував журнал "Тризуб", якому потім довелося часто полемізувати з керованим Жаботинським російськомовним журналом "Рассвет", що на той час виходив також у Парижі.

Доля судила Жаботинському та Петлюрі кілька паралельних відтинків життя. Так було, коли вони на початку сторіччя паралельно

боролися проти чорносотенства та реакції, співпрацюючи іноді в тих самих журналах; так було під час епізоду з угодою Жаботинського з урядом УНР 1921 року; так було й тепер, коли Жаботинський та Петлюра майже водночас переїхали на постійне мешкання до Парижу, де стали на чолі двох націоналістичних журналів – єврейського та українського. (Щоправда, Петлюра формально не очолював журналу "Тризуб", але був його незаперечним ідейним керівником і надхненником.)

Жаботинський перед тим – у січні 1923 року – вийшов із Всесвітньої Сіоністської Організації, чому дуже сприяла атмосфера цькування, яку створили довкола нього його політичні супротивники через угоду зі Славинським[269]. У жовтні 1924 року він розпочав створення організації сіоністів-ревізіоністів, а в квітні 1925 року в Парижі відбулася її перша конференція[270]. Журнал "Рассвет", що до 1918 року виходив у Петербурзі, а потім – у Берліні, став у Парижі під керівництвом Жаботинського органом новоствореної організації, яка об'єднала сіоністів, що були в опозиції до політичного курсу Всесвітньої Сіоністської Організації.

Хоча після погромів в Україні між єврейським та українським національними рухами "пробігла чорна кішка", а численні особи, що відігравали поважну ролю в різних єврейських колах та організаціях, виступали проти контактів з українськими національними колами, деякі залишки колишнього порозуміння й симпатії на цей час іще залишилися. Двоє єврейських прихильників української свободи, Арнольд Марґолін та Соломон Ґольдельман, підтримували щільні контакти з українськими політичними та науковими колами в еміґрації і докладали величезних зусиль, аби полагодити надзвичайно ушкоджені взаємини між двома народами та їхніми національними рухами. Колишній захоплений прихильник української справи та українсько-єврейської співпраці Йосеф Шехтман став одним із найактивніших редакторів та авторів журналу "Рассвет". Картаючи погромників на сторінках журналу, він, одначе, завжди при тому підкреслював, що сіоністи не плутають погромників із борцями за національну справу України і що ідеальна мета українського національно-визвольного руху – досягнення свободи і вільного культурно-національного розвитку для українського народу – зали-

шається близькою і зрозумілою для єврейського національного руху. Такий настрій тоді ще був подекуди поширений і серед єврейських мас. Так, на мітинґу робітників-євреїв у Нью-Йорку, що відбувся після вбивства Петлюри і був спрямований, на загал, на підтримку Шварцбарда, було ухвалено резолюцію, в якій, як писав "Рассвет", мовилося таке:

"...попри всі насильства, виконані темними українськими масами над невинними єврейськими дітьми та жінками, учасники мітинґу не засуджують українського народу в цілому. Вони й далі співчувають йому в його боротьбі за незалежне національне буття"[271].

Проте, на тлі цієї засадничої прихильности до українського національного руху з'явилися й дедалі міцнішали (а особливо – в зв'зку з процесом Шварцбарда) нестримні і вкрай емоційно наснажені почуття обурення й ненависти до погромників. Роздмухувані пропаґандистською кампанією, що вирувала довкола процесу, ці почуття раз-у-раз придушували живі парості політичного розуму єврейської маси, заступаючи його туманом загального розлючення, в якому дуже легко виникав у свідомості людей знак рівняння між поняттями "погромник" та "українець". Убивця Петлюри Шалом Шварцбард та його оборонці виробили лінію оборони на процесі, в якій головною тезою було звинувачення Петлюри в погромах. Вчинок Шварцбарда, за цією версією, було викликано тільки бажанням помститися за погроми в Україні. Єврейська та чимала частина неєврейської преси в країнах Заходу (особливо "лівої") цілком приєдналися до версії оборони Шварцбарда. Масовий емоційний вибух, що стався внаслідок цього серед євреїв усього світу, був настільки могутній та одностайний, що єврейські політичні кола всіх напрямків швидко усвідомили: проти цього феномену годі сперечатися. Маленька й жалюгідна постать Шварцбарда (журнал "Рассвет" характеризував його як "сіру людину") набула в народній уяві маштабів леґендарного народного героя, і кожний єврейський політичний діяч, який за таких обставин насмілився би виступити проти Шварцбарда, негайно опинився би поза межами єврейського політичного життя.

Причини виникнення цього феномену досить явні. Вони з'ясовані, зокрема, в тій таки резолюції мітинґу нью-йоркських робітників-євреїв, що її ми цитували вище:

"Не бажаючи випереджати вирок паризького суду про ролю Петлюри в єврейських погромах на Україні, ми заявляємо, що у вчинку Шварцбарда вбачаємо протест проти тієї мовчанки, якою весь світ зустрів наше величезне, несамовите горе..."[272]

Ця цитата дуже характерна і в своєму лаконізмі вміщує вичерпне формулювання причин єврейської вкрай емоційної реакції на справу Шварцбарда і ставлення євреїв до суду над убивцею.

У суді над Шварцбардом євреї не вбачали судового розгляду, призначеного покарати вбивцю. Для них це був суд над всіма кривдниками і гонителями єврейського народу, які цього разу втілилися в особі Петлюри. В єврейській уяві це був **суд над Петлюрою.** Повернувши справу таким чином, оборона Шварцбарда одержала блискучу психологічну перемогу, яка призвела до виправдання вбивці.

Резолюція нью-йоркського мітинґу з'ясовує й іншу причину єврейської реакції на справу Шварцбарда: нестерпний душевний біль, що залишився після погромів, посилювався, коли євреї спостерігали в усьому світі очевидну байдужість до їхньої народної трагедії. За єврейською традицією людське життя цінується надзвичайно, безпрецедентно високо. Цей факт у поєднанні з дуже міцними родинними зв'язками в євреїв витворив таке становище, коли загибель близьких людей завдає страшної, незагойної рани. Єврейська душа вимагала якоїсь якщо не помсти, то бодай символічної компенсації за кривду, заподіяну народові. Такою компенсацією стало вбивство Петлюри, який за таких обставин дуже легко перетворився в народній свідомості на винуватця єврейської трагедії, а насправді – на "козла відпущення".

Якщо припустити, що зацікавлена в посиленні єврейсько-української ворожнечі та в компромітації українського національного руху сила шукала способу досягти своєї мети, то вбивство Петлюри євреєм було би в цьому разі найкращим заходом, наслідком тонкого й підступного психологічного розрахунку. Саме це й спало на думку українським закордонним політичним колам та українській пресі, які від дня вбивства й до кінця процесу Шварцбарда звинувачували радянську аґентуру в організації цього вбивства.

На протилежність до позиції українських кіл, єврейська преса від дня вбивства – 25 травня 1926 року – і до дня оголошення вироку – 26 жовтня 1927 року – провадила в усьому світі надзвичайно активну

кампанію на оборону Шварцбарда. У цій кампанії брав участь і журнал Жаботинського "Рассвет", хоча в ньому постійно підкреслювалося, що не слід ставити знаку рівняння між погромниками та українським національним рухом. Докладно висловив позицію журналу Йосеф Шехтман у статті "Наш позов". Ось промовисті рядки з цієї статті:

"Кожному ясно, що аж ніяк не про Шварцбарда та його вчинок нині йдеться, і що не за Шварцбарда ми нині заступаємося, а за себе, за кров загиблих, за право й честь живих. І коли оборонець домагатиметься цілковитого виправдання Шварцбарда, то справа полягатиме не в тому, щоб урятувати його від відповідальности та покарання, а в тому, щоб встановити відповідальність інших, тих, що забили або дозволили забити не одного, а багато, багато тисяч беззахисних і невинних єврейських громадян України"[273].

Далі Шехтман у своїй статті підкреслив, що відповідальність за погроми мають нести не лише погромники зі складу українських сил, а й погромники "білі" (тобто, зі складу російських монархічних сил) і "червоні" (тобто більшовицькі). Це лише випадковість, зазначає Шехтман, що саме Петлюра виявився першим, кого доля притягла до відповідальности.

Українська преса, зокрема "Тризуб", висловлювала впевненість, що це аж ніяк не випадковість, що вбито саме Петлюру. Українські часописи відверто вказували на Москву як на виконавця, на їхню думку, цього вбивства, наводячи досить імовірні припущення та деякі цікаві свідчення, на які французький суд не зважив, хоч був зобов'язаний звернути увагу: про постійні зустрічі Шварцбарда з радянським агентом Володіним, про те, що Шварцбард разом із Володіним стежили за Петлюрою, випадок із надісланим пневматичною поштою повідомленням, яке могло свідчити, що Шварцбард мав спільників, деякі невідповідності у свідченнях самого Шварцбарда тощо[274]. Одначе, всі ці припущення досі залишаються лише припущеннями, бо не виконано їхнього **безстороннього** та **різнобічного** дослідження ані з кримінологічного, ані з науково-історичного погляду. Отже, не можна беззастережно твердити, що Шварцбард діяв як радянський аґент, хоча щодо цього існують поважні підозріння. Якщо ж виходити з принципу "cui bono?" ("кому на користь?"), то, безперечно, вбивство Петлюри

і компромітація українського руху, як також і розпалювання єврейсько-української ворожнечі, було вигідне саме Москві.

Статтю Шехтмана закінчено словами, які звучать надзвичайно щиро, хоча й містять таку пораду українському рухові, яка була й залишається для нього цілковито неприйнятною. Ця прикінцева частина статті настільки цікава й характерна, що варто подати її цілком:

"...Правду хочемо ми встановити на процесі Шварцбарда. Лише це. Безмежно далекі ми від прагнення, що його нам демагогічно приписує частина української преси, – 'посадити на лаву підсудних весь український народ і дискредитувати весь український рух в особі його національного героя Петлюри'. – Ми тримаємося кращої думки про українство, ніж його ревні не за розумом захисники. Ми не ставимо знаку рівняння між погромниками та українським народом, ми й далі є вірними й щирими друзями українського національного відродження.

Але саме через це хочемо ми встановити істину в жахливій і ганебній 'погромній справі', віддати кожному належне, відокремити пшеницю від бур'яну. І якби було дозволено людині, яка протягом років працювала разом з українським національним рухом, членові Центральної та Малої Ради, дати непрохану сторонню пораду українським діячам, то ця порада була би така:

– Не ототожнюйте Петлюру та його оточення зі всією українською справою. У них руки заплямовані невинною кров'ю, а чисту справу треба робити чистими руками. Петлюра та ті, хто разом із ним творив злу справу погромів та потурання погромам, це ще не все українство. Від них давно відсахнулися не лише ми, а й численні кращі українські ж таки діячі. І ми, євреї, виставляючи до ганебного стовпа цих погромних героїв, не розриваємо тим самим зв'язків із національним українством. Нам іще довго буде по дорозі з українським народом, і треба розсіяти кривавий погромний туман, що сліпить очі взаємному порозумінню. Хай процес Шварцбарда стане тією очисною бурею, після якої відрине каламутний спадок погромних років. Зрозумійте це, не дозвольте хибному національному самолюбству захопити себе і разом із нами шукайте правди – цілої правди. Усе інше саме собою влаштується"[275].

Як бачимо, в колах, близьких до Жаботинського, щиро вважали, що єврейський та український національні рухи мають і надалі співпрацювати, що євреям "ще довго буде по дорозі з українським народом", а процес Шварцбарда має лише бути коротким епізодом, "очисною бурею", яка врешті-решт сприятиме єврейсько-українським взаєминам. У різних варіянтах журнал "Рассвет" повторював думку про конечність зберігати дружбу між національними рухами обох народів. Журнал підкреслював, що "двом народам ще доведеться разом жити й разом будувати", що "ніхто з євреїв не збирається і не хоче ганити українську національну ідею як таку", і так далі[276].

Попри добрі наміри, що ними, безперечно, керувався Шехтман та журнал "Рассвет", його стаття та вся полеміка в цій справі були з єврейського боку далекі від реалізму. Передусім, цілком нереалістичною була порада українським національним колам відцуратися Петлюри і визнати його винним у потуранні погромам. Для українських національних сил Петлюра був і досі залишається символом усієї їхньої справи, всіх їхніх сподівань, його ім'я лунало й лунає як синонім української незалежности, – так, як ім'я Ґарібальді для італійців. (Українська преса під час процесу і пізніше часто порівнювала Петлюру з Ґарібальді.) Серед українських національних діячів Петлюра мав репутацію запеклого юдофіла, і вони добре знали його намагання боротися проти погромів, про його антипогромні відозви та накази[277]. Навіть якщо Петлюра, перебуваючи в скрутному становищі і не маючи змоги боротися проти формально підпорядкованих йому, а фактично незалежних отаманів, у деяких випадках мусив заплющувати очі на їхній погромний антисемітизм (такий погляд поділяли численні євреї, хоча його не можна вважати за доведений), то українці усвідомлювали вимушеність такої його поведінки і жадним чином не були би ладні визнати його винним.

Далеким від реальности було також твердження, що євреї не бажають "посадити на лаву підсудних весь український народ і дискредитувати весь український рух". Нема сумніву, що середовище Жаботинського і журнал "Рассвет" справді цього не бажали. Але існували інші впливові єврейські і неєврейські сили, які такий намір мали. Уся шалена пропаґандистська кампанія довкола справи Шварцбарда була явно спрямована до того, щоб остаточно скомпро-

мітувати український національний рух. Досить передивитися єврейські (і деякі неєврейські) тогочасні газети, щоб остаточно переконатися в цьому. Перед вела радянська пропаґанда проти "петлюрівців", і це був один із небагатьох випадків, коли зміст і тон радянських газет та єврейської преси в усьому світі збігалися. При тому звичайно не згадували зовсім або згадували лише мимохідь організаторів та виконавців набагато численніших і кривавіших погромів – російських монархічних білоґвардійців. (Ми вже зазначали, що всі дослідники, в тому числі й прихильники Білого руху, погоджуються, що погроми Білої армії були найстрашніші.) Тенденція радянських учасників такого "вибіркового обурення" була ясна: дискредитувати український рух, бо саме він, на відміну від російських еміґрантських кіл, найбільше загрожував єдности імперії, яка тоді знову об'єдналася під назвою СРСР.

Отже, якщо припустити, що вся ця справа була інспірована Москвою, то успіх Москви був цілковитий. Саме тоді розпочався той процес, на початку якого іноді лунали заклики до співпраці з українством, а в кінці з'явилася характеристика Петлюри та українського народу в книзі проф. Фрідмана: "юдофобський ватажок юдофобського народу", "архітектор погромів", "подібний до Адольфа Айхмана" тощо[278].

Слід підкреслити, що на відміну від більшости єврейської преси журнал "Рассвет" послідовно висловлював таке твердження: **Петлюра не був організатором, ані надхненником погромів, його провина полягає лише в потуранні погромам, у тому, що він не хотів або не мав мужности повстати проти погромної хвилі всією силою свого авторитету.** (Численні автори в різні часи наводили докази як на користь такої думки, так і проти неї, на що ми вже звертали увагу. Повторюємо, що ця книга не має на меті доводити провину або невинність Петлюри; ця проблема ще чекає на своїх дослідників.)

У перші дні судового процесу "Рассвет" ще раз висловив цю думку в таких словах:

"Гріх Петлюри і всіх його чесних товаришів ми розуміємо саме так: як гріх великого потурання. Але ми не віримо, що керівна верства української національної інтеліґенції бажає погромів, і не ототожнюємо український рух із погромною хіттю. Усьому чесному, що є в

українському русі, рука наша, – якщо вона потрібна й бажана – залишається простягнена, як і досі"[279].

Стаття, з якої взято цю цитату, є редакційною і опублікована під звичайною для цього журналу назвою "Щоденник" ("Дневник"). У цій таки статті висловлено думку, яку можна було би назвати пророчою, якби від самого початку процесу не були очевидними ті сумні наслідки справи Шварцбарда, від яких застерігав "Рассвет":

"Будемо дуже шкодувати, якщо виправдається побоювання, що виправдувальний вердикт надовго посварить єврейство саме з найкращими елементами українського руху. Хочемо сподіватися, що цього не буде"[280].

В іншому місці журнал висловлює впевненість, що вбивство Петлюри і процес Шварбарда незабаром відійдуть у минуле і будуть майже забуті, не пошкодивши українсько-єврейським взаєминам:

"Мине недовгий час, пристрасті вгамуються, і тоді виявиться, що нема жадної сварки між обома народами та їхніми національними рухами"[281].

Цього разу журнал висловив своє палке побажання, щоб судовий процес не призвів до різкого погіршення взаємин між двома народами. Як довела дальша історія, це побажання автора редакційної статті в журналі не виправдалося.

Виступаючи на оборону Шварцбарда і в цьому наслідуючи приклад всієї єврейської преси, журнал Жаботинського висловлює ще одну цілковито ориґінальну думку, що принципово відрізнялася від думки більшости єврейських часописів: спосіб дій, обраний Шварцбардом, суперечить єврейській традиції, яка відкидає вбивство. "Не єврейський це шлях, і хай він буде закритий навіки", – пише журнал[282]. Тут таки "Рассвет" підкреслює, що Шварцбард за самим характером свого вчинку та за іншими даними не є і не може бути жадним національним героєм, а є "сірою людиною", яку треба "відпустити з Богом і забути"[283]. Ця порада не була почута, і Шварцбарда незабаром напівофіційно визнали за національного героя, а його рештки після смерти перенесено до Ізраїлю[284].

Уся позиція журналу "Рассвет" під час слідства й суду над Шварцбардом свідчила про намагання вгамувати пристрасті і завдати якомога меншої шкоди взаєминам між обома народами, хоча журнал

не міг настільки ризикувати своїм становищем серед еврейства, щоб цілком відверто виступити проти Шварцбарда.

У той самий час журнал "Тризуб", заснований Петлюрою, стояв на позиції, яка в дечому нагадувала позицію журналу "Рассвет". Щоправда, "Тризуб", на відміну від єврейської преси і одноголосно з українською пресою в еміґрації, вимагав засудити Шварцбарда і рішуче заперечував провину Петлюри. Одначе, "Тризуб", як і "Рассвет" постійно підкреслював потребу українсько-єврейського діялогу і наголошував, що провину Шварцбарда не можна покладати на весь єврейський народ. Як і вся українська преса, "Тризуб" висловлював переконання, що вбивство Петлюри зорганізовано Москвою.

Відомий своєю проєврейською позицією український діяч Левко Чикаленко писав у "Тризубі":

"Українські демократичні кола прийняли вбивство Головного Отамана С.Петлюри якимсь Шварцбардом не як акт жидівський, а як акт більшовицький, скерований проти української демократії в особі вождя її, видвинутого нею в збройній боротьбі за державність України. Той факт, що Шварцбард є жид, розцінювався нами як страшна провокація з боку совітської влади. (...) Добре розуміючи заплутаність жидівсько-українських відносин, сучасна совітська влада, антисемітична сама по суті, зумисне таким вибором убивці хоче скерувати ненависть пригнічених нею мас не по лінії політичної боротьби та помсти, а по лінії заплутаних і давньою історією, і недавньою практикою московського самодержавного уряду національних відносин"[285].

Чикаленко зазначає, що серед українських кіл є деякі екстремісти "школи Крушевана та Самосенка", які намагаються викликати антисемітську реакцію українського народу з того приводу, що "жиди убили Симона Петлюру". Українська та еврейська демократії, веде далі Чикаленко, мусили би разом боротися проти таких тенденцій. Замість цього єврейська преса, підтримуючи Шварцбарда і зображаючи його як висловлювача національної волі всього єврейського народу, полегшує антисемітам поширення їхньої брехливої версії. "...Наші чорносотенні жидобойські кола, – пише Чикаленко, – неждано і негадано для самих себе, були підтримані в своєму твердженні цілою майже жидівською пресою"[286].

Очевидно, в такому ході думок була певна логіка. У кожному разі, сили, які намагалися за допомогою галасу довкола процесу посилити єврейсько-українську ворожнечу, досягли успіху настільки великого, що він майже напевно був більший від їхніх сподівань.

Не лише українська преса, а й офіційне керівництво всіх найбільших українських політичних партій в еміграції виступило з заявами або відозвами, в яких покладали провину за вбивство Петлюри на Москву і закликали український народ не звинувачувати в цьому євреїв і не підпадати під вплив тих, які намагаються розпалити українсько-єврейську ворожнечу. Ось що писала, наприклад, у своїй "Відозві до селян та робітників" Українська Соціял-Демократична Робітнича партія, до якої свого часу належав Петлюра:

"Убиваючи Петлюру, московська комуністична влада йде слідами проклятого царського режиму, який панував, нацьковуючи один народ на другий, улаштовував жидівські погроми, вірмено-татарську різню і т.д. (...)

Робітники й селяни України!

Не піддавайтесь провокації московських комуністів, які хочуть викликати знову в нашій землі жидівські погроми, кров і пожар міжгромадянської війни..."[287]

Такою була позиція переважної частини української еміграції під час слідства й суду над Шварцбардом. Не важко побачити, що ця позиція була проєврейською і в цьому мала подібність до позиції єврейської преси. Принципове розходження існувало лише в ставленні до особи Симона Петлюри, якого українська преса виправдувала, а єврейська – звинувачувала в потуранні погромам, та до особи Шалома Шварцбарда, якого українська преса звинувачувала, а єврейська – виправдувала. Але це протилежне ставлення до двох дійових осіб трагедії на вулиці Расін не мало, на думку політичних середовищ, що групувалися навколо журналів "Рассвет" та "Тризуб", затьмарити принципового взаєморозуміння між єврейським та українським національними рухами – заради засадничих інтересів кожного з них. Як писав той таки Чикаленко, "...для нас (тобто, для обох національних рухів, – І.К.) однаково страшний той вузол, в який злочинно зав'язують зараз з обох боків жидівсько-українські відносини"[288].

Ми казали досі про позицію журналу "Рассвет", що його ідейним керівником, директором і головним редактором був на той час Жаботинський. Але чи цілком відповідала **особиста** позиція Жаботинського у справі вбивства Петлюри позиції керованого ним журналу? Адже всі цитовані вище матеріяли журналу належали перові не Жаботинського, а його співпрацівників. Докладніше дослідження матеріялів того часу дозволяє вважати, що, хоч як це парадоксально, особиста позиція Жаботинського істотно відрізнялася від позиції Шехтмана та інших працівників журналу, які постійно коментували справу Шварцбарда. Протягом понад року – від дня вбивства Петлюри 25 травня 1926 року і до 5 червня 1927 року, коли "Рассвет" опублікував за підписом Юст статтю "Французькі антисеміти та справа Шварцбарда"[289], в журналі не з'явилася жадна стаття в зв'язку з цією справою, підписана ім'ям Жаботинського або якимсь із його відомих псевдонімів. (Щоправда, 29 травня 1927 року в журналі опубліковано статтю Жаботинського–Юста "До історії проскурівського погрому", але ця стаття не має прямого стосунку до справи Шварцбарда. Одначе, навіть якщо рахувати від дня вбивства до появи цієї статті, то впродовж цілого року в журналі не з'явилася жадна стаття Жаботинського в зв'язку зі справою Шварцбарда.)

Що заважало Жаботинському протягом такого тривалого часу висловити свою думку у власному журналі? Адже звичайно він негайно відгукувався на всі проблеми, що хвилювали єврейство, навіть і не на такі сенсаційні й болючі, як справа Шварцбарда. Відповідь може бути лише одна: його позиція не цілком збігалася з позицією інших членів редакційної колеґії журналу. Це підтверджується двома фактами: по-перше, за кілька днів по вбивстві Петлюри Жаботинський таки висловив свою думку щодо Петлюри та керівництва українського національного руху, але не в журналі "Рассвет", а в американському єврейському часописі "Дер морґен журнал" ("Джуїш Морнінґ Джорнел"), і ця думка істотно відрізнялася від того, що писав "Рассвет"[290]; по-друге, опубліковані від червня 1927 року в журналі "Рассвет" матеріяли Жаботинського ("Французькі антисеміти та справа Шварцбарда", "Г.Торрес", "В.Є.Жаботинський про інтерв'ю п.Торреса"), торкаючись справи Шварцбарда, старанно оминають усе, що стосується особи Петлюри.

Думка про Петлюру та український національний рух, висловлена Жаботинським у "Дер морґен журнал", має засадничу важливість і заслуговує на те, щоб розглянути її якомога докладніше. Хоча висловлено її в статті, написаній зовсім з іншого приводу: з приводу досить пекучого й актуального на той час питання щодо еврейської колонізації в Україні та в Криму. Тут і до, і після вбивства Петлюри позиція Жаботинського, журналу "Рассвет" та всієї української преси були аналогічні, але протилежні до поглядів значної частини еврейської преси в світі. Той факт, що в цьому питанні думка Жаботинського збігалася з думкою українських еміґрантських кіл, а не позицією більшої частини еврейської преси, є досить симптоматичний.

Отже, мусимо дещо відхилитися від справи Шварцбарда і звернутися до іншого питання, в якому погляди Жаботинського та українських національних кіл були аналогічні і в зв'язку з яким він висловив свій погляд на Петлюру та інших керівників українського національного руху. Отже, про що йшлося?

Після перемоги більшовиків майже на всій території колишньої царської імперії (крім Польщі, Фінляндії та трьох маленьких прибалтицьких республік – Естонії, Латвії, Литви, які досягли незалежности від Москви), почалося переслідування сіоністського руху[291]. Початок цьому процесові було покладено цілком у більшовицькому дусі 1 вересня 1919 року: в цей день група аґентів більшовицької політичної поліції – ЧК розгромила й пограбувала приміщення Центрального Комітету Сіоністської організації в Петрограді. Водночас було закрито газету "Хроника еврейской жизни" й заарештовано багато сіоністів у Петрограді, Москві, Вітебську, Саратові та в інших містах[292].

Одначе, велика популярність сіонізму серед еврейських мас і політика деякого загравання з евреями, що до неї більшовики вдавалися під час громадянської війни і аж до початку 30-их років, примушувала їх застосовувати тактику батога й медівника: поступово придушуючи сіоністський рух і знищуючи сіоністські організації, влада водночас симулювала піклування про інтереси еврейського народу. З метою відвернути евреїв від сіонізму, водночас домогтися пропаґандистського ефекту серед світового еврейства і притягти еврейський капітал з-за кордону, в СРСР 1924 року розроблено проєкт еврейської

сільсько-господарської колонізації на півдні України та в Криму. У січні 1925 року більшовицький уряд у Москві створив спеціяльну організацію для "землеустрою трудящих євреїв в СРСР", відому під словоскороченням мовою ідиш – "Ґезард" або під російським словоскороченням "ОЗЕТ"[293]. До керівництва організації увійшли керівники так званої Єврейської секції ("Євсекції") – спеціяльного органу, створеного владою для праці серед єврейського населення, а також кілька більшовицьких провідних діячів-неєвреїв, включно з головою Всесоюзного Центрального Виконавчого Комітету (в російському скороченні – ВЦИК) Міхаїлом Калініним, який, як голова ВЦИК, був номінальним "президентом" держави, і наркомом закордонних справ Ґеорґієм Чічеріним – тим самим, який свого часу в Лондоні організував хуліганські банди з метою протидіяти Жаботинському в його аґітації за створення єврейського леґіону в брітанській армії (див. розділ III цієї книги).

Того ж таки 1925 року Чічерін, перебуваючи в Берліні, прийняв делеґацію єврейських діячів з-за кордону, очолювану всесвітньовідомим ученим Альбертом Айнштайном. Делеґація просила припинити переслідування сіоністів в СРСР, але Чічерін відповів, що йому нічого не відомо про таке переслідування[294]. Це сталося невдовзі після того, як 2 вересня 1924 року в 150 населених пунктах СРСР було заарештовано понад 3000 сіоністів. Переслідування та арешти тривали весь 1925 рік і не припинялися й пізніше. Годі припустити, що Чічерін, на той час один із провідних членів радянського уряду та член Центрального Комітету ВКП(б), міг не знати про це. Ба більше, оскільки переслідування сіоністів не могли не викликати міжнародного резонансу, цю акцію не могли ухвалити без участи наркома закордонних справ. За таких обставин Чічерін увійшов до керівництва ОЗЕТ'у, щоб "піклуватися про землеустрій єврейських трудящих".

У цей час усі засоби пропаґанди СРСР почали голосно реклямувати плян землевлаштування євреїв на півдні України та в Криму. Пропаґандистська кампанія мала успіх: великі єврейські організації, насамперед "Джойнт" та "Аґроджойнт", виділили поважні кошти на допомогу євреям-колоністам в СРСР[295], увагу єврейської громадськости за кордоном від переслідування сіоністів у комуністичній державі було великою мірою відвернено, престиж СРСР у світі піднісся і

більшовики здобули собі багато прихильників серед закордонної єврейської громадськости. Водночас погляди чималої частини єврейської маси в СРСР було відтягнено від Палестини і спрямовано в бік єврейських сільсько-господарських комун в СРСР. ОЗЕТ (а далі – створений 1928 року КОМЗЕТ) публікував великим накладом силу розрахованих на найширшого читача брошур мовою ідиш та російською мовою, в яких реклямував переваги єврейської колонізації в Україні та в Криму, а потім – у Біробіджані, на Далекому Сході[296]. Відверта антисіоністська спрямованість цих брошур виказує мету всієї кампанії землевлаштування євреїв.

Єврейська колонізація в Україні та в Криму викликала незадоволення місцевих селян, які тоді перебували в дуже скрутному економічному становищі і страждали від нестачі землі, худоби та сільсько-господарського реманенту. Природно, що вони з обуренням спостерігали, як землі, худобу та реманент віддають єврейським переселенцям, які ніколи не мали нічого спільного з сільсько-господарською працею.

Жаботинський та його однодумці, як і деякі інші сіоністські кола, з великим занепокоєнням спостерігали за кампанією землевлаштування євреїв в СРСР. Піднесення антисемітизму серед місцевого населення внаслідок цієї кампанії могло мати в майбутньому найфатальніші наслідки для єврейства України, і це, разом із явно антисіоністською спрямованістю цієї кампанії, не могло залишити Жаботинського байдужим. Українська еміґраційна преса також виступала проти єврейської колонізації в Україні, наводячи проти неї міркування, подібні до міркувань Жаботинського та його однодумців.

Свою докладну аналізу колонізаційного пляну та заперечення проти нього Жаботинський подав у статті "Ді 'Крім' колонізаціє" ("'Кримська' колонізація"), опублікованій в "Дер морґен журнал". Коротко небезпеку колонізаційного пляну радянської влади Жаботинський змалював словами з листа одного зі своїх друзів (так це названо в статті), що їх він наводить:

"Для українських селян уся ця історія виглядає якоюсь дикою напастю, тут не лише їхній власний принцип про власність на землю ображений, але кожний деталь цієї фактичної процедури для них є новим ударом у серце. Уяви собі психологію херсонського селянина,

який навіть не може сьогодні обробити ту десятину, яку він обробляв за часів Ніколая II, бо він не може полагодити поламаного плуга, не може купити худобу і т.д., і раптом він бачить на залізничній станції товарний вагон і пару нових залізних плугів, чи теплушку, з якої висувають голови здорові воли, і він питає: для кого це все? У відповідь чує: для єврейських колоністів, яких уряд хоче поселити на нашу землю. Я ще не бачив у житті нічого такого, що було б виміркуване так добре для збудження ненависти, як ця процедура"[297].

Журнал "Тризуб" був настільки захоплений цією статтею Жаботинського, що опублікував її без жадних скорочень, хоча зробити переклад з мови ідиш було для співробітників журналу не легкою, мабуть, справою. При тому редактори "Тризубу" помітили, що особиста позиція Жаботинського в українському питанні не завжди збігається з виступами керованого ним журналу і, публікуючи статтю "'Кримська' колонізація", в редакційній примітці звернули увагу на цю розбіжність[298].

Занепокоєння можливими небезпечними наслідками колонізаційного пляну в СРСР висловив, поряд з іншими, також Арнольд Марґолін. "Тризуб" опублікував переклад і його статті[299].

Отже, в питанні про єврейську колонізацію в Україні та в Криму погляди Жаботинського, деяких єврейських діячів з України, журналу "Тризуб" та більшої частини української еміґрації цілком збігалися.

Але в статті "'Кримська' колонізація" Жаботинський без конечного зв'язку з рештою тексту подав свою думку про Петлюру та інших керівників українського національного руху. Виправданням для такого відхилення в іншу тему може бути хібащо те, що статтю написано безпосередньо по вбивстві Петлюри й опубліковано на десятий день по вбивстві – 4 червня 1926 року. Ось той уступ з цієї статті, який пізніше цитували й коментували десятки разів як прихильники Жаботинського, так і його супротивники:

"Петлюру я ніколи не бачив. Мої переговори 1921 року я провадив не з ним, а з його уповноваженим у Празі – Славинським. При цій нагоді я хочу зазначити коротко, але ясно, що й сьогодні я твердо стою обома ногами на тому головному, що є в моїй угоді зі Славинським, і вважаю, що єдиний способ зменшити небезпеку погрому

при вторгненні антикомуністичних сил до Росії – це невтральна єврейська жандармерія. Але це не стосується моєї сьогоднішньої статті. Те, що її стосується, це той факт, що ні Петлюра, ні Винничено, ні решта видатних членів цього українського уряду ніколи не були тими, як їх називають, 'погромниками'. Хоча я їх особисто не знав, все ж таки я добре знаю цей тип українського інтеліґента-націоналіста з соціялістичними поглядами. Я з ними виріс, разом з ними провадив боротьбу проти антисемітів та русифікаторів – єврейських та українських. Ані мене, ані решту думаючих сіоністів південної Росії не переконають, що людей цього типу можна вважати за антисемітів. І це важливо, бо це веде нас до головного: до глибокої правди, яку небезпечно забути, до правди, що причина полягає не в суб'єктивному антисемітизмі осіб, а в об'єктивнім 'антисемітизмі обставин'"[300].

Характеристика, що її Жаботинський дав керівникам українського національного руху, відповідає, очевидно, його досвідові співпраці з ними, якого він набув до 1915 року на терені Російської імперії, і досвідові пізніших контактів із ними, зокрема – зі Славинським. Отже, тут Жаботинський недвозначно твердить, що керівників українських національно-визвольних кіл, включно з Петлюрою, не можна звинувачувати ні в антисемітизмі, ні в організації погромів. На думку Жаботинського, погроми виникають у наслідок не "антисемітизму осіб", а "антисемітизму обставин". Думка щодо "антисемітизму обставин" є однією із засадничих його думок[301]. Вона, якщо зформулювати її коротко, зводиться до того, що антисемітизм виникає протягом історичного процесу в наслідок багатьох чинників, а в ґрунті речі – як наслідок нерівноправного становища євреїв у країнах діяспори, що примушує євреїв служити інтересам певних суспільних верств чи кляс, виконувати допоміжну або посередницьку ролю в суспільстві, тобто ролю, яка призводить до становища "між молотом і ковадлом". Жаботинський, як ми вже підкреслювали, вважав, що виходом із такого стану має бути, поперше, створення єврейської держави, а подруге – вироблення гідної і збалянсованої національної політики. Отже, часто повторювана ним фраза про "антисемітизм обставин" застосовувалася в системі доказів із метою довести конечність нової національної політики і недоцільність звинувачень проти окремих осіб або й цілих народів.

Які ж "об'єктивні обставини" існували в Україні? Читаємо далі в статті Жаботинського:

"На Україні обставини проти нас. Такі обставини утворилися історично і такими вони й залишаться. Хто був у цьому винний у XVII сторіччі – чи ми, євреї, чи поляки або українці – шукати недоцільно. Сьогодні це так, сьогодні там носиться в повітрі антисемітська отрута, і досить розворушити атмосферу якимсь роздратуванням, чи то повстанням, чи то колонізацією, щоб ця отрута вилилася в активну ненависть"[302].

Хоча слова про антиєврейські обставини в Україні досить пекучі, українська еміґрація в принципі, хоч і в дещо м'якших виразах, висловлювала ту саму думку, заперечуючи проти єврейської колонізації. Опублікувавши переклад статті "'Кримська' колонізація", журнал "Тризуб" не висунув жадних заперечень проти цієї гострої характеристики. "Тризуб" у редакційній примітці зазначив, що Жаботинський "може чи не перший підійшов до української справи так, як того вимагає ця справа"[303].

Фактично, Жаботинський висловив у статті "'Кримська' колонізація" той властивий йому погляд, що євреї України (як, очевидно, і кожної іншої країни) мають у своєму власному інтересі рахуватися зі становищем, особливостями та настроями місцевого населення, ба навіть більше – брати до уваги навіть його упередження та уроєння, щоб будувати свої взаємини з ним, свою місцеву та загальнонаціональну політику на засадах міжнаціонального миру. (Звичайно, це не слід трактувати так, що євреям слід схвалювати всі упередження та уроєння неєврейського населення, але якщо вони – реальний факт, то це слід враховувати, виявляючи розуміння й стриманість). Те, що численні євреї як в СРСР, так і за кордоном з ентузіязмом сприйняли розроблений більшовиками плян єврейської колонізації, Жаботинський вважав за грубу помилку. Цього разу євреї виступали в ролі прислужників заходів більшовицької влади – заходів, що їх українське селянство вважало за спрямовані проти його інтересів. Коли в період між 1903 та 1914 роками Жаботинський виступав проти того, щоб євреї правили за знаряддя русифікації неросійських теренів імперії, він тримався, в засаді, того самого погляду, що й у випадку з єврейською колонізацією в Україні та в Криму.

Майбутнє показало, що радянська влада й не мала наміру справді дбати про інтереси єврейського населення СРСР: маштаби фактичної єврейської колонізації були багато скромніші, ніж здійнятий довкола неї галас. Досягши потрібного пропаґандистського ефекту, радянський уряд від 1928 року перейшов до іншого, набагато менш сприятливого для євреїв, проєкту єврейської колонізації – на Далекому Сході, в Біробіджані, але за кілька років фактично припинив і його, і все скінчилося формальним проголошенням Єврейської автономної області з центром у місті Біробіджані, де навіть за часів "розквіту" проєкту єврейське населення ледве чи перевищувало 30 тисяч осіб. 50-их років єврейське населення там почало різко зменшуватися, впавши 1970 року до 11,5 тисяч осіб (6,6 % населення області)[304].

Попри те, що до єврейської сільсько-господарської колонізації в СРСР була залучена велика кількість справді відданих інтересам єврейського народу людей, усю цю кампанію більшовицька влада використала для прикриття поступового знищення сіоністського руху, а трохи пізніше – і всієї єврейської культури в СРСР. Пропаґандистські кампанії для відвернення уваги внутрішньої та міжнародньої громадськости від справжніх дій влади широко практикувалися комуністичною владою в СРСР. Численні дослідники, зокрема, Роберт Конквест, звертали увагу на цю тактику радянського режиму[305].

Нині історію з єврейською колонізацією майже забуто, але принагідно висловлена Жаботинським думка стосовно Петлюри та інших керівників українського національного руху і досі викликає дискусії.

Не можна не визнати, що за умови майже одностайної і галасливої кампанії єврейської преси проти Петлюри і на підтримку Шварцбарда треба було мати не абияку мужність, щоб висловити погляд, який цілковито суперечив переважній течії. Як бачимо, Жаботинський не побажав або не зміг висловити це в його власному журналі. Ймовірно, він не хотів, щоб на його журнал, який репрезентував погляди ревізіоністського руху в сіонізмі, впала відповідальність за висловлювання, що могли викликати незадоволення серед найрізноманітніших єврейських кіл. Отже, він узяв усю відповідальність особисто на себе.

З великою імовірністю можна вважати, що кампанію розпалювання українсько-єврейської ворожнечі з нагоди процесу Шварцбарда Жаботинський вважав настільки небезпечною для єврейства взагалі і для 1,5 мільйонів (за радянськими даними[306]) євреїв, які жили тоді в Україні, що ладен був важити своїм авторитетом, але лише своїм особистим, а не ревізіоністського руху. Серед газетного галасу, в якому важко травмоване єврейство виливало наболілі почуття своєї байдужої світові пекучої кривди, а деякі приховані сили домагалися вигідного для них політичного та пропаґандистського ефекту, пролунав тверезий голос людини, що трималася істини й керувалася політичними та етичними, а не емоційними спонуками.

З єврейського боку реакція на цитовану вищу характеристику Петлюри та інших керівників українського руху була, здебільшого, неґативна, тоді як українська еміґрантська преса, навпаки, палко вітала цей виступ. Українці та такі прихильники українського національного руху, як Соломон Ґольдельман сподівалися, що Жаботинський виступить на процесі Шварцбарда із заявою щодо невинности Петлюри в погромах, – тобто, із заявою, аналогічною тій, яка містилася в статті "'Кримська' колонізація". Ґольдельман відвідав Жаботинського в Парижі і просив його виступити на суді. Набагато пізніше він так описував цю зустріч у листі до свого друга й біографа в США:

"До мого перебування в Парижі у 1926 році можете додати таке. Я відвідав Володимира Жаботинського у його хаті. Мав з ним довгу розмову в справі процесу. Хотів вияснити, чи він виступить свідком після того, як він був переконаний, що не можна приписувати Петлюрі яку-будь участь в погромах. Він мені пояснив, що, на його превеликий жаль, він не може, з мотивів національно-етичних, піти проти виразної настанови жидівського суспільства досягти оправдання вбивці. – Що ж стосується мене, так я довів до відома як українських діячів, так і жидівських, що займалися тією справою, що я вважаю себе одиноким об'єктивним свідком, який може вияснити перед судом той трагічний клубок подій на Україні й трагічно-безсиле становище Петлюри в тій ситуації"'[307].

Отже, Жаботинський визнав, що "**на його превеликий жаль** (підкреслення наше, – І.К.), він не може, з мотивів національно-

етичних, піти проти виразної настанови жидівського суспільства досягти оправдання вбивці". Це фактично означає визнання своєї капітуляції перед єврейською громадською думкою, попри свою незгоду з нею.

Щоправда, ледве чи можна казати про цілковиту капітуляцію Жаботинського перед громадською думкою (про це свідчить не лише "'Кримська ' колонізація", а й деякі інші виступи Жаботинського, про які далі), але здається незаперечним, що він був змушений великою мірою відмовитися від своєї звичайної наступальної позиції і діяти з великою обережністю.

Цей факт легко тлумачити у несприятливому для Жаботинського сенсі, але можна зрозуміти міркування, якими він керувався. На той час Жаботинський був керівником нещодавно створеного руху сіоністів-ревізіоністів. Його політичні супротивники намагалися ізолювати цей рух від єврейських мас, зображаючи його як екстремістський, "буржуазний", спрямований проти трудящих, – тобто намагалися зробити ревізіонізм одіозним в очах найширших єврейських верств. За таких умов кожна тактична помилка Жаботинського була би використана для компромітації всього ревізіоністського руху. Виступ проти "виразної настанови єврейського суспільства" у такому дразливому питанні, як ставлення до Петлюри і процесу Шварцбарда, дав би супротивникам ревізіонізму такі козирі до рук, за допомогою яких вони могли би цілковито здискредитувати і ревізіонізм, і Жаботинського особисто. Є більш ніж імовірним, що саме ці міркування примусили Жаботинського виступити зі своєю особливою думкою не в журналі "Рассвет" – офіційному органі ревізіоністів, а в іншому часописі. І саме це змусило його втриматися від публічного виступу в суді, – виступу, про який прохав Ґольдельман.

Оглядаючи життєвий шлях Жаботинського, важко знайти бодай ще один випадок, коли він відступав перед несприятливою для нього громадською настановою, перед думкою визнаних авторитетів або перед важкими обставинами. Хаїм Вейцман, який з часом став визнаним керівником сіоністського руху і першим президентом Ізраїлю, відзначив цю властивість Жаботинського "працювати в атмосфері, де всі на нього гніваються і всі терпіти його не можуть"[308]. Тут Вейцман, який не був політичним однодумцем Жаботинського (хоча в деяких

випадках – зокрема, при створенні єврейських частин у брітанській армії – підтримував його), висловився, здається , занадто різко; але в засаді він правильно схарактеризував мужню властивість Жаботинського йти проти загальної течії. Але цього разу, під час процесу Шварцбарда, течія виявилася сильнішою від Жаботинського, і він досить відверто визнав це в розмові з Ґольдельманом.

Виступивши через кілька днів по вбивстві Петлюри на його користь у статті "'Кримська' колонізація", Жаботинський, як ми вже зазначали, протягом 12 місяців не заторкав у своїх статтях цього питання.

Нарешті, 5 червня 1927 року в журналі "Рассвет" з'явилася стаття "Французькі антисеміти та справа Шварцбарда", підписана псевдонімом Юст – одним із псевдонімів Жаботинського. Ця стаття спрямована проти власника газети "Фіґаро" Франсуа Коті, який у зв'язку зі справою Шварцбарда опублікував у газеті статтю, в якій, на думку Юста, відчутно антисемітські нотки. Юст використав цю нагоду, щоб виступити на підтримку Шварцбарда і висловити переконання, що вчинок убивці Петлюри викликано виняткою почуттям помсти за погроми в Україні, а не будь-якими іншими причинами; при тому відкинено також і версію, висунену українськими еміґрантами, про участь радянської аґентури в цьому вбивстві. Таким чином, статтю Юста витримано цілковито в тому дусі, в якому в той час виступала більшість єврейської преси. Це викликає глибокий подив: тон, зміст і мова статті цілковито контрастують із тоном і змістом статті "'Кримська' колонізація" і взагалі з властивим Жаботинському тоном і стилем. У статті вжито і цілком невластиву Жаботинському фразеологію: згадано, наприклад, що "частина французької преси оголосила хрестовий пох˙ проти комунізму, ладна бачити більшовицьку небезпеку, там, де її нема", при тому автор явно засуджує цю "частину французької преси". Така позиція невластива Жаботинському, який ніколи не співчував комунізмові і вже незабаром після цього в статті "Г.Торрес" попередив про наявність певної викликаної більшовиками та їхніми французькими однодумцями загрози в зв'язку зі справою Шварцбарда. Дивує і фраза щодо "хрестового походу проти комунізму" – це, здається, єдиний випадок, коли в тексті, підписаному прізвищем або псевдонімом Жабо-

тинського, зустрічаємо такий заяложений радянський штамп. У статті хоча й мимохідь, але схвально згадано про дії адвоката Шварцбарда Торреса, хоча вже в наступній своїй статті Жаботинський висловився про Торреса різко неґативно. У статті нема також характерного, неповторного стилю Жаботинського, властивих йому зворотів, стилістичних прийомів, довгих фраз, поділених на частини середниками тощо. В людини, добре знайомої з текстами Жаботинського, при читанні цієї статті виникає певне враження: це не Жаботинський! Залишається висловити припущення, що ця стаття не належить Жаботинському і з якихось невідомих нам причин опублікована під його псевдонімом Юст.

Проте, і в цій статті, хоча її спрямовано на підтримку Шварцбарда на процесі (і навіть без скорочень наведено довгий лист Шварцбарда до газети "Фіґаро"), нема **від імени автора** жадного засудження особисто Петлюри або українського національного руху.

Від статті "Французькі антисеміти та справа Шварцбарда" разюче відрізняється стаття "Г.Торрес", опублікована в журналі "Рассвет" 7 серпня 1927 року – тобто через два місяці після попередньої статті – і підписана "В.Жаботинський"[309]. У статті йдеться про Анрі (Генрі) Торреса – Шварцбардового оборонця на процесі. Уже перший уступ цієї статті свідчить, що Жаботинський мав свою власну думку про Петлюру та процес Шварцбарда, яка не завжди збігалася з думкою журналу "Рассвет", а також, що він свідомо відмежовував у цьому питанні себе від журналу, не бажаючи, щоб спрямована проти нього критика зашкодила журналові та ревізіоністському рухові, речником якого журнал виступав.

Ось як починається ця стаття:

"Пишу цю замітку особисто від свого імени, як особливий погляд однієї приватної особи, і користуюся задля цього гостинністю 'Рассвету' лише тому, що 'Рассвет' є єврейським органом російською мовою і виходить у Парижі – а справу Шварцбарда розглядатимуть у Парижі і вона стосується, головно, російського еврейства.

Виступаючи, таким чином, від особистого і приватного свого імени з особливою думкою, за яку ніхто, крім нижчепідписаного, не є відповідальний, – я вважаю своїм обов'язком, сказати, що участь п. Торреса в справі Шварцбарда в ролі оборонця підсудного є річ

небажана й шкідлива як для самого п. Шварцбарда, так і для всього єврейства"[310].

Отже, намагання Жаботинського не зіпсувати репутацію журналу публікуванням у ньому своєї власної, своєрідної думки щодо справи Шварцбарда є очевидним.

Але чому Жаботинський виступив проти адвоката Анрі Торреса?

Жаботинський заторкнув у цій статті засадничі проблеми, які виникли в наслідок шумування різноманітних сил та інтересів довкола процесу Шварцбарда. І саме постать Анрі Торреса була ключем до багатьох обставин, що супроводжували процес. Адвокат Торрес, що його сам Шварцбард обрав своїм оборонцем, був відвертий комуніст і радянофіл. Хоча він твердив, що вийшов з компартії[311], його публічні виступи з різних нагод були підкреслено і навіть войовничо прорадянські і прокомуністичні. Явним прихильником більшовиків був і помічник Торреса Лекаш, який під час слідства в справі Шварцбарда відбув подорож до СРСР, де збирав матеріяли про погроми, і видав на підставі цих матеріялів книгу, яку незабаром було перевидано в СРСР російською мовою. Сам Торрес також відвідав СРСР під час слідства , і також видав книгу, в якій трактував історію погромів відповідно до версії, прийнятої в СРСР[312]. Радянська політична поліція (яка в цей час була перейменована з ЧК або ВЧК – "Всероссийская Чрезвычайная Комиссия" на ҐПУ – "Главное политическое управление") "допомагала" Торресові та Лекашеві збирати матеріяли про погроми. Звичайно, і без допомоги з боку ҐПУ можна було досить легко знайти численних свідків погромів, але ҐПУ, очевидно, постачало саме таких свідків, що зображали справу у вигідному для радянської політики насвітленні, тобто очорнювали Петлюру та весь український національно-визвольний рух. Для людей, які знайомі зі звичаями радянських органів, таке твердження означає набагато більше, ніж тільки припущення, – воно для них самозрозуміле.

Радянська преса, особливо газета "Известия", широко висвітлювала процес Шварцбарда, виступаючи на його оборону. Так само широко висвітлювала радянська преса відвідини СРСР Торресом та Лекашем і не приховувала, що радянські органи допомагали їм збирати матеріяли про погроми. З цього приводу російський еміґ-

рантський журнал "Голос минувшего", що виходив у Парижі, писав таке:

"...нема потреби задля спокійних висновків про похмуру сторінку життя справді багатостраждального єврейського народу збирати ще якісь нові матеріяли, особливо за умови сприяння з боку більшовиків, завжди схильних, забуваючи про власні криваві дії, всіляко очорнювати супротивників – це ніби підносить їхній престиж у країнах европейсько-американського світу; не було потреби оборонцям Шварцбарда подорожувати до Совдепії по матеріяли; не було потреби французьким журналістам в ім'я з'ясування тієї ж таки 'правди' подорожувати на місця погромів, про що широко повідомляли московські 'Известия'..."[313]

Хоча журнал "Голос минувшего" був органом російських еміґрантів і до українського національного руху та до Петлюри ставився аж ніяк не прихильно, він безсторонньо констатував той очевидний для всіх еміґрантів з території колишньої царської імперії факт, що матеріяли, зібрані за допомогою радянських органів, ледве чи можуть бути об'єктивні.

Досить симптоматичний був також той факт, що радянський міністер закордонних справ Ґеорґій Чічерін та тодішній радянський посол у Франції Християн Раковський (який 1918 року був головою ЧК на контрольованій більшовиками частині української території, а 1919 – 1923 років – головою українського більшовицького уряду) за кілька місяців перед початком судового процесу Шварцбарда зустрічалися з Торресом на Рів'єрі, і Торрес влаштував для них урочистий сніданок[314].

Одначе, незалежно від радянських впливів на перебіг процесу, сам факт участи прорадянськи настроєної людини в ролі оборонця Шварцбарда був, на думку Жаботинського, дуже несприятливий і небезпечний з огляду на його ймовірні неґативні наслідки. Саме це й висловив Жаботинський із властивою йому чіткістю думки в статті "Г.Торрес".

Хід думок Жаботинського такий:

Справа Швацбарда набрала загальноєврейського характеру, а це означає, що заторкнено не лише особисті інтереси Шварцбарда, а й інтереси єврейського народу. З іншого боку, Торрес, як оборонець

Шварцбарда, набув надзвичайної популярности серед євреїв і навіть здобув собі ореол оборонця загальноєврейських інтересів, і це надзвичайно піднесло його вплив на єврейську громадську думку. За таких умов з'явилася небезпека, що активний радянофіл Торрес зобразить справу так, ніби активні вороги радянського режиму – українські націоналісти – є водночас і ворогами єврейського народу, отож – інтереси радянської влади та єврейського народу збігаються. Проти такого трактування справи Шварцбарда Жаботинський рішуче заперечує в статті "Г.Торрес".

Цікаво, що Жаботинський не висловив своєї згоди з тим фактом, що зі справи Шварцбарда зробили **загальноєврейську** справу. Не бажаючи відверто виступати проти єврейської громадськости, Жаботинський лише ставить під сумнів корисність такого становища, але не дає відповіді:

"Становище ускладнене тим, що справа Шварцбарда набрала тепер характеру загальноєврейського. Існують різні думки щодо того, чи слід було надавати цьому процесові загальноєврейського характеру; в цьому питанні я розбиратися не буду. Перед нами факт: справі надано загальнонаціонального вигляду"[315].

Висловивши таким обережним чином сумнів у доцільности того загальнонаціонального значення, що його єврейська громадськість надала процесові, Жаботинський запитує:

"Єврейське суспільство в усіх країнах морально озброїлося на оборону п. Шварцбарда: це безперечно. Але ж дуже важливим є питання: чому озброїлося? Чи тому, що в акті Шварцбарда воно вбачає інстинктивну помсту за тисячі наруг, – чи тому, що Шварцбард забив ворога радянського режиму?"[316]

І далі:

"Єврейське суспільство рішуче не бажає, щоб його віра в невинність Шварцбарда була трактована як колективне схвалення або засудження того чи того режиму або ідеалу, або руху; і саме на цей ґрунт, і не не жадний інший, мала би, очевидно, стати оборона п. Шварцбарда"[317].

У справі Шварцбарда було заторкнено питання щодо справжньої або уявної провини українського, а не жадного іншого руху. Отже, Жаботинський цими словами висловив застереження проти того, щоб

процес було використано для засудження цього руху та його ідеалів. З іншого боку, це був процес, на якому єврейська громадськість намагалася домогтися виправдання людини, яка забила принципового ворога радянського режиму. Жаботинський застерігає і проти того, щоб процес і очікуване виправдання вбивці було трактовано як доказ справедливости радянського режиму і злочинности його ворогів.

Отже, попри обережність і намагання "не дражнити гусей", Жаботинський все ж таки продемонстрував свою опозицію тим силам, які прагнули політизувати процес, використати його на користь більшовизму або на шкоду українському національному рухові.

А далі він безпосередньо переходить до особи Анрі Торреса і недвозначно заявляє: існують поважні сумніви, чи Торрес втримається в рамках юридичної процедури і не використає процесу з політичною метою. Жаботинський звертає увагу на той факт, що Торрес – відвертий радянофіл, виявляє це в кожному своєму виступі, і не лише в політичних чи громадських колах, а й у судових залях, де йому доводиться виступати. Наприклад, на одних єврейських зборах він "оспівував 'кримську колонізацію' та великодушність радянського режиму". На прикладі одного процесу, на якому в ролі оборонця виступав Торрес, Жаботинський так характеризував його поведінку на суді:

"...майже кожним своїм виступом (він) намагався вибілити радянський режим як такий і очорнити супротивників радянського режиму як такого"[318].

Виходячи з такої характеристики Торреса, Жаботинський доходить висновку:

"Хай буде дозволено висловитися ясно: участь п. Торреса може перетворити оборону Шварцбарда не лише на звинувачувальний акт проти погромників (що цілком законно), а й на гімн більшовикам та радянському режимові. Це загрожує, насамперед, погано відбитися на інтересах самого звинувачуваного; але, крім того, це загрожує цілковито викривити, в очах усього освіченого світу, сенс того зацікавлення, яке виявляє до цього процесу єврейство всіх країн. Єврейство вбачало в забитому винуватця погромів і тому воно вважає, що Шварцбарда слід виправдати. Але оборона п. Торреса, очевидно, надасть усій справі такого характеру, начебто головне полягає в тому,

що Петлюра був ворогом радянського режиму і начебто єврейство саме через це співчуває п. Шварцбардові. Красненько дякуємо!"[319]

Виходячи з цих міркувань, Жаботинський пропонує не залишати Торреса єдиним оборонцем Шварцбарда, а дати йому на допомогу ще одного адвоката, вільного від яскравих політичних симпатій.

Анрі Торрес відповів на це в інтерв'ю співробітникові паризької єврейської газети "Парізер гайнт", а "Рассвет" опублікував виклад цього інтерв'ю[320]. Торрес твердив, що не будуватиме процес на політичній основі. Жаботинський дав на це відгук, у якому писав, що "монопольний виступ п. Торреса на цьому процесові, хоч би який блискучий він був, буде інстинктивно трактований суспільством у певному політичному сенсі". Протестуючи проти участи адвоката "з такою яскравою й однобічною політичною репутацією" в ролі єдиного оборонця на процесі, Жаботинський знову наполягав на тому, щоб притягти до оборони звинуваченого ще одного адвоката, який був би політично нейтральний[321].

Політизація процесу Шварцбарда, проти якої так недвозначно виступив Жаботинський, мала три головні і взаємопов'язані аспекти: 1) використання процесу для привернення симпатій світового єврейства (і також, певною мірою, неєврейських кіл) на бік більшовизму, який нібито є ворогом усіх антисемітів та погромників; 2) дискредитація українського національного руху та особисто Петлюри; 3) розпалювання ворожнечі між єврейським та українським народами та їхніми національними рухами. У кінцевому підсумку, всі ці аспекти обіцяли великий політичний, психологічний і пропаґандистський виграш для більшовиків.

Чи розумів Жаботинський, що його виступ проти політизації процесу фактично означав намагання протистояти розпалюванню єврейсько-української ворожнечі і дискредитації українського руху? Хоча він не підкреслює цього в статті "Г.Торрес" (мабуть, знову таки через небажання "дражнити гусей"), але, бувши досвідченим політиком, він не міг цього не розуміти. Він не міг також не знати, що українська преса в еміґрації виступає в аналогічному дусі й, отже, його виступ у певному розумінні ставить його в становище однодумця українських націоналістів в еміґрації. Його фраза про те, що справа Шварцбарда не має бути використана для "схвалення або засудження

того чи того режиму або ідеалу, або руху" стосується, безперечно, також українського руху або навіть **насамперед** його: адже якби йшлося лише про схвалення або засудження більшовицької влади в СРСР, досить було би сказати "режим".

Чи означала стаття "Г.Торрес", що Жаботинський погоджувався з поглядом української преси на вбивство Петлюри, як на акцію Москви? Ми бачили, що стаття "Французькі антисеміти та справа Шварцбарда" відкидає цей погляд (але є підстави сумніватися в тому, що ця підписана псевдонімом стаття належить Жаботинському). Зі статті "Г.Торрес" прямо не випливає, що Жаботинський погоджується з версією української преси. Але ця версія була йому, безперечно, докладно відома, оскільки журнал "Рассвет" часто коментував матеріяли української преси, та й французька преса жваво дискутувала щодо можливої участи Москви в цьому вбивстві. На тлі цієї ситуації виступ Жаботинського проти Торреса виглядає якщо не як **посереднє** приєднання до думки української преси щодо безпосередньої організації вбивства Петлюри Москвою, то принаймні, як відверте визнання того факту, що Москва за допомогою справи Шварцбарда бажає використати єврейство в своїх цілях.

У кожному разі, голос Жаботинського знову пролунав як заклик до політичної тверезости, до того, щоб не дозволити емоціям збити єврейство з правильного політичного шляху на манівці безглуздого розлючення, безперспективної національної ворожнечі, вигідної лише ворогам єврейського народу. Виступ Жаботинського був мужньою спробою запобігти негативним наслідкам, до яких міг призвести (і фактично призвів) процес Шварцбарда. Мужньою тому, що Жаботинський сам-один повстав проти загального наставлення. І хоча він не наважився ані бути в цьому питанні до кінця безкомпромісним і послідовним, ані закликати весь очолюваний ним рух ревізіоністів приєднатися до його позиції (вище ми казали про причини, які не дозволили йому це зробити), все ж таки він продемонстрував політичну зрілість і розуміння політичної ситуації, набагато вищі від рівня, на якому перебувала величезна більшість єврейської політичної верхівки.

Особлива, своєрідна позиція Жаботинського під час слідства та процесу Шварцбарда і характеристика Петлюри та керівників ук-

раїнського руху, дана ним у статті "'Кримська' колонізація", викликали незадоволення в багатьох єврейських колах. Тиск був такий сильний, що Жаботинський мусив ще раз повернутися до статті "'Кримська' колонізація" і публічно пояснити, як слід розуміти його виступ на користь Петлюри. Бувши послідовним у тому, щоб не залучати журнал "Рассвет" та ревізіоністський рух до цього дразливого питання, він подав свої пояснення знову таки не в своєму журналі, а в російській еміґрантській газеті "Последние новости", що виходила в Парижі під керівництвом історика і колишнього керівника кадетської партії Павла Мілюкова. 11 жовтня 1927 року газета опублікувала "лист до редакції" Жаботинського під назвою "Петлюра і погроми".

Зазначивши, що частина української преси потрактувала його виступ у статті "'Кримська' колонізація" та його угоду зі Славинським 1921 року як ознаку того, що він вважає Петлюру не відповідальним за погроми в Україні, Жаботинський рішуче спростовує такий погляд. Не зрікаючись того, що він написав про Петлюру в статті "'Кримська' колонізація", Жаботинський підкреслює, що це аж ніяк не означає, що він вважає Петлюру морально та юридично не відповідальним за те, що відбувалося в Україні в той час, як Петлюра був головою українського уряду. Хоча Петлюра, вірогідно, не був антисемітом, він, стоячи на чолі держави та армії, не припинив погромів і не покарав погромників, зазначає Жаботинський. Петлюра мусив або припинити погроми, або піти у відставку. Якщо він цього не зробив, "значить, він узяв на себе відповідальність за кожну краплю пролитої єврейської крови".

"...Такий голова уряду, – пише Жаботинський, – такий керівник армії винний у нечуваному і непробачному службовому злочині стосовно єврейського народу, стосовно народу українського і стосовно всього людства"[322].

На доказ провини Петлюри Жаботинський наводить ту обставину, що Петлюра не зорганізовував в Україні єврейської самооборони для протидії погромам. Цей доказ не цілком коректний: як ми бачили в попередньому розділі, Петлюра був прихильником створення такої самооборони, але єврейські соціялістичні партії, виходячи головно з ідеологічних міркувань, завадили цьому плянові. Оскільки автором цього пляну був близький співробітник Жабо-

тинського в ревізіоністському русі та в журналі "Рассвет" Йосеф Шехтман, а в літературі цей епізод був докладно висвітлений ще перед 1927 роком (зокрема, в книзі Черіковера "Антисемітизм і погроми на Україні 1917 – 1918 років", яка вийшла друком ще 1923 року і про яку багато писали під час процесу Шварцбарда[323]), важко уявити, що Жаботинському не було про це відомо. Виникає враження, що Жаботинський під тиском обставин був змушений наблизити свою позицію до позиції переважної частини єврейської громадськости. Одначе, попри досить різкий тон статті "Петлюра і погроми", що різко контрастував із тоном "'Кримської' колонізації", і попри її спрямованість проти особи Петлюри, Жаботинський і тут залишився вірний головним пунктам своїх поглядів на українську проблему. Поперше, він не твердить, що вважає Петлюру та керівництво українського руху за антисемітів або, поготів, **організаторів** погромів; навпаки, він підкреслює, що вважає цілком правдоподібним те позитивне твердження щодо них, яке міститься в статті "'Кримська' колонізація". Петлюра, на думку Жаботинського, винний лише в злочинному нехтуванні своїм обов'язком зебезпечувати недоторканість життя, майна та гідности всіх громадян держави. Подруге, Жаботинський закінчив статтю висловом свого засадничого прагнення до співпраці з українським національним рухом.

"Якщо частина українського суспільства зробить з цього мого роз'яснення висновок, ніби я став ворогом українського національного руху, це буде лише другою нісенітницею, так само безглуздою, як припущення, ніби я вважаю Петлюру 'невинним'. Я залишаюся другом українського руху. Буду як і раніше намагатися послабити накопичене в душі євреїв справедливе обурення, хоч би й довелося для цього посилатися на філософію історії (тут Жаботинський має на увазі свою теорію щодо 'антисемітизму осіб' та 'антисемітизму обставин', – І.К.) або будувати гіпотези щодо психології діячів, мені не знайомих. Понад те: буду й далі прагнути угоди з українським рухом – як зробив це, між іншим, в угоді з М.А.Славинським – попри тяжкий гріх цього руху перед євреями. Але заперечувати цей гріх або трактувати його як дрібницю – вважаю за неприпущенне. І якщо є в українському русі люди або групи, які думають, ніби погроми є пробачною дрібницею, ніби можна припустити систематичну різанину

євреїв і залишитися героями й чистими – то таким людям та групам я не друг, а ворог, і попереджаю українське суспільство, що такі люди або групи і йому не друзі, а вороги"[324].

Незалежно від того, чи мав Жаботинський рацію стосовно особи Петлюри, його позиція стосовно винуватців та виконавців погромів виглядає цілком коректною. Справді, серед української еміґрації були і досі є особи та групи, що намагаються заперечувати або, принаймні, применшувати участь українців у погромах, або шукають виправдання погромів, наче може існувати якесь виправдання масовим убивствам невинних чоловіків, жінок та дітей[325]. Очевидно, причини погромів, механізм їхнього виникнення, психологічне підґрунтя погромного руху можна зрозуміти, але жадним чином не можна виправдати дій погромників. Якщо хтось зрозумів виступи Жаботинського як виправдання погромників, то це справді вимагало роз'яснень.

Привертає увагу вислів Жаботинського про те, що ті, які намагаються заперечувати участь українців у погромах або зобразити їх як пробачну дрібницю, є ворогами українського суспільства. Очевидно, за цим криється думка, що погроми вже завдали величезного удару по престижу та репутації українського руху, і ті особи, які намагаються приховати або применшити неспростовні факти, лише псують власну справу, ще погіршуючи його репутацію. Не дитяча гра в схованки, а відверта аналіза подій та їхніх причин є ознакою зрілости й відповідальности будь-якого політичного руху, – така думка випливає зі статті Жаботинського "Петлюра і погроми".

Попри те, що ця стаття жадним чином не свідчила про зміну засадничих позицій Жаботинського стосовно українського національного руху і містила деякі незаперечно правильні твердження, її підкреслено різкий тон прозвучав дисонансом порівняно зі звичайною м'якою і дружньою прихильністю Жаботинського до всього, що стосується українського національно-визвольного руху. Якщо перед появою статті "Петлюра і погроми" українська преса лічила Жаботинського серед прихильників українства, то після неї почала його критикувати, звинувачуючи в зміні позиції під впливом тиску з боку "єврейської вулиці" (тобто з боку єврейської маси). Відомий український діяч Олександер Шульгин, який був серед головних ініціяторів закону про персонально-національну автономію в Україні і

широко відомий як переконаний прихильник єврейства, опублікував у "Тризубі" статтю "Одповідь Жаботинському"[326]. Ця стаття вичерпно характеризує позицію близьких до Петлюри українських кіл під час процесу Шварцбарда. Зазначивши на початку статті, що "один Жаботинський серед всієї світової жидівської преси (...) ясно й недвозначно сказав правду в статті "'Кримська' колонізація", Шульгин констатує, що в статті "Петлюра і погроми" Жаботинський "повернув своє кермо в інший бік. Тяжко Жаботинському число 2 спростувати Жаботинського число 1. Але він мусить це робити задля ...вулиці, 'жидівської вулиці', як люблять говорити їхні діячі"[327].

Шульгин зазначає:

"Цей лист (тобто, стаття 'Петлюра і погроми', що її автор назвав 'листом до редакції', – І.К.) безперечно зробить велике враження на українські кола. На нього, на Жаботинського, посилалися ми, коли боролися з тим озлобленням, яке наросло за цей рік серед українців в зв'язку з ганебним вбивством і процесом, поруч з Л.Маршаллом, А,Марґоліним, С.Ґольдельманом це ім'я давало нам право стримувати стихійне наростаюче почуття національної ненависти. І несподівано Жаботинський знищив те, що казав раніше"[328].

Шульгин, отже, визнає, що вбивство Петлюри і процес Шварцбарда вже викликали зростання ненависти української маси супроти євреїв, і верхівці українського руху доводиться стримувати ці неґативні почуття, посилаючись на євреїв, які прихильно ставляться до української справи і не ототожнюють вчинок Шварцбарда з висловом почуттів усього єврейського народу.

Хоча стаття Олександра Шульгина сповнена гіркоти з приводу антиукраїнської позиції єврейства, він продовжує, як робив це завжди, закликати до українсько-єврейського порозуміння, але не втримується від критичних завваг стосовно єврейської політики:

"Я менш за все належу до тих, що, за вашими словами, вважають погроми 'простительной мелочью' ('пробачною дрібницею' – слова Жаботинського зі статті 'Петлюра і погроми', – І.К.). З ними я боровся, борюся і буду боротися. Я прагну встановлення нормальних українсько-жидівських відносин. Але чи весь цей галас жидівських кіл біля справи Шварцбарда сприяє цьому? Нащо беруть жиди на себе гріх, не ними зроблений, гріх більшовицький, вчинений підкупним

деґенератом? Нащо викликають вони на себе цю злобу серед українців, яку стримати буде нелегко? Нащо вони намагаються перетворити наперекір всьому С.В.Петлюру майже в погромщика, коли він так виразно, так яскраво, так сердечно виступав на оборону жидів?!

С.В.Петлюрі в 1919 році не вдалося запобігти погромам, але його щире слово в оборону жидівства залишилося. Його слава виросла безкінечно, і не існує для українських мас більшого авторитету, ніж Петлюра. Його відозвами, його словами будемо ми боротися на Україні проти нових погромів, які на жаль можуть загрожувати ще жидівству, з огляду на спеціяльні умови більшовицького панування.

І коли думаю я про всю політику жидів в справі Шварцбарда, я прихожу до висновку: жиди, не дивлячись на свою заслужену репутацію практичности, в політиці – мрійники. Більш того, вони діти, але діти, які мають колосальну енерґію для досягнення своєї мети. В ім'я 'нового Маковея' (нехай на суді подивляться на того Маковея), вони нехтують своїми власними реальними інтересами"[329].

Очевидно, Шульгин мав цілковиту рацію в одному: єврейство, майже одноголосно солідаризуючись із Шварцбардом, викликало на себе всю ту ненависть української маси, яку керівники українського національного руху намагалися спрямувати особисто на Шварцбарда та на більшовицьку владу, якій, на їхню думку, Шварцбард служив. Парадоксальним чином склалася така ситуація, в якій керівники українського руху намагалися захистити єврейство від гніву української маси в зв'язку з убивством Петлюри, а єврейство вперто викликало цю ненависть на себе, стіною вставши на оборону Шварцбарда й ототожнюючи його вчинок з єврейськими інтересами. У цій позиції єврейства було дуже багато емоційности та романтизму, але мало здорового глузду, і це дало Шульгину підставу казати про єврейську замріяність і дитячість.

Стосовно Жаботинського Шульгин робить такі висновки:

"Вас, Пане Жаботинський, я рахував вище цього, але вся ваша остання стаття – це не підлягає жадному сумніву – написана вами проти вас, в ім'я вулиці, в ім'я вашої популярности, яка з огляду на правду, вами сказану (мається на увазі сказане в статті "'Кримська' колонізація", – І.К.), трохи захиталася.

(...) Вертаючись до Жаботинського, я ще раз мушу сказати: я шукаю порозуміння з жидами, я стою за мирне співжиття з ними на Україні. Але коли перша стаття Жаботинського робила це більш реальним і можливим, то цей лист утруднює і відкладає його десь надалі. В тяжкі україно-жидівські відносини він вніс ще нове ускладнення"[330].

Торкаючись слів Жаботинського, що Петлюра мусив подати у відставку, якщо не міг подолати погромів, Шульгин зазначає, що єврейські погроми були за тих часів лише невеликою частиною величезного погрому, якого зазнавала Україна від вторгнення кількох ворожих армій, і подати у відставку в такий страшний для українського народу час було би для Петлюри дезертирством і зрадою.

Такою була позиція не лише Олександра Шульгина, а й більшої частини української еміґрації, як про те свідчить тогочасна українська преса. Одначе, після виправдання Шварцбарда паризьким судом українська преса не змогла стримати розчарування й болі і почала збиватися на антисемітські нотки, хоча вони все ще чергувалися з льояльними щодо єврейства або навіть проєврейськими виступами. Можна сказати, що українська преса, включно з "Тризубом", також врешті не встояла перед тиском "вулиці". Це був ще один неґативний наслідок убивства Петлюри і позиції, на яку стало єврейство стосовно Петлюри та Шварцбарда. Наприклад, журнал "Тризуб", подаючи в листопаді 1927 року огляд української преси, наводить такі рядки:

"Жиди кидаються тільки на слабих, на тих, що лежать на землі, і тому, вони якраз вибрали Петлюру". (Львівська газета "Новий час".)

"А справі налагодження добрих взаємин між великою українською більшістю і дрібною жидівською меншістю на українській землі завдали жиди великий удар... Треба то сказати ясно й виразно. Жиди очорнили перед світом українське ім'я безосновано і безпричинно". (Львівська найстаріша газета "Діло".)

"Українському народові зроблено важку кривду, якої ми не можемо сховати до кишені... Перш усього для заглаження пропасти, яка твориться між українцями і жидами, останні мусять дати сатисфакцію українському народові". (Там таки.)

"За весь час паризького процесу всі жидівські газети і політики вили як гієни проти нашого народу. Зухвалий жидисько Торрес,

адвокат Шварцбарда, допускався на судовій залі щохвилі образи нашого народу. Але жиди, що були колись міністрами в уряді Петлюри, пішли тепер на більшовицьку службу і собі уїдають на Петлюру і на український народ". (Перемиський "Український голос".)

"А люди, які приїздять з Росії та України, рішуче твердять, що коли там упаде більшовицький лад, то народ насамперед буде мститися на жидах за те, що за більшовицької влади так зухвало, так несправедливо поводяться з народом, що самі всюди викликають ненависть проти себе..." (Там таки.)[331]

Ці та інші цитати з різних українських часописів, що їх наводить "Тризуб", означали катастрофу: катастрофічне погіршення, навіть розрив взаємин між двома народами і таке піднесення хвилі ненависті, яке було для єврейства України смертельно небезпечне. Ніщо подібне в українській закордонній пресі не могло з'явитися перед убивством Петлюри і процесом Шварцбарда – тоді українська еміґрантська преса була сповнена висловлювань приязні до єврейства. І тон, і зміст наведених вище цитат, що надзвичайно характерні для виступів української преси **після процесу Шварцбарда,** свідчить: українська еміґрація зазнала такого шоку, перед яким не встояла її колишня поміркованість і політична тверезість. Вкрай емоційні висловлювання, які межували із закликом до погрому, аж ніяк не сприяли поліпшенню репутації української еміґрації і свідчили, що в шоковому стані українці так само легко втрачають політичний глузд і піддаються емоційності, як і євреї. Якщо хтось мав на меті, використавши погромний шок, скомпромітувати український національний рух і довести українсько-єврейську ворожнечу до межі майже божевільної ненависти, то це блискуче вдалося.

Щодо ролі Жаботинського під час процесу Шварцбарда, то вона не була ані простою, ані легкою. Перебуваючи під тиском відповідальности за керований ним рух сіоністів-ревізіоністів та за журнал "Рассвет", Жаботинський мусив маневрувати й уникати відкритої сутички з єврейською громадською думкою в питанні щодо Петлюри. Але якщо поминути ставлення **особисто** до Петлюри (щодо якого Жаботинський, мусимо визнати, висловив досить суперечливі погляди), то позицію Жаботинського під час процесу Шварцбарда можна підсумувати так:

1. Відданість ідеї єврейсько-українського порозуміння й співпраці попри всю трагічну історію і незалежно від справи Шварцбарда.

2. Підтвердження позиції підтримки цілей українського національно-визвольного руху та симпатії до нього.

3. Попередження єврейства, що справу Шварцбарда бажають використати з ворожою йому політичною метою: щоб привернути симпатії єврейства на бік СРСР, скомпромітувати ворогів більшовизму і остаточно посварити євреїв з антикомуністичними національно-визвольними силами.

Попри вимушену стриманість і непослідовність, голос Жаботинського під час процесу Шварцбарда був одним із дуже небагатьох з єврейського боку тверезих голосів, голосом людини, вільної від наслідків погромного шоку. Як і завжди, Жаботинський дбав насамперед про правильну єврейську політичну лінію, а не про так властивий тодішній ситуації галасливий вислів своїх скривджених почуттів, навіть якщо цей вислів приносить деяке самозаспокоєння. Не гістерично апелювати до світу й один до одного, виставляючи на загальний огляд свої криваві рани, а виробляти свою розумну й збалансовану національну політику – такою була засаднича позиція Жаботинського, і такою вона в принципі, попри всі вимушені коливання, залишилася і в тому черговому акті єврейсько-української трагедії, який увійшов до історії як справа Шварцбарда.

Виступи Жаботинського з української тематики практично закінчуються після процесу Шварцбарда (якщо не рахувати кількох пізніших згадок про ті чи ті аспекти української проблеми в листах та в “Автобіографії”). Але ці короткі згадки свідчать, що Жаботинський до кінця життя не змінив своєї постави щодо української проблеми. Позитивне і толерантне ставлення до національних прагнень та інтересів українського народу в поєднанні з бажанням узгідити ці інтереси та прагнення з інтересами єврейського народу – ось що залишається важливою, хоча й не завжди усвідомлюваною частиною політичної спадщини Жаботинського.

Післямова

ЖАБОТИНСЬКИЙ, УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ І ЄВРЕЙСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА

Українське питання посідало в творчості та в житті Жаботинського одне з провідних місць. Це не був окремий епізод або кілька окремих епізодів його життя – це була проблема, до якої він звертався – в публіцистиці і в практичній діяльності – протягом років. Можна сміливо твердити, що за кількістю присвячених йому статей українське питання йде у творчості Жаботинського просто слідом за проблемами безпосередньої сіоністської теорії та практики – питаннями збереження єврейської національної ідентичности, переселення до Палестини, політичної боротьби за створення єврейської держави, ідеології та організації ревізіоністського руху, становища в Палестині та взаємин із арабами. Отже, українська проблема посідає в творчості Жаботинського друге місце після кола проблем, що безпосередньо стосуються сіонізму. Очевидно, цей факт не може бути випадковим і вимагає свого дослідження і пояснення, якщо ми бажаємо зрозуміти місце і значення Жаботинського як в історії сіонізму, так і взагалі в історії новішого часу. І хоча цей факт легко встановити простим підрахунком статей та листів Жаботинського, в яких ідеться про ті чи ті аспекти українського питання, дослідники Жаботинського звичайно згадують лише побічно або й зовсім промовчують його зацікавлення українською тематикою. Це питання й досі дразливе, а наука, що її Жаботинський протягом років викладав

еврейству на прикладі української проблеми, залишається неусвідомленою і, здебільшого, просто іґнорується.

Це означає, що неусвідомленою і не вивченою залишається велика й важлива частина спадщини Жаботинського. Ця книга – перша спроба дослідити й узагальнити, бодай у першому наближенні, ставлення Жаботинського до української проблематики за всіх тих етапів його життя й творчости, коли він так чи так із нею стикався.

Чи був він справді **першим** еврейським діячем, який зрозумів значення української проблеми? Можна твердити, що **серед своєї ґенерації** сіоністів він таки був перший. Але був принаймні ще один сіоніст зі старшої ґенерації, який, наскільки нам відомо, виявив розуміння українського питання і висловив симпатію до українського національного руху. Це був не хто інший, як Теодор Герцль.

Свого часу Герцль зустрівся у Відні з Іваном Франком. Розповідь учасника цієї зустрічі опублікована 1937 року в еврейській газеті "Chwila", що виходила польською мовою у Львові[332]. Через понад 40 років після цієї зустрічі товариш Івана Франка українець д-р Василь Щурат описав її подробиці і бесіду між Герцлем та Іваном Франком. Щурат пише, що розмова відбулася "правдоподібно, в лютому 1893 року". Оскільки в розмові, що її наведено в статті Щурата, йдеться про висунену Герцлем ідею створення еврейської держави, то видається, що автор спогадів не пам'ятає правильної дати: адже Герцль прийшов до ідеї еврейської держави, як свідчать його біографи, не раніше від початку 1895 року[333].

Попри ймовірну помилку в датуванні цієї події, ми не маємо жадних підстав сумніватися в правдивості спогадів Василя Щурата. Ось частина розмови між Герцлем та Іваном Франком, що її наведено в статті Щурата:

" – Мені дуже подобається Ваша ідея відбудування еврейської держави, – сказав Франко. – Це мене дуже зацікавило, бож ця ідея є ніби рідною сестрою нашої української ідеї відбудування української держави. Але чи обидві ці ідеї нині здійсненні?

– Чому ні? – відповів Герцль. – Все на світі може статися, що виникає в людській голові.

– У розумній голові! – додав Франко.

– Саме так, у розумній, бо лише про таку варто говорити людям, які хочуть, щоб їх вважали за розумних, – мовив далі Герцль. – Народжена в розумній або розсудливій голові навіть найдивовижніша ідея буде здійсненною, щойно вона внесе запал у найширші народні маси і висуне з їхніх лав своїх обранців, готових на мучеництво. Якщо нам колись, за часів Мойсея, вдалося скинути з себе ярмо єгипетське і повернути собі Палестину, то чому це мало би бути неможливе сьогодні?

– Колись, – зауважив Франко, – ви мали Мойсея і мали скинути лише одне ярмо – єгипетське. А сьогодні? Ми, українці, маємо їх три, а ви – чи не вдесятеро більше, бо розсіяні по цілому світі.

– Мойсеї не народжуються щодня, то правда; вони з'являються під впливом зовнішнього утиску, – відповів Герцль. – А цей утиск у нас вдесятеро сильніший, ніж у вас. Якщо колись ви так само його відчуєте, як ми, то й ви почнете шукати свого Мойсея і, певно, знайдете його, хоча сьогодні ви його, можливо, закидали би камінням. Врешті, лише час може прийти на допомогу.

– Визнаю Вашу цілковиту рацію, – погодився Франко по короткому роздумі і середечно потиснув Герцлеві руку"[334].

Особистість Герцля та ідея створення єврейської держави справили на Франка велике враження. 1896 року він опублікував у львівському польському часописі "Tydzień" (літературний додаток до "Kurjera Lwowskiego")[335] надзвичайно схвальну рецензію на книгу Герцля "Єврейська держава".

Автор спогадів Василь Щурат зазначає, що під впливом розмови з Герцлем Франко пізніше написав свою відому монументальну поему "Мойсей" (1905 рік), яка є одним із шедеврів української літератури.

Ми згадали ці події лише для того, щоб підкреслити: ідея подібности інтересів єврейського народу та українського чи будь-якого іншого руху, який бореться за визволення та національно-державне існування, здавалася самозрозумілою не лише Жаботинському[336]. Герцль, що ніколи не жив в Україні й, мабуть, не був глибоко ознайомлений з українською проблемою (і, отже, не мав упереджень щодо неї), сприйняв як цілком природну думку Франка, що ідея створення єврейської держави "є ніби рідною сестрою нашої української ідеї відбудування української держави". Концепція

взаєморозуміння та паралелізму в ідеях та цілях двох національних рухів не викликала в нього жадних заперечень.

Визнаний "батько політичного сіонізму", Герцль, одначе, не створив викінченої політичної школи і не зформулював всебічної системи політичних принципів. Його заслуга полягає в тому, що він кинув гасло еврейської держави, яке було почуте і призвело до створення всесвітнього сіоністського руху. Очевидно, він кинув його в слушний час, бож і раніше лунали такі заклики, але не були так масово підтримані[337]. Запропоновані ж Герцлем суспільні форми майбутньої еврейської держави та організаційні форми руху за виїзд до Палестини не вільні від утопізму і подекуди нагадують радше мрії рожевого ідеаліста, ніж реалістичну політичну програму[338].

Після Герцля сіоністський рух щораз більше посувався в бік соціялістичної ідеології і, врешті, соціялістичні партії опанували керівне становище в сіонізмі. З погляду Жаботинського, такий шлях був принципово хибний[339]. Усе життя зберігаючи найглибшу, найчистішу повагу до Герцля[340], Жаботинський проте розумів недостатність і невиробленість його політичної спадщини. Він вважав, що за умов страшної небезпеки для еврейського народу, що виникала в наслідок розвитку подій в Европі (спочатку в перспективі соціяльних вибухів у Східній та Центральній Европі, а потім у зв'язку з німецьким нацизмом), за умов, коли створення еврейської держави і переселення до неї якомога більшої кількости евреїв є невідкладною справою національного врятування, є не лише безглуздям – є мало не злочином поділяти евреїв на бажаних ("трудящих") і небажаних ("експлуататорів"), розпалюючи всередині еврейського народу клясову боротьбу і клясову ненависть. Ще на початку нашого трагічного сторіччя, коли лише найчутливіші й найдалекоглядніші могли відчути і передбачити насування величезної небезпеки, Жаботинський закликав до об'єднання народу з метою обстояти загальнонаціональні, а не клясові, цілі. 1906 року він писав:

"Я вважаю за неуцьке базікання всі модні фрази щодо того, що в евреїв нема народної політики, а є клясова. У евреїв нема клясової політики, а була і є (хоча би лише в зародку) політика національного бльоку"[341].

Жаботинський вважав, що єврейські соціялісти некритично запозичають ідеї европейських соціялістів, не враховуючи різниці між народами з давніми і живими національно-державними традиціями, життю і національним правам яких ніщо фатально не загрожує, і становищем єврейського народу. На думку Жаботинського, нова єврейська національна ідеологія і базована на ній політика мають спиратися на ідею національної єдности і відкидати ідею клясової боротьби, як і взагалі боротьби та ненависти між верствами та станами всередині народу. У кількох своїх статтях він звернув увагу на те, що єврейські соціялісти, коли мусять під тиском обставин захищати національні (а не "інтернаціонально-клясові") інтереси, мимоволі зраджують свої ідеологічні принципи і діють як націоналісти. У цьому Жаботинський бачив доказ несумісности єврейських національних інтересів із принципами соціялістичної політики, якщо розуміти їх дослівно[342].

Врешті, становище в єврейському політичному світі, на його думку, свідчило про гострий брак національно-політичної традиції і здорової національної свідомости, не понівеченої потворними умовами двотисячолітнього розсіяння. Вся діяльність Жаботинського фактично була спрямована до вироблення засад нової єврейської свідомости – свідомости державного народу, а точніше – до переходу від психології "ґолутного єврея" до свідомости народу, якому притаманне відчуття свого самостійного, гідного і законного місця в світі. Лише таке відчуття може бути психологічною основою для витворення самобутньої національної політики.

Що значить "законне місце в світі"? Очевидно, це – місце в спільноті інших народів та держав. Думка, що єврейська політика, хоч би які типово єврейські риси вона мала, має бути одним із каменів у будівлі світового співжиття народів, так само властива Жаботинському, як і його думка, що кожна національна культура є яскравим і незамінним камінцем у мозаїці світової культури. У книзі "Єврейська держава", написаній 1937 року і свідомо названій так само, як книга Герцля, Жаботинський писав:

"Одним із найважливіших висновків (...) є той факт, що єврейська трагедія не є винятково єврейським питанням. Це проблема міжнародного характеру. Якщо наше матеріяльне становище погане, то

й суспільство, де ми живемо, страждає від цього. Якщо ми безправні, то це безправ'я сприяє руйнуванню та деморалізації всього державного режиму країни. Якщо на вулиці або в кабінетах панує визнання расової нетерпимости, то воно здатне зруйнувати все суспільство. Можна визначити ще жахливіші небезпеки, та ледве чи це необхідно. Одна річ безперечна: якби одного чудового ранку зникло явище ґолуту і всі євреї виявилися би чисто-мітично влаштовані на їхній власній землі, – без жадного сумніву, вигоди й зиск були би взаємні"[343].

Людина, яка так глибоко розуміє взаємозалежність і взаємопов'язаність подій та процесів у світі, не може відмовитися від порозуміння й співпраці з будь-яким народом, навіть якщо історія взаємин цього народу з євреями сповнена трагедій. (Це так само стосується арабського народу, хоча ця проблема, природно, має цілком своєрідні особливості. У взаєминах з арабами Жаботинський наполягав на визнанні їхніх національних прав та життєвих інтересів, але за умови, що вони так само визнають національні права та життєві інтереси єврейського народу, – тут ще раз висловлено властивий Жаботинському принцип взаємности в національних відносинах.)

Виходячи з уявлення про взаємопов'язаність інтересів та доль різних народів світу, Жаботинський вважав, що антисемітизм, поширений у тому чи тому народі (а важко назвати народ, цілком вільний від антисемітизму), не може бути підставою для засудження цього народу або для відмови співпрацювати з ним. Єврейська перечуленість до антисемітизму, на думку Жаботинського, шкодить євреям, бо сприяє виробленню в їхньому характері тих рис, що їх Жаботинський глузливо називав "погромною філософією". Звичайно, це ніяка не "філософія", а лише відчуття своєї принижености, безпорадности, відчаю. "Євреї, навіть палкі сіоністи, – відзначає Жаботинський, – ставляться дуже дражливо до кожного спрямованого на нашу адресу натяку, що наше перебування в ґолуті комусь не подобається"[344]. Проте, каже він далі, факти антисемітизму – "річ природна і навіть обов'язкова, це шлях кожного суспільного дефекту". Таким "дефектом" є перебування в діяспорі, яка неминуче породжує антисемітизм. Розуміння того, що саме діяспора є тією обставиною, яка створює антисемітизм, є основою теорії Жабо-

тинського щодо "антисемітизму обставин". Це має привести до висновку, що не відчуття свого приниження, не образа й розлючення проти народів, серед яких поширено антисемітизм, має бути психологічним підґрунтям єврейської політики, а національне самоусвідомлення, духовне визволення і територіяльно-державне усамостійнення. І водночас – обов'язкова і максимально можлива співпраця й порозуміння з іншими народами.

Характеризуючи тих євреїв, у яких реакція на антисемітські ексцеси настільки хвороблива, що заступає розум і світло і перетворюється на якусь "погромну філософію", Жаботинський писав:

"Один єврей-журналіст скористався нещодавно з Білостоку (мається на увазі білостоцький погром, – І.К.), щоб запхати мені в душу свої пальці і помацати там, якою є моя 'погромна філософія'. І виявив, що я байдужий до єврейського горя. Я йому не відповів – я занадто добре розумію настрій людей цього типу, щоб гніватися на них за несправедливість або уразу. Тут було повторення старої єврейської історії – людина віддала найкращий цвіт свого життя для того, щоб виорати чужий лан, і останньої хвилини господарі вбили його братів і трупами їхніми угноїли своє поле; і людина поточилася від образи, і гарячково хапається за соломини, і злоститься на всіх людей за кожне слово правди, і хоче неодмінно щось таке копітко і дрібничково довести або спростувати – навіть годі зрозуміти, що саме. Я не став йому відповідати, та й не було мені чого відповісти: я не маю жадної погромної філософії"[345].

Це, звичайно ж, не означає якогось виправдання антиєврейських ексцесів, викликаних антисемітизмом; це була лише спроба тверезої аналізи з метою виробити шлях до такого стану, коли ці ексцеси стануть взагалі неможливі. Жаботинський наполягав на тому, що не копирсання в своїх кривдах, не роз'ятрювання своїх ран, а свідоме опрацювання адекватної становищу лінії поведінки – тобто політичної лінії – є конечним для врятування народу.

"Коли мені розповідають подробиці погромів, моя увага мимоволі відхиляється і вислизає на інші шляхи. Мені кортить з'ясувати собі питання: гаразд, припустімо, що я дослухаю до кінця і знатиму, де, коли й кого вони забили, алеж не в цьому річ, а в тому, що вдіяти далі, що можна зробити проти погромів?"[346]

Саме в річищі цих ідей перебувало ставлення Жаботинського до української проблеми та єврейсько-українських взаємин, та й взагалі взаємин із будь-яким народом. Йосеф Шехтман спробував підсумувати позицію Жаботинського у ставленні до неєврейського світу, підкресливши його прагнення до співпраці на ґрунті збігу інтересів та взаємної практичної користи:

"За його (Жаботинського, – І.К.) концепцією, неєврейський світ є великою і творчою силою, в якої єврейський національний рух може багато дечого навчитися в галузі політичної думки та дії. Єврейська проблема має бути інтеґрована в загальних рамках проблем, з якими стикається світ. Євреї мають вивчати методи, що їх застосовують 'ґої' для вирішення цих проблем; мають вивчати методи й погляди 'ґоїв', щоб знайти шляхи взаємовигідної співпраці у вирішенні єврейського питання. Палкий прихильник опертя єврейства на власні сили, Жаботинський водночас був свідомий того, що в нашому складному світі жадна нація не здатна стояти окремо і вирішувати свої головні проблеми самотужки, без союзників. Таких союзників слід шукати не на ґрунті симпатії або співчуття, а тільки на ґрунті спільности інтересів. Він твердив, що існує шлях до порозуміння та співпраці між єврейським національним рухом і неєврейським світом. У політичному сенсі свідомий неєврей не обов'язково є антисемітом. Заради євреїв він, зрештою, не відхилиться від шляху, який, на його думку, найкраще служить його інтересам або навіть його примхам. Але якщо єврей приходить із розумним пляном, який збігається з його власними цілями, він може прислухатися і навіть схвалити його; він може стати партнером у спільній справі, не обов'язково через дружбу, а через правильно збагнутий власний інтерес. І це – єдина річ, яку беруть до уваги в царині реальної політики"[347].

Тут Шехтман, мабуть, свідомо абстрагувався від численних доказів на користь того, що Жаботинський не був холодним і цинічним політиком, він палав любов'ю до свого народу і до людства як колективного носія і творця культури. Одначе, це не заважало йому відокремлювати в реальній політиці емоції від суворої реальности. І це – ще одна наука, яку Жаботинський залишив у спадок єврейській політиці.

Безперечно, Йосеф Шехтман мав рацію, коли писав про Жаботинського та про свою книгу, йому присвячену:

"Ми живемо за доби, яка, кажуть нам деякі люди, має бути добою Звичайної Людини. Це – розповідь про життя незвичайної людини – незвичайної з кожного погляду"[348].

Справді, слід було бути набагато вищим від звичайного, пересічного рівня, щоб, нехтуючи традиційною неприязню, зробити українську проблему однією з важливих тем своєї творчости. Дуже легко закликати до співпраці євреїв з данським, наприклад, народом і до врахування данських інтересів, оскільки в Данії зазвичай добре ставилися до євреїв. Незрівнянно важче закликáти до співпраці з народом, історія взаємин із яким сповнена важких, а часто й кривавих подій. Одначе, саме на території такого народу жила за часів Жаботинського мало не третина тодішнього світового еврейства, і саме на прикладі взаємин із цим народом можна було накреслити схему єврейської політики, яка могла правити за взірець політики стосовно інших народів світу. Саме таку принципову схему Жаботинський розробляв послідовно, а зміна ситуації в Україні протягом його життя, хоч які трагічні були ці події, давала йому нагоду демонструвати різнобічні зразки обмíркованих і вільних від неґативних емоцій політичних кроків, так само, як і зразки блискучих виступів у царині політичної публіцистики. Так це було під час обговорення єврейсько-українських взаємин у Галичині, так само це було під час дискусії в зв'язку з Шевченковим ювілеєм, під час укладення угоди зі Славинським, під час суперечки серед єврейських кіл щодо ставлення до проєкту єврейської колонізації в Україні та в Криму, і так само, в ґрунті речі, це було й під час процесу Шварцбарда, хоча тут Жаботинський не встояв до кінця проти тиску "вулиці". Отже, проблема єврейсько-українських взаємин була для Жаботинського тим яскравим прикладом, який дозволяв будувати концепцію взаємин єврейства з іншими народами.

У тому, що Жаботинський не ухилився, як деякі інші єврейські діячі, від української проблематики і від вироблення неупередженої політичної концепції в українському питанні, полягає його незаперечна заслуга.

Другою заслугою в цій галузі є те, що він раніше від багатьох інших усвідомив значення української проблеми в комплексі проблем Російської імперії та Східньої Европи взагалі і правильно визначив співвідношення цієї проблеми з єврейськими інтересами. Якою мірою ця проблема залишалася невідомою широкому загалові, свідчить, зокрема, Соломон Ґольдельман:

"Коли на початку революції 1917 року українці в Петрограді і в Києві вийшли багатотисячними масами на вулицю, то росіяни в Петрограді, а жиди в Києві не вірили своїм очам, просто не могли повірити, що справді існує велика нація, що її люди звуться українцями, і велика країна, що має назву Україна"[349].

Жаботинський на самому початку своєї політичної діяльности зрозумів, що існує така велика нація і велика країна, і що доля Російської імперії залежить, – з усіма наслідками, що випливають з цього для єврейства та для світу, – від того, чи Україна залишиться в складі імперії, чи набуде незалежности. Коли Жаботинський писав 1911 року, що "вирішення суперечки щодо національного характеру Росії майже цілковито залежить від позиції, яку посідатиме тридцятимільйонний український народ"[350], то він тим самим виявив глибоке розуміння становища в Російській імперії і значення української проблеми для долі російського імперіялізму. Щоб дійти такого розуміння, крім розвиненого політичного чуття Жаботинський мусив мати також неупередженість, аналітичний погляд, вільний від тиску неґативної єврейської суспільної традиції орієнтуватися на панівний народ, хоч би той і не бажав визнавати на своїй території прав та інтересів єврейського народу.

Варто особливо відзначити, що Жаботинський, який дотримувався націоналістичних поглядів, що їх його політичні супротивники називали й донині називають "крайньо правими", був настільки вільний від шовінізму або упереджень супроти будь-якого народу, що йому й на думку не спадало покласти відповідальність за переслідування євреїв на цілий народ, тобто на всіх представників того чи того народу за самою тільки національною або расовою ознакою. Деякі сучасні єврейські автори, що, звичайно, вважають себе за дуже поступових і аж ніяк не за шовіністів, не зупиняються перед тим, щоб звинуватити в антисемітизмі і назвати погромником кожного українця

лише тому, що він українець. Така тенденція відчутна, зокрема, в згадуваній вище книзі проф. Фрідмана "Погромщик"[351]. Мабуть, ці автори вважають, що таким чином вони мстяться за кривди, заподіяні єврейському народові. Користуючись висловом Жаботинського, можна сказати, що вони перебувають у лабетах "погромної філософії", стоять "на жахливому попелищі свого народу із зарюмсаним носовиком у руках"[352], не знаходячи в своїх душах нічого, крім відчуття свого нещасного становища. Така психологія є наслідком двотисячолітнього безправного стану в діяспорі, – це можна зрозуміти і висловити цим людям найглибше співчуття, але ледве чи варто приєднуватися до їхньої позиції. Незалежно від суб'єктивних спонук цих авторів, важко не визнати, що компромітувати цілий народ або будь-яку окрему людину тільки за національною ознакою є не чим іншим, як виявом расизму. Парадоксально, що євреї, які постраждали від расизму більше, ніж будь-який інший народ, здатні хворіти, хоч би й несвідомо, на цю хворобу.

Іншою поширеною в єврейській історичній та публіцистичній літературі тезою є ототожнення українського націоналізму з погромним рухом[353]. Таким чином, національну свідомість та національно-визвольну боротьбу одного з найчисельніших европейських народів оголошують злочином проти єврейського народу. Очевидно, той факт, що національно-визвольний рух одного з народів пов'язують із бандитською діяльністю, кидає тінь на саме поняття національно-визвольного руху, на кожний національний рух, включно з сіонізмом. Жаботинський, навпаки, вважав, що кожний нешовіністичний і демократичний національно-визвольний або національно-культурний рух ідейно і духовно близький єврейському національному рухові – сіонізмові. Він чітко відрізняв український національний рух, що надихався ідеями демократизму і міжнаціонального братерства, від діяльности погромників, які на території Російської імперії з'явилися з багатьох причин (насамперед, у наслідок антисемітської політики царського уряду та діяльности підтримуваних цим урядом російських чорносотенних організацій) і жадним чином не представляли ідей українського націоналізму. Це Жаботинський яскраво висловив у багатьох своїх творах, які ми коментували в усіх розділах цієї книги.

Надзвичайно характерно, що автори, які пишуть про погроми, ніколи не ототожнюють погромницьку та взагалі антисемітську діяльність російського, німецького, польського, литовського та інших народів із національною свідомістю або національно-визвольною боротьбою цих народів – це залишається "привілеєм" тільки українського національного руху. Чи можна вказати на яскравіший приклад масового упередження? Чи варто ще раз підкреслювати, наскільки це все далеке від позиції та ідей Жаботинського? На жаль, це так само далеке і від позицій наукової об'єктивности, як і від позицій політичного реалізму.

Намагаючись підсумувати, в чому полягає принципова відмінність світовідчуття Жаботинського, що ставила його вище від загальної сіоністської течії, доходимо висновку, що він мислив категоріями державного народу, дарма що єврейську державу ще не було створено. З погляду державного політичного світогляду кидалася у вічі кричуща невідповідність між властивою величезній більшості євреїв ґолутною психологією – психологією єврейського містечка в діяспорі – і державнотворчими завданнями. Про виховання в єврейського народу нової психології Жаботинський дбав усе життя. Це завдання він поклав в основу діяльности створеної ним єврейської молодіжної організації "Бейтар", цю проблему він різнобічно висвітлив у написаній ним для цієї організації програмній брошурі "Ідеологія Бейтару" та в інших творах[354].

Так само і націоналізм Жаботинського можна назвати "нормальним державним націоналізмом". Адже в кожній незалежній державі всі громадяни, хоч би які були їхні політичні погляди, є націоналістами в тому розумінні, що бажають жити в своїй державі, ладні захищати її, люблять свою мову і національну культуру і радіють з її успіхів. Якщо така людина до того ще й сповнена пошани й доброзичливости до інших народів та їхніх національних культур, то вона фактично стоїть на позиціях, які в засаді аналогічні позиціям Жаботинського. Це той націоналізм, що його російський філософ Ніколай Бєрдяєв називав "другим, вищим типом" націоналізму на відміну від першого типу – шовінізму та національної зарозумілости. Бєрдяєв у своїй книзі "Філософія нерівности" ("Философия неравенства"), цитату з якої ми взяли як епіграф до цієї книги, влучно

зазначив, що цей тип націоналізму "вимагає самокритики, він закликає до самокритики і перевиховання в ім'я національного буття"[355]. Ці рядки ніби присвячені Жаботинському, хоча Бєрдяєв не мав його на увазі.

Цей другий тип національної свідомости важко прищеплюється людям, які ще не позбулися остаточно ґолутної, недержавної психології. Це – причина того, що Жаботинський досі фактично не прийнятий більшістю єврейського народу як в Ізраїлі, так і в діяспорі. Його заклики до самокритики, до переосмислення віджилих уявлень, до вироблення нової національної свідомости сприймаються більшістю як надмірні, зайві, як небезпечні фантазії правого екстреміста. Прийняти Жаботинського – це не означає обов'язково погодитися з усіма пунктами його світогляду. Прийняти його означає позбутися фантастичних уявлень про нього як про небезпечного екстреміста (такі уявлення досі поширюються певними колами в Ізраїлі та за кордоном[356]) і визнати, що він був одним із видатних діячів єврейської історії. Можна з певною підставою висловити передбачення, що в національно-психологічній та політичній царинах час Жаботинського ще попереду.

ВЛАДІМІР (ЗЕЕВ) ЖАБОТИНСЬКИЙ

(Коротка біографічна довідка)

Владімір Жаботинський народився 1880 року в Одесі у зрусифікованій єврейській родині. Йому дали російське ім'я Владімір, яке має гебрейський еквівалент Зеев.

Ще в гімназії він виявив великі літературні здібності. Його поетичні переклади з різних західніх авторів російською мовою з'явилися в пресі, коли йому було 17 років. Ще в юнацькі роки він досконало вивчив головні европейські мови, а також гебрейську.

Жаботинський пішов з останньої кляси гімназії і 1898 року прийняв пропозицію бути іноземним кореспондентом ліберальної газети "Одесский листок". Як кореспондент цієї газети, а потім – газети "Одесские новости" він жив деякий час у Швайцарії, а потім переїхав до Італії, де залишався до 1901 року. За кордоном відвідував юридичні лекції в університетах. Кореспонденції Жаботинського до одеських газет зробили його ім'я популярним не лише в Одесі, а й далеко за її межами, оскільки одеські газети мали велику кількість читачів на всьому півдні Російської імперії. Водночас він пише вірші та п'єси, робить поетичні переклади. Деякі його п'єси з успіхом ішли в одеських театрах.

Італія справила настільки велике враження на Жаботинського, що пізніше він називав її своєю "духовною батьківщиною". Визволитель Італії Джузеппе Ґарібальді назавжди залишився улюбленим історичним героєм Жаботинського.

Повернувшись до Одеси, Жаботинський став членом редакційної колеґії газети "Одесские новости". Незабаром він здобув загальне визнання як найпопулярніший російськомовний публіцист на півдні

імперії. На його літературний талант звернули увагу найвидатніші російські письменники та критики.

На початку XX сторіччя в імперії значно посилився юдофобський рух, таємно інспірований і підтримуваний царською адміністрацією. Кривавий погром у Кишиневі у квітні 1903 року, який передував страшній погромній хвилі 1905–1906 років, викликав обурені відгуки у всьому світі, а в Російській імперії призвів до піднесення єврейського національного руху. Цей погром спричинився до перевороту в свідомості Жаботинського: він став сіоністом і залишився ним до кінця життя.

Першою його акцією як сіоніста була участь у створенні загонів єврейської самооборони в Одесі. Він також почав перекладати російською мовою вірші великого єврейського національного поета Бяліка. У публіцистиці Жаботинський звертається до національної теми і закликає до визнання національно-культурних та політичних прав як єврейського народу, так і всіх інших народів імперії. Він глибоко вивчає теорію національного питання і за кілька років стає одним із найкращих фахівців у цій галузі.

1903 року Жаботинський бере участь у Шостому сіоністському конґресі в Базелі, де вперше і востаннє бачить Теодора Герцля, який помер наступного року. Особистість Герцля справляє на нього величезне враження.

Того ж таки року Жаботинський переїздить до Петербурґу, де стає членом редакційної колеґії місячника "Еврейская жизнь", а потім – тижневика "Рассвет". Як видатний публіцист і оратор він стає широко відомий по всій Росії. 1905 року бере керівну участь у створенні "Ліґи оборони прав єврейського народу в Росії", а потім активно діє під час передвиборної кампанії до Першої Думи.

1905–1906 років він організує скликання трьох з'їздів єврейських журналістів, де ухвалено програму з вимогою національного самоврядування для єврейства імперії. Зформульовані Жаботинським принципи національної автономії було покладено в основу програми, ухваленої конференцією сіоністів Російської держави в Гельсінґфорсі (Гельсінкі) 1906 року.

1906–1907 років Жаботинський організує передвиборну кампанію до Другої та третьої Державних Дум із сіоністською програмою, але зазнає поразки через різні маневри ворожих сіонізмові сил.

Тоді ж він розпочав свій публіцистичний "наступ проти асиміляції" еврейства. Серія статей цього періоду (пізніше найкращі з них увійшли до збірки "Фейлетоны", С.–Петербург, 1913) охопює, крім суто єврейських тем, також широке коло національних проблем, включно з українською проблематикою.

1907–1908 років Жаботинський живе у Відні, продовжуючи активну публіцистичну та літературну діяльність.

1908 року, після перевороту "молодотурків" у Туреччині, він виїздить до Стамбулу, щоб створити мережу сіоністських газет в Оттоманській імперії. Жаботинський створив кілька таких газет різними мовами. У Стамбулі він зустрічався з провідними турецькими державними діячами, намагаючись домогтися дозволу на масову єврейську колонізацію Палестини, яка тоді входила до турецьких володінь. Жаботинський швидко переконався, що досягнення сіоністської мети в Палестині буде можливе лише в разі розвалу Оттоманської імперії, який він уже тоді передбачав.

Повернувшись до Росії, Жаботинський продовжує пресову кампанію проти асиміляції єврейства, за поворот до єврейської культури та мови, за гебреїзацію єврейської освіти.

На цьому ґрунті виник його перший конфлікт із головною течією в сіоністському русі, яка відхилила плян гебреїзації.

На початку першої світової війни Жаботинський виїздить до Західньої Европи як кореспондент газети "Русские ведомости". Після вступу Туреччини до війни наприкінці 1914 року він відбув подорож країнами Північної Африки, де зустрівся з місцевими євреями і з біженцями з Палестини. Тоді в Жаботинського виникає думка створити єврейські збройні сили в складі британської армії. Він вважав, що участь єврейських частин у війні надасть єврейському народові вагомого слова під час післявоєнного переділу світу, і це допоможе вирішити долю Палестини на користь сіонізму.

Завдяки тривалим переговорам з британськими урядовими чинниками Жаботинському вдалося переконати англійців, і єврейський леґіон британської армії було створено. Жаботинський, ставши одним з офіцерів леґіону, взяв участь у воєнних діях проти турків у Палестині.

Діяльність Жаботинського і участь єврейських збройних сил у війні, поряд із іншими факторами, великою мірою сприяла тому,

що 1917 року брітанський уряд видав "Деклярацію Бальфура", яка обіцяла створити в Палестині "охоронене правом сховище" для єврейського народу.

Попри своє невисоке військове звання, Жаботинський після закінчення війни звернувся до брітанського військового командування та уряду з протестом проти недотримання англійцями урочисто даних єврейству обіцянок. Це призвело до конфлікту, в якому Жаботинському вдалося врешті довести свою рацію. Щоб затерти цю неприємну для Брітанії справу, англійський уряд вирішив нагородити Жаботинського орденом Брітанської імперії, але він відмовився від нагороди.

Пішовши з війська, Жаботинський оселився в Єрусалимі, де зайнявся журналістикою. Він попереджає брітанську адміністрацію про готування арабськими екстремістами єврейського погрому, але англійці не роблять нічого, щоб йому запобігти. Тоді Жаботинський створює збройні загони єврейської самооборони "Гаґана" ("Оборона"). Пізніше, коли створено державу Ізраїль, ці загони стали зародком реґулярної ізраїльської армії. На Пасху 1920 року арабські екстремісти вчинили погром, а Гаґана вдалася до опору. Англійська адміністрація вбачила в цьому порушення закону, заарештувала Жаботинського і засудила його на 15 років каторжних робіт. Цей засуд викликав велике обурення в усьому світі. Жаботинський домагався скасування вироку. Незабаром відбувся другий суд, який змінив вирок з 15 років каторги на 1 рік ув'язнення. Невдовзі Жаботинський домігся скасування й цього вироку.

1921 року Жаботинського обрано членом керівництва (Екзекутиви) Всесвітньої Сіоністської Організації. Він домагається створення визнаних англійською мандатною владою єврейських збройних частин у Палестині для оборони єврейського населення від погромів, але наштовхується на протидію не лише з боку брітанців, а й з боку частини сіоністської громадськости.

На 12 Сіоністському конґресі в Карлсбаді у вересні 1921 року Жаботинський зіткнувся з різкою критикою з боку деяких делеґатів конґресу, і це поклало початок його відкритому конфліктові з Всесвітньою Сіоністською Організацією.

Під час 12 конґресу Жаботинський зустрівся з представником уряду (на той час уже еміґрантського) Української Народної Рес-

публіки Максимом Славинським, з яким він товаришував ще за юнацьких років в Одесі, й уклав із ним угоду про створення при українській армії єврейської збройної сили – жандармерії – з метою оборони єврейського населення від можливих погромів у разі нового вторгнення українського війська на територію підрадянської України.

Ця угода викликала зливу нападів на Жаботинського з боку його політичних супротивників. Незабаром взаємини Жаботинського з Всесвітньою Сіоністською Організацією настільки загострилися, що він вийшов з її складу.

Вирішивши покинути політичну діяльність, Жаботинський заснував видавництво "Гасефер" ("Книга") з метою видавати літературу мовою іврит та підручники для єврейських шкіл. Водночас він став кореспондентом сіоністського російськомовного журналу "Рассвет", членом редколегії якого був колись у Петербурзі і який після встановлення в Росії більшовицької влади переїхав до Берліну. Його статті в цьому журналі справили велике враження на єврейську громадськість. Жаботинського запросили виступити з доповідями в кількох країнах. Під час деяких доповідей перед молодечою авдиторією він одержував від слухачів заклики створити єврейську молодіжну організацію й очолити її. На базі невеликої єврейської молодіжної організації, що існувала в Ризі, він заснував всесвітню єврейську молодіжну організацію "Бейтар" (словоскорочення від "Бріт Йосеф Трумпельдор" – за ім'ям єврейського національного героя, організатора єврейської самооборони в Палестині, який загинув у сутичці з арабськими екстремістами).

"Бейтар" ставив собі за мету виховати новий тип еврея, позбавленого психології, виробленої діяспорою, – людину, яка з кожного огляду є морально здоровим громадянином своєї суверенної держави, яка має бути створена.

У жовтні 1924 року Жаботинський оголошує про створення нової сіоністської організації з метою згуртувати всі опозиційні угруповання в сіоністському русі. У квітні 1925 року в Парижі відбулася перша конференція цієї організації, в якій взяли участь сіоністи з 9 країн, включно з Палестиною. Так з'явилася організація сіоністів-ревізіоністів і започатковано ревізіоністський рух у сіонізмі. Цей рух виступав за єдиний національний бльок, проти розпалювання клясової

боротьби всередині еврейства, за рішуче збільшення єврейської еміґрації до Палестини. Ревізіоністська організація приєдналася до Всесвітньої Сіоністської Організації, зберігши автономію всередині неї.

Програма ревізіоністів містила вимогу про створення в Палестині демократичної єврейської держави, щойно євреї становитимуть там більшість населення. У цій державі мали бути визнані всі громадянські та національні права арабської меншости, араби мали одержати найширшу національно-культурну та адміністративну автономію зі створенням автономних арабських національних органів для керування культурним, громадським та релігійним життям арабів, включно з національною освітою, охороною здоров'я, соціяльним забезпеченням, національним оподаткуванням тощо.

Друкованим органом сіоністів-ревізіоністів став журнал "Рассвет", що його головним редактором було обрано Жаботинського. Відтак журнал почав виходити в Парижі.

Жаботинський подорожує десятками країн світу, пропаґуючи свої погляди. Ревізіоністський рух поширюється і його відділи виникають майже в усіх країнах, де живуть євреї. З'являються ревізіоністські часописи різними мовами. Успіхи ревізіоністського руху постійно викликають напади на Жаботинського з боку лівої єврейської преси, яка називає його "ворогом робітничої кляси", "реакціонером", "мілітаристом" тощо.

1928 року Жаботинський приїхав до Палестини, маючи намір оселитися там постійно. Він став на чолі однієї з газет в Єрусалимі.

Після погромів 1929 року, вчинених арабами, Жаботинський виступив із промовами, у яких наполягав на рішучішій і активнішій єврейській політиці. Він у жадному разі не виступав як ворог арабського народу. Навпаки, наполягав на наданні арабам широких прав у всіх галузях життя і доводив, що арабсько-єврейська ворожнеча підживлюється завдяки неправильній політиці керівників єврейської громади в Палестині, і ця ворожнеча має бути подолана.

Одначе, виступи Жаботинського не сподобалися англійській адміністрації, і вона скасувала його в'їзну візу. Жаботинський був назавжди вигнаний з Палестини.

Прихід нацистів до влади в Німеччині призвів до активізації ревізіоністського руху. Жаботинський висунув гасло масової евакуації

євреїв Европи до Палестини, щоб врятувати їх від нацистської загрози. 1935 року організацію сіоністів-ревізіоністів перетворено на Нову сіоністську організацію, незалежну від Всесвітньої Сіоністської Організації. Ревізіоністи вийшли також зі складу військової організації "Гаґана" в Палестині і створили свою окрему підпільну військову організацію "Ецель".

Передбачаючи катастрофу европейського еврейства, Жаботинський робив енерґійні кроки з метою зорганізувати масовий виїзд євреїв з европейських країн до Палестини, але наштовхнувся на протидію з боку деяких як сіоністських, так і єврейських несіоністських лівих партій та рухів, які обрали політику обережности та вичікування.

Після того, як англійська влада в Палестині почала провадити антиєврейську політику, включно з поблажливістю до погромників і з різким обмеженням квоти на єврейську імiґрацію, Жаботинський наказав організації "Ецель" розпочати збройну боротьбу проти англійської влади.

Восени 1938 року Жаботинський почав інтенсивні переговори з урядами східньоевропейських країн про евакуацію єврейства Східньої Европи. Ці переговори мали успіх, особливо в Польщі, але початок другої світової війни унеможливив дальші кроки в цьому напрямку.

Жаботинський виїхав до США, де розпочав переговори про створення єврейської армії для спільної із західніми союзниками боротьби проти нацизму. У розпалі цієї діяльности Жаботинський раптово помер у серпні 1940 року.

Він заповів перенести його рештки до єврейської держави, коли її буде створено. Супротивники ревізіонізму в Ізраїлі протягом 16 років зволікали виконання цього заповіту, і лише 1964 року труну Жаботинського перенесено до Єрусалиму, де поховано на горі Герцля невіддалік від могили засновника сіоністського руху.

Ревізіоністський рух із часом було перетворено на партію Херут ("Свобода"). Вона офіційно називає себе "рухом Жаботинського".

ПРИМІТКИ

Епіграфи:

John Dewey, Freedom and Culture. G.P.Pitnam's Sons, New York, 1939, p. 104.

Николай Бердяев, Философия неравенства, YMKA–Press, Paris, 1970, стр.87.

ВСТУП

(Стор. 29–60)

[1] Жаботинський звичайно вживав своє ім'я в його російській формі – Владімір, а іноді (переважно коли писав гебрейською мовою) використовував гебрейський еквівалент цього імени – Зеев.

В українській публіцистиці часто українізують ім'я Жаботинського, називаючи його Володимиром. Ми вживаємо такої форми його імени, якої вживав він сам.

[2] Енциклопедія українознавства, словникова частина. Вид-во "Молоде життя", Париж – Нью–Йорк, 1966, том 5, стор. 1817.

Еврейское население России по данным переписи 1917 г. и по новейщим источникам. Издание Еврейского Статистического Общества. Петроград, 1917, стр. 72.

[3] Енциклопедія українознавства, описова частина, Мюнхен – Нью–Йорк, 1948, том 1, стор. 158.

Таке становище існувало, зокрема, в деяких частинах колишньої Австро-Угорської імперії, де міста на слов'янських та угорських теренах мали великий відсоток німецького населення. Столиця Чехії Прага була майже цілком понімечена аж до другої половини XIX сторіччя.

[4] За переписом 1897 р. в Одесі було приблизно 140 тисяч євреїв на близько 404 тисяч міського населення, і ця кількість збільшилася до 152 тисяч напередодні першої світової війни ("Еврейское население России по

даным переписи 1897 г. и по новейшим источникам", стр. 72). Найбільша єврейська громада в імперії існувала у Варшаві, де за тим таки переписом було 219 тисяч євреїв. (Еврейская энциклопедия, изд–во Брокгауз–Ефрон, С.–Петербург, около 1913 г., том V, стр. 327). Одначе, відсотково до кількости населення міста одеська єврейська громада перевищувала варшавську: в Одесі євреї становили 35 % населення, а у Варшаві – близько 32 %.

[5] *Пінскер, Лев* (Леон, Лейб, 1821–1891) – один із перших сіоністів; 1881 року видав книгу "Автоемансипація", в якій за 14 років перед Герцлем обґрунтував ідею створення єврейської держави в Палестині.

Менделе Мойхер–Сфорім (Шалом Абрамович, 1836–1927) – видатний єврейський письменник, писав мовами ідиш та гебрейською.

Ахад Гаам (Ашер Ґінзберґ, 1856–1927) – єврейський філософ та есеїст, відомий як "батько духовного сіонізму", писав тільки гебрейською мовою. Вважав, що духовне відродження єврейства мусить бути основним складником і передумовою створення єврейської держави, яка має стати духовним центром світового єврейства.

Дубнов, Шімон (Симон, 1960–1941) – видатний єврейський історик та громадсько-політичний діяч, автор багатотомної "Історії єврейського народу" та численних інших творів.

Бялік, Хаїм–Нахман (1873–1934) – великий єврейський поет, писав гебрейською мовою.

Клаузнер, Йосеф (1874–1958) – видатний єврейський історик та літературознавець.

Бабель, Ісаак (1894–1941) – видатний російський письменник єврейського походження. У своїй творчості приділив багато уваги гумористичному зображенню єврейських низів Одеси.

Баґріцький, Едуард (Едуард Дзюбін, 1895–1934) – визначний російський поет єврейського походження.

Щодо єврейського інтелектуального життя в Одесі див., зокрема:

A.Orbach, Jewish Intellectuals in Odessa in the Late Nineteenth Century: the Nationalist Theories of Ahad Ha ' am and Simon Dubnov. "Nationalities Papers", vol. VI, No. 2, Char!. ston, Fall 1978.

[6] *В.Жаботинский*, Моя столица. Сборник "Causeries", Париж, 1930, стр. 75–85.

[7] *Зеев Жаботінскі,* Автобіографія (мовою іврит). Видання Ері Жаботінскі. Єрусалим, 5707 (1947).

[8] В.Жаботинский, Моя столица. Сборник, "Causeries", стр. 78.

[9] На початку сторіччя в Одесі йшли п'єси Жаботинського "Кров" ("Кровь") і "Гаразд" ("Ладно"). Його поетичний талант особливо виявився в поемі "Бідна Шарлотта" (про вбивцю Марата Шарлотту Кордьє, 1902).

Російськомовні переклади Жаботинського з Едгара По та з Хаїма–Нахмана Бяліка досі залишаються неперевершені. Перекладав він і багатьох інших поетів. Пізніше Жаботинський писав також романи ("Самсон Назорей", 1927, "П'ятеро", 1936). Варті уваги також його оригінальні вірші.

[10] Рахель Павловна Марголина и ее переписка с Корнеем Ивановичем Чуковским. Изд-во "Став", Иерусалим, 1978, стр. 20.

[11] *J.Schechtman*, The Vladimir Jabotinsky Story. Vol. I. Rebel and Statesman. Thomas Yoseloff, Ink. New York, 1956, p.p. 67, 108–109.

Y.Benari, Zeev Vladimir Jabotinsky. A Biographical Sketch. Jabotinsky Institute in Israel, Tel–Aviv, 1977, p. 6.

[12] Еврейское население России..., стр. IX, X.

Еврейская энциклопедия, т. 11, стр. 527–530.

[13] Там таки. Оскільки в багатьох країнах не провадили переписів населення, наведені відсоткові дані слід вважати за приблизні.

[14] Еврейское население России..., стр. 55.

Еврейская энциклопедия, т. XI, стр. 537.

[15] У цьому полягає принципова відмінність між становищем євреїв у царській Росії та в СРСР: у царській Росії євреїв дискримінували офіційно за релігійною ознакою, в СРСР – неофіційно і винятково за ознакою походження. Див.:

Anti–semitism in the Soviet Union. Its Roots and Consequences. Vol. 1, 2. The Hebrew University of Jerusalem, 1979, 1980.

I Am a Jew. Essays on Jewish Identity in the Soviet Union. Editors A.Voronel and V.Yakhot. Academik Commitee on Soviet Jewry and The Anti-Defamation League of B'nai B'rith, 1973.

І.Клейнер, Національні проблеми останньої імперії. (Національне питання в СРСР очима радянських дисидентів). Перша Українська Друкарня у Франції, Париж, 1978, стор. 219–255.

[16] "Новый журнал", Нью–Йорк, 1972, № 109, стр. 209.

М.Френкин, Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа, 1917–1918. Изд–во "Став", Иерусалим, 1982, стр. 148.

[17] Еврейская энциклопедия, т. XI, стр. 536–537.

[18] При вступі до вищих навчальних закладів:

3 % у С.–Петербурзі та в Москві;

5 % в інших містах поза смугою осілости;

10 % у смузі осілости.

При вступі до середніх навчальних закладів відповідно 5, 10 та 15 відсотків. (Еврейская энциклопедия, т. XIII, стр. 55).

[19] Еврейское население России..., таблиці на стор. 1–76.

Щодо економічного становища євреїв у Росії див.:

Д.Пасманик, Экономическое положение русского еврейства. "Еврейская жизнь", № 11, ноябрь 1904 и № 12, декабрь 1904.

Сборник материалов об экономическом положении евреев в России. Т.т. I, II. Издание Еврейского колонизационного общества, С.–Петербург, 1904.

[20] Мається на увазі запроваджена царем 1905 року, в наслідок першої російської революції, парляментська система.

[21] Еврейская энциклопедия, т. XIII, стр. 626.

[22] Еврейское население России..., стр. V–IV.

[23] Еврейская энциклопедия, т. IX, стр. 894–895.

[24] Питання щодо ступеня і значення участи евреїв у революційних подіях у Російській імперії завжди викликало численні суперечки та спекуляції. З цього приводу є досить велика література. Див., зокрема:

Д.Пасманик, Русская революция и еврейство. (Большевизм и иудаизм). Изд–во "Франко-русская печать", Париж, 1923;

И.Бикерман, Россия и русское еврейство. Сборник "Россия и евреи", Берлин, 1923, стр. 9–96.

И.Левин, Евреи в революции. Там же, стр. 121–138.

Д.Шуб, Евреи в русской революции. Сборник статей "Политические деятели России (1850-х–1920-х г.г.)". Издание "Нового журнала", Нью–Йорк, 1969, стр. 353–376.

L.Schapiro, The Role of the Jews in the Russian Revolutionary Movement. The Slavic and East European Journal, vol. XI, No. 94, December 1961.

M.Frenkin, Some Observations on Russian Jewry and Russia's Political Parties (1917–1921), "Crossroads", No.3, spring 1979, Jerusalem, p.p. 103–138.

[25] Щодо цього див., зокрема:

І.Клейнер, Національні проблеми останньої імперії, стор. 9–27, 256–274.

[26] *Г.Ландау*, Революционные идеи в еврейской общественности. Сборник "Россия и евреи", стр. 97–120.

Іцхак Маор, Гатнуа гаціоніт берусія ("Сіоністський рух у Росії"), Гасіфрія гаціоніт, Ірушалаїм, 5734 (1973).

Революционное движение среди евреев. Сборник первый. Предисловие С.Диманштейна. Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан. Москва, 1930.

М.Марголин, Национальное движение в еврействе. Петроград, изд-во "Восток", 1917.

[27] Еврейская энциклопедия, т. VII, стр. 369–375.

The Jewish Question in the Duma. Speeches by Deputies. "Express" Printors, 1915.

[28] Найважливішим джерелом до вивчення російського чорносотенства є: Союз Русского Народа. По материалам Чрезвычайной Следственной Ко-

миссии Временного Правительства. Составил А.Черновский. Редакция и вступительная статья В.П.Викторова. Государственное изд-во. Москва – Ленинград, 1929.

[29] Русскому народу. С.-Петербург, 2 сентября 1906. Програма організації Союз Русского Народа, видана у вигляді листівки на 4 сторінках газетного формату.

[30] Там таки (підкреслення в оригіналі).

[31] Дневник императора Николая II. Книгоиздательство "Слово", Берлин, 1923, стр. 229, 232.

Союз Русского Народа. По материалам Чрезвычайной Следственной комиссии Временного Правительства.

S.Baron, The Russian Jews under Tsars und Soviets. New York – London, 1964, p.p. 74–76.

[32] "Хроника еврейской жизни", № 23, С.Петербург, 15 июня 1906, стр. 4–18, № 24, 22 июня 1906, стр. 10–18.

Погромы в России (по официальным документам). Berlin, Bühnen und Buchvertrag russisher Autoren. J.Ladyschnikow, (без зазначення року видання), стр. 445–451. (Речь члена Государственной Думы г. Макушина в заседании 29 июня 1906 г.)

Белостокский погром. Еврейская энциклопедия, т. V, стр. 170–174.

Погромы в России. Еврейская энциклопедия, т. XIII, стр. 611–622.

[33] Журнал "Освобождение", № 12 (36), 24 ноября (7 декабря) 1903, Штутгарт, стр. 206, 207–209.

[34] Союз Русского Народа. По материалам Чрезвычайной Следственной Комиссии Временного Правительства, стр. 257–265.

[35] Характерним зразком чорносотенної антиєврейської пропаганди, пов'язаної з мітом щодо ритульних убивств, є, наприклад, брошура "Историческая справка. (О ритуальных убийствах)", С.–Петербург, 1911. Издание Союза Михаила Архангела (без зазначення автора), з додатком "Список ритуальных убийств".

Щодо процесу Бейліса див.:

В.Жаботинский, О ритуальном убийстве. "Одесские новости", 14, 15, 17, 19, 20, 21, 22 сентября 1913.

В.Жаботинский, Дело без Бейлиса. "Одесские новости", 27 сентября 1913.

В.Жаботинский, Вместо апологии. Сборник "Фельетоны", стр. 195–205.

Л.Петражицкий, О ритуальных убийствах и деле Бейлиса. С.–Петербург, 1913.

M.Beilis, The Story of My Sufferings. Mendel Beilis Publishing Co., New York. 1926.

M.Samuel, Blood Accusation; the Strange History of the Beilis Case. A.A.Knopf, New York, 1966.

[36] Див. прим. 26.

[37] *В.Жаботинский*, Еврейское воспитание. Изд–во “Кадима”, Одесса, 1905, стр. 10–11.

[38] Дуже цікавою з цього погляду є стаття:

Martin Buber, Die drängende Stunde (Über Leo Pinsker und Theodor Herzl). In: M.Buber, Israel und Palästina. Artemis–Verlag, Zürich, 1950.

[39] Рахель Павловна Марголина и ее переписка с Корнеем Ивановичем Чуковским, стр. 11–12.

[40] *V.Jabotinsky*, Introduction. Ch. N.Bialik. Poems, from the Hebrew. With an Introduction by V.Jabotinsky. London, Hasefer, 1924, p.XIV.

[41] Еврейское население России, стр. 2.

[42] Еврейская энциклопедия, т. IX, стр. 506–507.

[43] В.Жаботинский, Сидя на полу, “Еврейская жизнь”, № 6, июнь 1904, стр. 16–17.

[44] *В.Жаботинский*, Слово о полку. История еврейского легиона по воспоминаниям его инициатора. Париж, 1928.

J.Schechtman, Rebel and Statesman, p.p. 201–286.

V.Jabotinsky, Die idee des Betar. Artur Kaulbars Verlag, Lyck, 1935, S. 14–15. (Розділ “Legionismus”).

[45] *В.Жаботинський*, Мракобіс (“Мракобес”). “Вибрані статті з національного питання”, вид-во “Сучасність”, 1983, стор. 87–88.

[46] *В.Жаботинский*, Недругам Сиона. Издание С.Д.Зальцмана, Одесса, 1905, стр. 4.

[47] *Artur Koestler*, The Magnetism of Jabotinsky. “The Jewish Herald”, Johannesburg Rosh Hashana, 5715 (1954), p. 25.

[48] *В.Жаботинский*. Мы буржуи. “Рассвет”, № 15–16, Париж, 17 апреля 1927.

[49] *J.Schechtman*, Rebel and Statesman, p. 15.

[50] “Еврейская мысль”, Одесса, 7 декабря 1906, стр. 18.

[51] *В.Жаботинский*, Наши задачи. “Хроника еврейской жизни”, № 27, С.-Петербург, 13 июля 1906, стр. 7–8.

[52] *В.Жаботинский*, Наши задачи. “Хроника еврейской жизни”, № 23, 15 июня 1906, № 25, 29 июня 1906, № 26, 6 июля 1906, № 27, 13 июля 1906, № 28, 20 июля 1906.

[53] *В.Жаботинский*, Гельсингфорская программа. “Одесские новости”, 12 августа 1912, стр. 4. Див. також цикл статей “Наши задачи” (прим. 52).

[54] *В.Жаботинский*, Наши задачи, “Хроника еврейской жизни” № 23, 15 июня 1906, стр. 20.

Ґолут – вигнання, діяспора.

[55] *В.Жаботинский*, Гельсингфорская программа, “Одесские новости”, 12 августа 1912, стр. 4.

[56] *Карл Реннер* (Рудольф Шпрінгер, Синоптикус, 1870–1950) – австрійський політик, соціял-демократ. Посідав високі державні посади, останні 5 років життя був австрійським федеральним президентом. Відомий також своїми працями з національного питання.

[57] *В.Жаботинський*, передмова до книги:

Р.Шпрингер (*Синоптикус*), Государство и нация, изд-во "Кадима", Одесса, 1906, стр. 4.

[58] *В.Жаботинский*, Самоуправление национального меньшинства. Журнал "Вестник Европы", С.-Петербург, сентябрь 1913, стр. 117–138, октябрь 1913, стр. 131–158.

[59] Цікаве звернення до української тематики з висловленням болю за долю української мови та культури, що зазнають русифікації, міститься в статті Жаботинського "До питання про націоналізм. (Відповідь п. Ізґоєву)" ("К вопросу о национализме. (Ответ г. Изгоеву)"), журнал "Образование", № 10, С.-Петербург, октябрь 1904, стр. 87–98.

[60] *В.Жаботинский*, Наши задачи, "Хроника еврейской жизни", № 27, 13 июля 1906, стр. 8.

[61] *В.Жаботинский*, "Д.С.Пасманик", "Рассвет", № 28, 13 июля 1930, стр. 7.

[62] *В.Жаботинский*, Фельетоны, С.-Петербург, 1913. 1922 року в Берліні здійснено друге видання збірки "Фельетоны", але до нього увійшла лише частина статей з 1-го видання.

Перше видання збірки містить кілька статей, у яких заторкнено українське питання. Стаття "Наука з Шевченкового ювілею" ("Урок юбилея Шевченко") є палким виступом на оборону української національно-культурної самобутности. Українському питанню великою мірою присвячено також статті "Фальшування школи" ("Фальсификация школы"), "На хибному шляху" ("На ложном пути"), "Про мови та інше" ("О языках и прочем") та ін. Докладніше про це – в розділі II.

[63] Енциклопедія українознавства, описова частина, т. 1, стор. 134, 157–170; т. 3., стор. 1035–1036.

[64] Петербурзька Академія Наук в справі знесення заборони українського слова. Львів, 1905.

[65] Енциклопедія українознавства, словникова частина, т. 1, стор. 205 та т. 2, стор. 637.

[66] Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г., т. I, С.-Петербург, стр. 82–86 (таблицы 41–43).

[67] *И.Шехтман*, Евреи и украинцы, изд-во "Кинерет", Одесса, 1917, стр. 2–3.

Шехтман, Йосеф (Іосіф, Джозеф, 1891–1970) – сіоністський діяч і публіцист, родом з Одеси. Був співробітником Жаботинського в русі сіоністів-ревізіоністів і в журналі "Рассвет". Автор двотомної біографії

Жаботинського, книг із національної проблеми, з історії українсько-єврейських взаємин та багатьох інших праць.

[68] *В.Антонович*, Последние времена казачества на правой стороне Днепра. "Архив Юго-Западной России", ч. III, т. 2, Киев, 1868.

Д.Дорошенко, Нарис історії України, том. II, стор. 247–267.

Simon Dubnov, Die Geschichte des jüdischen Volkes. Band VII, S. 157–169, Berlin, 1928.

[69] *Богдан Хмельницкий*. Летопись еврея-современника Натана Ганновера. Лейпциг, 1883.

Simon Dubnov, Die Geschichte des jüdischen Volkes, Band VII, S. 16–30.

Бернард Вайнриб встановив, що свідчення Ганновера та авторів деяких інших єврейських хронік того часу не є цілком об'єктивні і перебільшують маштаби погромів та кількість єврейських жертв. (*Bernard D.Weinryb*, The Hebrew Chronicles on Bohdan Khmel'nytskyi and the Cossach–Polish War. "Harvard Ukrainian Studies", Vol.I, No.2, June 1977). Проте, це не применшує того факту, що хмельниччина була і залишається в історичній пам'яті єврейського народу однією з найбільших національних трагедій.

[70] *В.Антонович*, О гайдамаках. "Архив Юго-Западной России", часть III, т. 2, Киев, 1876.

Д.Дорошенко, Нарис історії України. Вид-во "Дніпрова хвиля", т. II, стор. 247–266.

[71] *Н.Бердяев*, Истоки и смысл русского коммунизма, YMKA–Press, Париж, 1955; Философия неравенства, YMKA–Press, Париж, 1970; Смысл истории, YMKA–Press, Париж, 1969, стр. 65–106.

[72] Див., наприклад:

Г.Бутми, Обличительные речи. Враги рода человеческого. Посвящается Союзу Русского Народа. С.–Петербург, 1906.

Ось деякі характерні цитати з цього твору:

"Плем'я Юди його мудреці називають 'Змієм', а його таємний уряд, який спрямовує його дії до zazделегідь визначеної мети – 'головою Змія'. (...)

Завдання висловлено ясно – поневолення всього людства плем'ям Юди, водночас із розтрощенням Хреста та Віри Християнської і з встановленням замість них Царства Змія. Змій ототожнюється і з плем'ям Юди, і з грошовим капіталом, і з обожнюваним Золотим Телям". (Стор. 95).

"Так занепадають великі народи від дотику Юдеїв.

Такою є шкода, що її завдають Юдеї попри власну волю, а самою тільки силою розкладницького впливу властивої їм духовної злоякісности, яка, подібно до зарази, передається кожному суспільству, яке спілкується з Юдеями.

Шкода від цієї злоякісної духовної зарази, що її поширюють Юдеї цілковито несвідомо, погіршується ще й свідомими діями кожного Юдея за

суворо випрацьованим пекельним пляном, спрямованим до уярмлення всього людства.

З цим пекельним пляном, виклад якого становить другу й головну частину нашої книги, необхідно ознайомитися кожному, хто бажає врятувати себе, свій Народ і Вітчизну від цілковитого поневолення ворогами роду людського". (Стор. 10).

[73] *Н.Бердяев*, Смысл истории, стр. 105.

[74] Encyclopaedia Judaica, Vol. 14, p.p. 275–276; Vol. 15, p. 1538; Vol. 6, p.p. 581–583, Jerusalem, 1971.

Norman Cohn, Warrant for Genocide. The Myth of the Jewish worldconspiracy and the Protocols of the Elders of Zion. Scholars Press, Brown University, 1981, p.p. 43, 98, 138–141 and other.

[75] Таким зразком є виготовлена в Росії фальшивка під назвою "Протоколы сионских мудрецов", що її широко використовували російські чорносотенці, нацисти, а нині використовують юдофоби в багатьох країнах. Уперше опублікована 1902 року російською мовою (автор Сєрґєй Нілус), ця фальшивка стала прототипом всіх чорносотенних і нацистських юдофобських теорій.

[76] Видана в СРСР 1963 року книга Трохима Кичка "Іудаїзм без прикрас" викликала широке обурення в світі своїм шалено юдофобським змістом і явною подібністю – в тексті і в ілюстраціях – до чорносотенних та нацистських юдофобських видань. Влада в СРСР навмисно намагалася залучити до писання юдофобських творів авторів єврейського походження, серед яких особливо "уславився" своїми нестримними юдофобськими наклепами Цезарь Солодарь. Кількість "антисіоністських" книжок, брошур та статей, виданих в СРСР, налічує кількасот найменувань і нема жадної можливости перелічити їх у рамках цієї праці. Звернемо увагу лише на найвідоміші:

Т.Кичко, Іудаїзм без прикрас, видання АН УРСР, Київ, 1963.

Ю.Иванов, Осторожно: сионизм! Изд-во политической литературы, Москва, 1971.

В.Скурлатов, Сионизм и апартеид. Изд-во политической литературы Украины, Киев, 1975.

В.Большаков, Сионизм на службе антикоммунизма. Изд-во политической литературы, Москва, 1972.

Ц.Солодарь, Дикая полынь. Изд-во "Советская Россия", Москва, 1977.

Ц.Солодарь, Товар. Изд-во "Правда", Москва, 1979.

Ц.Солодарь, Темная завеса. Изд-во "Молодая гвардия", Москва, 1979.

Т.Кичко, Сіонізм – ворог молоді. Вид-во "Молодь", Київ, 1972.

Г.Плоткин, Поездка в Израиль. Изд-во "Литературной газеты", Москва, 1959.

V.Bolchakov, L'anticommunisme, profession des sionistes. Editions de l'Agence de Presse Novosti, Moskou, 1972.

Див. також:

A Short List of Anti-semitic and Anti–Israeli Publications in the USSR in the 1960's and 1970's. In "Anti–semitism in Soviet Union. Its Roots and Conssequences". The Hebrew University, Jerusalem, Vol I, p.p. 345–352.

77 *I.Kleiner*, The Soviet Ukrainian Press on Zionism and Israel, "Soviet Jewish Affairs", Vol. 4, No. 2, London, 1974.

78 Енциклопедія українознавства, описова частина, т. 2, стор. 476.

79 Там таки, стор. 472–476.

80 Там таки, стор. 473.

81 Еврейская энциклопедия, т.VI, стр. 98; т. XI, стр. 527–530.

Енциклопедія українознавства, словникова частина, т. 2, стор. 675.

Еврейское население России, стр. IX–X.

РОЗДІЛ І

(Стор. 61–91)

82 *В.Жаботинський*, Передмова до російськомовного видання книги Р.Шпрінґера "Государство и нация", стор. 7.

83 From the Pen of Jabotinsky, Unie-Volkspers B.p.K., Cape Town, 1941, p. 60.

84 Про національну та релігійну кризу єврейства див., зокрема:

М.Нордау, Еврейство в XIX и XX столетиях, Одесса, 1912.

А.Идельсон, Самосохранение нации. Сборник "Национальный вопрос", Изд-во "Восток", Петроград, 1917, стр. 32–50.

С.Дубнов, Новейшая история еврейского народа. Т. III, изд-во "Грани", Берлин, 1923, стр. 163–176.

M.Nordau, Speech to the First Zionist Congress (1897). In: The Zionist Idea. A Historical Analysis and Reader. Edited and with an Introduction by A.Hertzberg. A Temple Book, Atheneum, New York, 1971.

А.Руппин, Евреи нашего времени, Изд-во "Сифрут", Москва, 1918, стр. 6–10, 14–20, 25–32.

85 Про Ахада Гаама див. прим. 5.

86 *В.Жаботинский*, Отпор. Сборник "Поляки и евреи", изд-во "Восток", С.-Петербург, 1913, стр. 65–66.

87 Там таки, стор. 65.

88 *В.Жаботинський*, До питання про націоналізм (Відповідь п.Ізґоєву) ("К вопросу о национализме (Ответ г. Изгоеву)"). "Вибрані статті...", стор. 38–39.

[89] Там таки, стор. 39.

[90] *В.Жаботинский*, Недругам Сиона, стр. 2.

[91] *В.Жаботинский*, О железной стене, "Рассвет", № 42–43, Берлин, 4 октября 1923, стр. 2.

[92] *В.Жаботинский*, Ответ М.М.Винаверу. "Еврейская мысль", № 3, Одесса, 25 января 1907, стр. 7.

Вінавер, М.М. (1862–1926) – один із керівників російської партії Народної свободи (Конституційно-демократичної або "кадетської"), член І Державної Думи, засновник організації "Союз для досягнення повноправности еврейського народу в Росії". Був прихильником асиміляції евреїв, вважав, що російська інтеліґенція, домігшись демократизації держави, доможеться водночас рівноправности еврейського народу. Від 1920 року – в еміґрації, де залишився активний у політичному житті російських еміґрантів.

[93] *В.Жаботинський*, На хибному шляху ("На ложном пути"). "Вибрані статті...", стор. 103.

[94] Там таки, стор. 103–104.

[95] *В.Жаботинський*, Стороннім оком ("Со стороны"). "Вибрані статті...", стор. 57–58.

[96] Там таки.

[97] *В.Жаботинский.* Точка над і. "Украинский вестник", № 7, 2 июля 1906, стр. 399–404.

Non multum, sed multa, "Украинский вестник", № 9, 16 июля 1906, стр. 645–650.

[98] *Мішка Япончик* – під таким ім'ям був широко відомий ватажок одеських бандитів Міхаїл Вінницький, що діяв в Одесі до 1920 р. Під ім'ям *Беня Крік* він зображений у серії оповідань Ісаака Бабеля.

[99] "Украинская жизнь". № 12, Москва, 1912, стр. 1.

[100] *Saul S.Friedman*, Pogromchik. The Assassination of Simon Petlura. Hart Publishing Comp., New York City, 1976.

Автор книги не виявив знання російської мови і написав російське слово "погромщик" латинськими літерами так, що за англійськими фонетичними правилами воно читається "погромчик".

[101] Див. з цього приводу:

Соломон Ґольдельман, Листи жидівського соціял-демократа про Україну. Відень, 1921.

Solomon I. Goldelman, Jewish National Autonomy in Ukraine, 1917–1920, Chicago, 1968.

Solomon Goldelman, Juden und Ukrainer. Briefe eines jüdischen Sozialdemokraten, Wien, 1921.

Arnold Margolin, Ukraine and Policy of Entente, New York, 1977 (translated from the Russian edition, Berlin, 1921).

Arnold Margolin, From a Political Diary. Russia, the Ukraine and America, 1905–1945, New York, 1946.

Arnold Margolin, The Jews in Eastern Europe, New York, 1926.

И.Чериковер, Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918. (К истории украинско-еврейских отношений). Берлин, 1923.

[102] Див. прим. 35.

Одним з адвокатів на процесі був майбутній палкий прихильник єврейсько-української співпраці Арнольд Марґолін. Див. про це: A.Margolin, Ukraine and Policy of the Entente, New York, 1977, p.p. 14–16.

[103] "Украинская жизнь", № 5, Москва, 1912, стр. 125–126.

[104] *Симон Петлюра*, Статті, листи, документи. Том II, Нью-Йорк, 1979, стор. 95 та 102.

[105] Див.: *С.Щеголев*, Украинское движение как современный этап южнорусского сепаратизма. Киев, 1912.

С.Щеголев, Современное украинство. Киев, 1914.

Енциклопедія українознавства, словникова частина, т. 8, стор. 2974.

[106] "Украинский вестник", № 6, С.-Петербург, 25 июня 1906, стр. 391. Текст "Резолюції" наведено в журналі російською мовою, імовірно, в перекладі з української. Ми подаємо зворотній переклад.

[107] Про це див. розділ III цієї книги.

[108] *Зеев Жаботінскі*, Автобіографія (мовою іврит), стор. 88.

[109] *И.Шехтман*, Евреи и украинцы, стр. 30–31.

[110] Hechover – єврейська студентська організація.

[111] *И.Шехтман*, Евреи и украинцы, стр. 30–31.

[112] *В.Жаботинський*, Non multum, sed multa, "Вибрані статті...", стор. 40–41.

[113] Сборник материалов об экономическом положении евреев в России, т.т.I, II.

Maurycy Horn, Żydzi na Rusi Czerwonej w XVI i pierwszej polowie XVII w. Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa, 1975.

С.Дубнов, Новейшая история еврейского народа. Т.I, стр. 271–275.

[114] *В.Жаботинский*, Евреи и русины, (за подписью Зимри), "Еврейская мысль", № 1, Одесса, 5 октября 1906, стр. 11.

[115] *В.Жаботинський*, Non multum, sed multa, "Вибрані статті...", стор. 41–42.

[116] *Д.Пасманик*, Национальная борьба евреев в Австрии, "Еврейская жизнь", № 4, С.-Петербург, 1906, стр. 79.

Пасманик, Даніїл (1869–1930) – єврейський публіцист і громадський діяч, родом з України. Відомий своїми працями про економічне становище євреїв у Росії, з національного питання тощо. Виступав із сіоністських позицій, співпрацював у багатьох єврейських та російських часописах, зокрема, – в журналі "Рассвет" у той час, коли цим журналом керував у Парижі Жаботинський, тобто після 1924 року.

[117] *Г.Абрамович*, Генезис национальной идеи и сущность национализма. "Еврейская жизнь", № 11, С.-Петербург, октябрь 1904, стр. 100.

[118] *В.Жаботинський*, Non multum, sed multa, "Вибрані статті...", стор. 43.

[119] Там таки, стор. 43–44.

[120] Caveant Rutheni (лат.) – "пильнуйте, русини!" (тобто, українці).

[121] *В.Жаботинський*, Non multum, sed multa, "Вибрані статті...", стор. 44.

[122] *S.Goldelman*, Jewish National Autonomy in Ukraine.

[123] *Дмовський, Роман* (1864–1939) – польський політичний діяч, один із засновників Національно-демократичної партії, голова польського кола (польської фракції) в 2-ій та 3-ій Державних Думах. Крайній антисеміт. За часів існування незалежної Польщі – між двома світовими війнами – стояв на крайньо правих позиціях, близьких до фашизму. Бувши ворогом Німеччини, виступав за зближення Польщі з СРСР.

[124] *Зеев Жаботінскі*, Автобіографія, стор. 60–62.

[125] *В.Жаботинский*, Поляки и евреи (1910). Сборник "Фельетоны", стр. 143.

[126] *В.Жаботинський*, Non multum, sed multa, "Вибрані статті...", стор. 44.

[127] *В.Жаботинский*, Homo homini lupus. Сборник "Фельетоны", стр. 109–110.

[128] Віршик із поеми Т.Шевченка "Гайдамаки" (1841). У поемі польські конфедерати примушують єврея Лейбу співати цей віршик. У Шевченка це місце поеми виглядає так:

Перед паном Хведором
Ходить жид ходором,
І задком
І передком
Перед паном Хведірком.

[129] *В.Жаботинський*, На хибному шляху. "Вибрані статті...", стор. 107–108.

[130] Там таки, стор. 108.

[131] *М.Славинский*, Империя народов. "Украинский вестник", № 1, 21 мая 1906, стр. 38.

РОЗДІЛ II

(Стор. 92–136)

[132] *J.Schechtman*, Rebel and Statesman, p. 147.

[133] *Зеев Жаботінскі*, Автобіографія, стор. 84.

Товариство для поширення освіти (Общество для распространения просвещения) – єврейська організація, заснована 1863 р. в С.-Петербурзі з метою поширювати російську мову та культуру серед євреїв імперії. Товариство мало дуже сильний і активний відділ в Одесі. (Див.: Еврейская энциклопедия, том. XIII, стр. 59–62).

[134] *В.Жаботинский*, Еврейское воспитание, стр. 10–11.

[135] *J.Schechtman*, Rebel and Statesman, p.p.146–147.

[136] *Євген Чикаленко*, Щоденник (1907–1917). Львів, 1931, стор. 185–186.

[137] *В.Жаботинський*, Наука з Шевченкового ювілею ("Урок юбилея Шевченко"). "Вибрані статті...", стор. 78–79.

[138] Еврейская энциклопедия, том XIV, стр. 519–520.

[139] Характеристика російського лібералізму міститься, зокрема, в таких творах:

В.Жаботинский, О русском либерализме (письмо в "Украинскую жизнь"). "Украинская жизнь", № 7–8, Москва, 1912, стр. 47–55.

В.Жаботинский, Четыре статьи о "Чириковском инциденте" (1909):

Дезертиры и хозяева;

Асемитизм;

Медведь из берлоги;

Русская ласка.–

Сборник "Фельетоны", стр.71–100.

R.Pipes, Struve. Liberal on the Left, 1870–1905. Cambridge, 1970.

R.Pipes, Struve. Liberal on the Right, 1905–1944. Cambridge and London, 1980.

G.Fisher, Russian Liberalism. From Gentry to Intelligentsia. Cambridge, 1958.

[140] Така позиція була однаковою мірою характерна для лібералів початку століття і російських ліберально-демократичних дисидентів в СРСР. Неґативне ставлення багатьох російських демократів до проголошення незалежности колишніми республіками Радянського Союзу засвідчує, що й нині ця позиція не зазнала істотних змін.

[141] *В.Жаботинский*, Демократизм и национализм, "Одесские новости", 19 августа 1912.

[142] Там таки.

[143] Из думских отчетов. Речи М.М.Винавера (партии Народной Свободы), С.-Петербург, 1907, стр. 6.

[144] М.М.Винавер и русская общественность начала XX века. Париж, 1937, стр. 70.

[145] *В.Жаботинский*, Наброски без заглавия, "Рассвет", 7 июня 1909, стр. 7.

[146] *В.Жаботинский*, Медведь из берлоги. Сборник "Фельетоны", стр. 88.

[147] *Д.Пасманик*, Сионизм или сеймизм, "Еврейская жизнь", № 6, С.-Петербург, 1906, стр. 98.

[148] Див. з цього приводу, зокрема:

William H.Chamberlin, The Russian Revolution, Vol. I, New York, 1965, p. 169.

[149] *Дм.Донцов*, Русский либерализм и украинское движение, "Украинская жизнь", № 5, Москва, 1912.

За описуваних тут часів Д.Донцов стояв ще на національно-ліберальних позиціях, але пізніше перейшов на крайньо праві.

[150] *В.Жаботинский*, О русском либерализме, "Украинская жизнь", № 7–8, 1912.

[151] *Дм.Донцов*, Русский империализм и украинство, "Украинская жизнь", № 2, 1913.

[152] *В.Жаботинский*, Демократизм и национализм.

[153] *В.Жаботинский*, О русском либерализме, стр. 54.

[154] Там таки, стор. 54–55.

[155] Див. зокрема:

М.Френкин, Русская армия и революция, Мюнхен, 1978, стр. 213–214, 216–217, 230–231, 242 і др.

I.Kleiner, On Lenin's Attitude Toward the Right of Nations to Self-Determination. "Crossroads", No.5, Jerusalem, winter 1980.

[156] *В.Жаботинский*, Письма о национальностях и областях. Еврейство и его настроения. "Русская мысль", книга I, Москва, 1911, стр. 95–114.

[157] *В.Жаботинський*, Струве і українське питання ("Струве и украинский вопрос"). "Вибрані статті...", стор. 91.

[158] *В.Жаботинский*, О русском либерализме, "Украинская жизнь", № 7–8, 1912, стр. 49.

[159] В.Жаботинський, Струве і українське питання. "Вибрані статті...", стор. 91.

[160] Nationalitätenstaat (нім.) – "держава національностей" – термін, що його в тогочасній публіцистиці вживали на означення багатонаціональної держави, де визнано автономні права всіх національностей.

[161] В.Жаботинський, Про мови та інше (О языках и прочем). "Вибрані статті...", стор. 61–62.

[162] В.Жаботинский, Письма о национальностях и областях. Еврейство и его настроения. "Русская мысль", книга I, 1911, стр. 112.

[163] *R.Pipes*, Struve. Liberal on the Right, p. 210.

[164] Щодо позиції кадетської партії в національному питанні див.:

П.Н.Милюков, История второй русской революции, т. I, София, 1921, подраздел "Расчленение России под лозунгом 'самоопределения'", стр. 139–165;

R.Pipes, Struve. Liberal on the Right, p. 214.

[165] *В.Жаботинский*, Письма о национальностях и областях. Еврейство и его настроения. "Русская мысль", книга I, стр. 112–113.

[166] Там таки, стор. 113.

[167] Там таки, стор. 113–114.

[168] "Русская мысль", книга I, стр. 186.

[169] Там таки, стор. 187.

[170] *В.Жаботинский*, Отпор. Сборник "Поляки и евреи", стр. 64–65.

[171] *В.Жаботинський*, Про мови та інше. "Вибрані статті...", стор. 64.

[172] Там таки, стор. 62.

[173] Там таки, стор. 69.

[174] Там таки, стор. 70.

[175] *В.Жаботинский*, Урок юбилея Шевченко. "Одесские новости", 27 февраля 1911; "Фельетоны", С.-Петербург, 1913, стр. 231–241 (цю збірку перевидано 1971 року в Тель-Авіві фотографічним способом); "Фельетоны", Берлин, 1922, стр. 186–194; "Вибрані статті з національного питання", "Сучасність", 1983, стор. 71–79 (ця книжка відтворена репринтом у Києві 1991 року Республіканською асоціяцією українознавців); "Избранное", "Библиотека-Алия", 1989, стр. 144–153.

[176] *В.Жаботинський*, Наука з Шевченкового ювілею. "Вибрані статті...", стор. 71.

[177] Там таки, стор. 74.

[178] Там таки.

[179] Найдокладніше Жаботинський обґрунтував цю думку у великій статті "Самоврядування національної меншости" ("Самоуправление национального меншинства", журнал "Вестник Европы", С.-Петербург, сентябрь и октябрь 1913). Цю ж таки думку з різних боків ілюстровано в кількох статтях збірки "Фейлетони" та в деяких інших творах.

[180] Ось наведені Жаботинським частини Шевченкового вірша двома мовами:

По-українськи:	По-російськи:
Думи мої, думи мої,	Ах вы думы мои, думы,
Лихо мені з вами!	Ах беда мне с вами!
Чому стали на папері	Что стоите на бумаге
Сумними рядами?	Грустными рядами?

[181] *В.Жаботинський*, Наука з Шевченкового ювілею. "Вибрані статті...", стор. 73–74.

[182] Там таки, стор. 77–78.

[183] "*Киевлянин*" – щоденна російська газета, що виходила в Києві від 1864 до 1919 року. Газета трималася великодержавницького й антиукраїнського напрямку, що межував з чорносотенством. Від 1911 до 1919 року газетою керував Васілій Шульґін (1878–1976), який після другої світової війни виступав як прихильник СРСР, вважаючи, що комуністична влада в Москві продовжує російську імперіялістичну традицію.

[184] Див. з цього приводу:

И.Чериковер, Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918 г.г., Берлин, 1923.

И.Шехтман, Погромы Добровольческой армии на Украине (к истории антисемитизма на Украине в 1919–1920 г.г.), Берлин, 1932.

И.М.Троцкий, Еврейские погромы на Украине и в Белоруссии, 1918–1920. Сборник “Книга о русском еврействе 1917–1967”, Нью-Йорк, 1968, стр. 56–69.

J.Schechtman, The Pogroms of the Ukraine under the Ukrainian Goverments (1917–1921), London, 1927.

[185] *В.Жаботинський*, Наука з Шевченкового ювілею. “Вибрані статті...”, стор. 76–77.

[186] Там таки, стор. 77.

[187] *S.Goldelman*, Jewish National Autonomy in Ukraine, p.p.47–50;

A.Margolin, Ukraine and the Policy of Entente, p.p.32–33.

[188] *В.Жаботинський*, Наука з Шевченкового ювілею. “Вибрані статті...”, стор. 78–79.

[189] Під цим псевдонімом звичайно виступав відомий український соціолог і правник Богдан Кістяківський.

[190] *Украинец*, К вопросу о самостоятельности украинской культуры (Письмо в редакцию), “Русская мысль”, май 1911, стр. 131–146.

П.Струве, Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу. “Русская мысль”, январь 1912, стр. 65–86.

[191] Дуже характерний з цього приводу є розділ “Расчленение России под лозунгом ‘самоопределения’” з книги визнаного вождя російських лібералів П.Н.Мілюкова “История второй русской революции”.

[192] *П.Струве*, Общерусская культура и украинский партикуляризм, стр. 86.

[193] *В.Жаботинский*, Струве и украинский вопрос. “Одесские новости”, 2 марта 1912.

[194] *В.Жаботинський*, На хибному шляху. “Вибрані статті...”, стор. 110.

РОЗДІЛ III

(Стор. 137–169)

[195] *J.Schechtman*, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement. “Jewish Social Studies”, Vol. XVII, No. 4, New York, 1955, p.p. 290–291.

[196] *И.Чериковер*, Антисемитизм и погромы на Украине 1917–1918, стр. 103, 143–153, 284–302.

И.Бикерман, Россия и русское еврейство, стр. 63–64.

[197] *Д.Шуб*, Евреи в русской революции. Сборник “Политические деятели России”, стр. 358.

[198] *И.Шехтман*, Еврейская общественность на Украине (1917–1919). Сборник “Книга о русском еврействе”, стр. 24.

[199] Там таки, стор. 25.

[200] *S.Goldelman*, Jewish National Autonomy in Ukraine, p.p. 57–58.

[201] *И.Шехтман*, Евреи и украинцы, стр. 26–27.

[202] Про розкладницьку діяльність більшовиків в армії і взагалі в державі величезний матеріял подано в книгах Міхаїла Френкіна:

М.Френкин, Русская армия и революция, 1917–1918. Изд-во "Логос", Мюнхен, 1978.

М.Френкин, Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Подготовка и проведение Октябрьского мятежа. 1917–1918. Изд-во "Став", Иерусалим, 1982.

У цих книгах подано також великий і ґрунтовний матеріял про український та єврейський національні рухи під час революції та громадянської війни.

[203] *М.Френкин*, Русская армия и революция. Глава IV.

М.Френкин, Захват власти большевиками в России и роль тыловых гарнизонов армии. Главы III и X.

Д.Шуб, Парвус, Ленин и Вильгельм II (Германо-большевистский заговор 1917 г.). Сборник "Политические деятели России", стр. 180–243.

[204] *И.Чериковер*, Антисемитизм и погромы на Украине, стр. 146–147, 286–291.

[205] *И.Бикерман*, Россия и русское еврейство, стр. 66.

Цікаво, що І.Бікерман на пояснення, чому погроми Добровольчої армії були жорстокіші й масовіші від погромів українських військових формацій, каже, що Добровольча армія мала більше сил і охоплювала більшу територію (стор. 66 статті Бікермана). Чи слід із цього зробити висновок, що якби Добровольча армія мала ще більше сил и захопила би всю територію імперії, вона знищила би всіх євреїв?

[206] *И.Троцкий*, Еврейские погромы на Украине и в Белоруссии (1918–1920). Сборник "Книга о русском еврействе", стр. 67–68.

И.Бикерман, Россия и русское еврейство, стр. 63–64.

[207] Видана в СРСР пропаґандистська література проти "петлюрівців" (включно з такою, якій надано наукоподібну форму) налічує багато сот найменувань. Звернемо увагу на дві характерні статті:

Тарас Мигаль, Ювілеї ганьби. "Літературна Україна", 21 серпня 1979 р. У статті наведено характеристику Петлюри, яка майже дослідно повторює твердження проф. С.Фрідмана. Т.Мигаль у схвальному тоні посилається на книгу проф. Фрідмана і наводить цитату з неї.

Л.Беренштейн, Критика сіоністських фальсифікацій історії Великої Жовтневої соціялістичної революції. "Український історичний журнал", січень 1978, № 2, стор. 128–134.

[208] Див. вище згадані твори цих авторів. У книзі А.Марґоліна "Ukraine and Policy of the Entente" дані щодо розстрілу погромників українськими силами наведено на стор. 201.

Марголін, Арнольд (1877–1956) – визначний єврейсько-український діяч, родом із Києва. Як адвокат захищав Бейліса на його процесі. Був одним із керівників організації територіялістів Росії (територіялісти, на відміну від сіоністів, вважали, що місцем майбутньої єврейської держави не обов'язково має бути Палестина). Під час існування Української Народної Республіки був заступником міністра закордонних справ, а потім – послом у Лондоні. Від 1922 р. жив у США. Автор кількох книг з української проблеми та українсько-єврейських взаємин.

Ґольдельман, Соломон (1885–1974) – єврейсько-український діяч, соціолог і економіст. Під час існування УНР був членом Центральної та Малої Рад, міністром праці, заступником міністра торгівлі й промисловости тощо. На еміграції провадив наукову та публіцистичну працю. Автор кількох книг. Як і Марголін, до смерти залишився прихильником єврейсько-українського порозуміння і співпраці.

[209] *И.Шехтман*, Еврейская общественность на Украине. Сборник "Книга о русском еврействе", стр. 31–32.

И.Чериковер, Антисемитизм и погромы на Украине, стр. 84–92, 211–21

J.Schechtman, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p. 294.

S.Goldelman, Jewish National Autonomy in Ukraine, p.p. 51–51.

[210] Вищезгадана стаття Шехтмана, стор. 290.

У літературі зустрічаються два відмінні написання: Славинський та Славінський. Ми вживаємо перше написання, оскільки саме воно вжито у власноручно підписаному Славинським звіті про переговори з Жаботинським під назвою "Зносини з сіоністами" з 16 вересня 1921 р. (Архів Жаботинського в Тель-Авіві).

[211] *Зеев Жаботінскі*, Автобіографія, стор. 73.

У Жаботинського тут помилка: Славинський став міністром в уряді УНР 1918 року, тобто не через 15, а через 11 років після виборів до II Державної Думи. (Енциклопедія українознавства, словникова частина, т. 8, стор. 3877–3878).

[212] Stenographisches Protokoll der Verhandlungen des XII Zionisten-Kongresses in Karlsbad vom I bis 14 September 1921. Jüdisher Verlag, Berlin, 1922, S. 36.

[213] Там таки, стор. 37. Привітання було написане по-французьки, у вищеназваному "Протоколі" його наведено по-німецьки, ми подаємо переклад з німецької.

[214] Доклад М.Славинського "Зносини з сіоністами", 16 вересня 1921. Архів Інституту Жаботинського в Тель-Авіві.

[215] Там таки.

[216] *N.Levin*, Jabotinsky and Petlura Agreement. "The Jewish Standard", London, August 16, 1940.

[217] J.Schechtman, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p. 289.

[218] У цій книзі прокоментовано твори Жаботинського, в яких він більш-менш докладно торкається угоди зі Славинським. Відомо також близько 20 листів Жаботинського, написаних 1921–1922 р., де також ідеться про цю угоду. Ці листи зберігаються в Інституті Жаботинського в Тель-Авіві. Див.: "Іґерот Зеев Жаботінскі. Решіма у-мафтеах" (Zeev Jabotinsky's Letters. Summaries and Index". Vol. I, Tel Aviv, 1972), де перелічено 11 листів на цю тему, відомих на час видання цього списку (листи 427, 432, 433, 434, 436, 437, 438, 440, 441, 445, 457). Пізніше було виявлено ще кілька листів Жаботинського стосовно угоди зі Славинським. Питання щодо цієї угоди побічно заторкнене також у деяких пізніших творах та листах Жаботинського.

[219] Лист Жаботинського з Нью-Йорку до І.Трівуса з 9 лютого 1922 року. Архів Інституту Жаботинського в Тель-Авіві. У виданому цим Інститутом довіднику "Іґерот Зеев Жаботінскі" ("Листи Зеева Жаботинського", Тель-Авів, том 1, 1972) цей лист подано під номером 441, стор. 112.

[220] Звернення "До населення України" з 12 березня 1921 р. за підписом С.Петлюри. Архів Бібліотеки ім. С.Петлюри в Парижі. Той таки текст російською мовою подано в книзі:

А.Марголин, Украина и политика Антанты. Берлин, 1922, стр. 291–292.

У зворотньому перекладі з російської мови на українську (з книги Марґоліна) той таки текст подано:

Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Т. 1, Нью-Йорк, 1956, стор. 287–288.

[221] *A.Margolin*, Ukraine and Policy of the Entente, p.p. 201, 224–225 and other.

С.Ґольдельман, Листи жидівського соціял-демократа про Україну. Вид-во "Гамойн", Відень, 1921, стор. 8, 54–55 та ін.

S.Goldelman, Jewish National Autonomy in Ukraine, p. 116 and other.

The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments (1917–1920). Committee of the Jewish Delegations, 1927, p.p.96–97, 98–102.

[222] *Симон Петлюра*. Статті, листи, документи. Т. 1, стор. 453.

[223] The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments, p.p. 98–102.

[224] *J.Schechtman*, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p. 291.

[225] *Паттерсон, Джон Генрі* (1867–1947) – англійський офіцер, особистий друг Жаботинського. Командував єврейськими підрозділами брітанської армії, все життя зберігав найглибшу прихильність до сіоністського руху. Автор кількох книг про події в Палестині та про єврейські частини брітанської армії. У книзі "Слово о полку" Жаботинський назвав його "однією з найчудовіших християнських постатей, які будь-коли траплялися на шляху нашому протягом усіх сторіч розсіяння" ("Слово о полку", стор. 24).

[226] *N.Lewin*, Jabotinsky and Petlura Agreement.

Ніковський, Андрій (1885–1942) – визначний український громадський і політичний діяч, літературознавець і журналіст. Був відомий як прихильник

єврейства. Від 1920 р. був міністром закордонних справ в уряді УНР в еміграції. 1924 р. повернувся до СРСР, де за кілька років був заарештований і помер в ув'язненні.

[227] Там таки.

[228] Доклад Славинського "Зносини з сіоністами".

[229] Там таки.

[230] *J.Schechtman*, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p. 290.

[231] *N.Lewin*, Jabotinsky and Petlura Agreement.

[232] "Jüdische Rundschau", 23 December 1921.

[233] *Тьомкін, Владімір* (Зеев, 1861–1927) – визначний сіоністський діяч родом з України, один із лідерів сіоністського руху в Російській імперії. Живучи від 1920 р. в Парижі, був членом редколегії журналу "Рассвет" і першим президентом Світового Союзу Сіоністів-Ревізіоністів.

[234] *В.Жаботинский*, Слово о полку, стр. 27.

[235] Там таки, стор. 20.

[236] *J.Schechtman*, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p. 289.

[237] Див. листи Жаботинського до Екзекутиви Всесвітньої Сіоністської організації з 19 жовтня 1921, 20 листопада 1921, 3 грудня 1921.

Дуже цікавий також лист з 9 лютого 1922, де Жаботинський прямо зазначає, що він дбає про організацію **єврейської самооборони** і, отже, єврейська жандармерія є, з його погляду, ні чим іншим, як формою організації такої самооборони.

[238] *Нордау, Макс* (1849–1923) – визначний сіоністський лідер родом з Угорщини, один із керівників та ідеологів політичного сіонізму, автор багатьох публіцистичних і літературних творів. Протягом останніх років життя був в опозиції до керівництва Всесвітньої Сіоністської Організації.

[239] *В.Жаботинский*, Слово о полку, стр. 9.

[240] У німецькому оригінали це звучить особливо колоритно:

"Trotz ihrer politischen Ausrüstung hat die moderne zionistische Bewegung zu wenig 'Welt', zu wenig Gefül von Welt und Welt-geschichte auf ihren Weg mitbekommen". (*M.Buber*, Die drängende Stunde. In: M.Buber, Israel und Palestina, S.156.)

[241] "Jüdische Rundchau", Berlin, 23 December 1921. Газета була від 1902 до 1938 р. органом Сіоністької Організації Німеччини.

[242] Цікаво, що більшовики правильніше від багатьох єврейских кіл зрозуміли сенс угоди Жаботинський-Славинський. У першому виданні Большая Советская Энциклопедия (т. XXIV, Москва, 1932, стр. 600) зазначено, що Жаботинський домовився з урядом Петлюри про організацію **єврейської самооборони.**

[243] *Іцхак Рабинович*, Гескем Жаботінскі-Славінскі біфней мішпат га-

большевікім (Угода Жаботинський-Славинський перед судом більшовиків). "Га-олам", Лондон, 5 серпня 1943.

[244] *В.Жаботинский*, Слово о полку, стр. 56–57.

[245] "Рассвет", № 4 (41), Берлин, 28 января 1923, стр. 15. (Интервью с Жаботинским).

J.Schechtman, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p.p. 298–299.

[246] *J.Schechtman*, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p.p. 294–295.

[247] *D.Ben-Gurion*, Chaluzicher Zionismus oder Revisionismus. Herausgegeben von Hechaluz, Berlin, März 1934, S. 79. ("Халуциянський" – від івритського слова "халуц" (іврит) – піонер).

Бен-Ґуріон, Давид (1886–1973) – видатний єврейський політичний діяч, перший прем'єр-міністр Ізраїлю. Протягом багатьох років був лідером палестинського робітничого руху, хоча за своїми політичними поглядами перебував правіше від більшости провідних сіоністів-соціялістів. Був послідовним супротивником Жаботинського та ревізіоністського руху в сіонізмі, хоча на практиці часто запозичував ідеї та методи ревізіоністів. Відіграв видатну ролю в створенні єврейської держави.

[248] Интервью с Исраэлем Эльдадом. Журнал "22", Тель-Авив, декабрь 1980 стр. 121.

[249] Лист Жаботинського з Нью-Йорку до Й.Маховера з 9 березня 1922. Архів Інституту Жаботинського в Тель-Авіві. У довіднику "Іґерот Зеев Жаботінскі" цей лист подано під номером 457, стор. 117.

[250] Лист Жаботинського з Нью-Йорку в Тель-Авів до Й.Маховера з 18 грудня 1921. Архів Інституту Жаботинського в Тель-Авів. У довіднику "Іґерот Зеев Жаботінскі" цей лист подано під номером 436, стор. 110.

[251] Там таки.

[252] Численні факти обох родів наведено, зокрема, в книзі І.Черіковера "Антисемитизм и погромы на Украине", а також у вищезгаданих працях А.Марґоліна та С.Ґольдельмана.

[253] *И.Чериковер*, Антисемитизм и погромы на Украине, стр. 74–78.

"Мысль", 28 февраля 1918;

"Еврейское слово", 11(24) февраля 1918;

"Рассвет", № 5, 11(24) февраля 1918.

[254] *М.Рафес*, Ойфн швел фун дер контрреволюці (На порозі контрреволюції), Київ, 1918, стор. 93.

[255] *А.Марголин*, Украина и политика Антанты, стр. 391–392.

[256] Докладний опис погрому в Проскурові і низку пов'язаних із ним документів подано в книзі:

The Pogroms in the Ukraine under the Ukrainian Governments, p.p. 58–61, 176–191.

Див. також:

Proskurov, Encyclopaedia Judaica, Vol. 13, p.p. 1194–1195, Jerusalem, 1971.

[257] *В.Жаботинский*, К истории проскуровского погрома (з підписом Юст), "Рассвет", 29 мая 1927, стр. 11–12.

[258] *В.Жаботинский*, Петлюра и погромы. (Письмо в редакцию). "Последние новости", Париж, 11 октября 1927.

[259] Енциклопедія українознавства, словникова частина, т. 3, стор. 828–830.

[260] Лист Жаботинського з Нью-Йорку до І.Трівуса з 9 лютого 1922. Архів Інституту Жаботинського в Тель-Авіві. У довіднику "Ігерот Зеев Жаботінскі" під номером 112.

[261] Лист Жаботинського з Нью-Йорку до Й.Маховера з 12 лютого 1922. Архів Інституту Жаботинського в Тель-Авіві. У довіднику "Ігерот Зеев Жаботінскі" під номером 113.

[262] *J.Schechtman*, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p. 305.

[263] *В.Жаботинский*, Вопрос о Петлюре. "Рассвет", Париж, 8 марта 1925, стр. 5–6.

У тексті Жаботинський каже, що єврейська жандармерія створюється єврейським коштом, але не уточнює, що від початку воєнних дій вона переходить на утримання уряду УНР.

[264] Там таки, стор. 5.

[265] Интервью з Исраэлем Эльдадом. Журнал "22", № 16, Тель-Авив, декабрь 1980, стр. 115–116.

[266] *N.Levin*, Jabotinsky and the Petlura Agreement.

РОЗДІЛ IV

(Стор. 170–206)

[267] *Шварцбард, Шалом* (Самуїл, 1886–1938) – народився в Росії, виріс в Україні. 1908 р. у Відні засуджений за пограбування крамниці до 4 місяців каторжних робіт. 1909 р. за повторну крадіжку адміністративно висланий з Австро-Угорщини. Під час першої світової війни вступив добровольцем до французького іноземного леґіону, був поранений у бою. Восени 1917 р. виїхав пароплавом до Росії, на пароплаві провадив більшовицьку пропаґанду. У Росії вступив до більшовицької армії, в якій перебував до 1920 р. Від 1920 р. жив у Парижі, провадячи анархістську діяльність. Після вбивства Петлюри був виправданий Паризьким трибуналом. Помер у Південній Африці.

[268] *Симон Петлюра* (Короткий життєпис). У збірці "Симон Петлюра. Статті, листи, документи", т. 1, стор. 459–462.

Ю.Кульчицький, Симон Петлюра і погроми. У збірці "Симон Петлюра.

Збірка студійно-наукової конференції в Парижі", Мюнхен–Париж, 1980, стор. 137–139.

Jean de Tokary Tokarzewski, Simon Petlura. Paris, 1926.

Щодо тиску більшовиків на уряд Польщі в зв'язку з Петлюрою див. зокрема, ноту голови Ради Народних Комісарів і народного комісара закордонних справ України Х. Раковського міністрові закордонних справ Польщі з 28 вересня 1921 р. Журнал "Вісті", число 106, червень 1962, стор. 53.

[269] *И.Бен-Ари*, Зеэв Жаботинский. Краткий биографический очерк. Тель-Авив, 1974, стр. 29–30, 33–35.

J.Schechtman, The Jabotinsky-Slavinsky Agreement, p.p. 295–301.

Y.Benari, Zeev Vladimir Jabotinsky. A Biographical Sketch. Tel-Aviv, 1977, p.p. 20–21, 22–23.

Сам Жаботинський заперечував, що його вихід із Всесвітньої Сіоністської Організації пов'язано з угодою зі Славинським. Одначе всі його біографи одностайно погоджуються, що такий зв'язок існував.

[270] *И.Бен-Ари*, Зеэв Жаботинский, стр. 36.

[271] "Рассвет", № 28, 11 июля 1926, стр. 9.

[272] Там таки.

[273] *И.Шехтман*, Наш иск. "Рассвет", № 37, 12 сентября 1926, стр. 4.

[274] Див. з цього приводу:

Документ судової помилки. Процес Шварцбарда. Націоналістичне вид-во в Европі, Париж, 1958.

А.Яковлів, Паризька трагедія. Збірник пам'яти С.Петлюри. Прага, 1930.

Ю.Кульчицький, Симон Петлюра і погроми. У збірці "Симон Петлюра. Збірка студійно-наукової конференції в Парижі", стор. 137–159.

[275] *И.Шехтман*, Наш иск, стр. 5.

[276] "Рассвет", 23 октября 1927, стр. 1.

[277] *М.Ковальський*, Творці антисемітизму. "Тризуб", 24 жовтня 1926, стор. 4–8. Автор статті доводить, що ті єврейські кола, які зображають Шварцбарда як національного героя і ототожнюють убивство Петлюри з єврейською національною справою, є найбільшими творцями антисемітизму.

[278] Порівняння Петлюри з Айхманом міститься в книзі С.Фрідмана на стор. 374.

[279] "Рассвет", № 43, 30 октября 1927, стр. 2.

[280] Там таки, стор. 1.

[281] "Рассвет", 23 октября 1927, стр. 1.

[282] "Рассвет", 30 октября 1927, стр. 2.

[283] Там таки.

[284] В єврейських джерелах Шварцбарда, як правило, вшановують як національного героя. Наприклад, у книзі Max Raisin, Great Jews I Have Known (Philosophical Library, New York, 1952) він фігурує, як і Жабо-

тинський, серед великих діячів єврейської історії. Напевно, Жаботинський був би обурений, побачивши ім'я Шварцбарда поруч зі своїм серед імен великих євреїв. Див. також:

In Memory of Sholem Schwartzbard. Issued by "Sholem Schwartzbard memorial committee", Johannesburg, 1938.

Torrès, Henry, Le procès des pogromes. Paris, Les Editions de France, 1928.

Lecache, Bernard, Quand Israël meurt. Paris, "Progrès civique", 1927.

[285] "Тризуб", число 49, 17 жовтня 1926, стор. 2–3.

[286] Там таки, стор. 3.

[287] "Тризуб", число 41, 22 серпня 1926, стор. 24–27.

[288] "Тризуб", число 49, стор. 6.

[289] Юст, Французские антисемиты и дело Шварцбарда, "Рассвет", 5 июня 1927, стр. 9–10.

[290] *В.Жаботінскі*, Ді "Крім" колонізаціе, "Дер морґен журнал" ("Jewish Morning Journal"), New York, June, 4, 1926.

[291] Формальне об'єднання більшовицької імперії і створення СРСР сталося 1922 року, але фактично більшовицька влада від жовтня 1917 року централізовано керувала всіма теренами, які в кожний момент перебували під владою більшовицьких сил в етнічній Росії та на неросійських територіях.

[292] Про переслідування сіоністського руху, що почалося негайно після перемоги більшовиків у Росії, див.:

И.Шехтман, Советская Россия, сионизм и Израиль. Сборник "Книга о русском еврействе. 1917–1967", стр. 315–343.

Юлий Марголин, Как было ликвидировано сионистское движение в Советской России. Издание "МАОЗ", Иерусалим, 1968.

Ш.Абрамский, Биробиджанский проект, 1927–1959. Сборник "Евреи в Советской России (1917–1967)", стр. 107–125.

І.Маор, Гатнуа гаціоніт берусія ("Сіоністський рух у Росії"), стор. 490–537.

J.Schechtman, Zionizm and Zionists in Soviet Russia. Greatness and Drama. Zionist Organization of America, New York, 1966.

С.Гепштейн, Русские сионисты в борьбе за Палестину. Сборник "Книга о русском еврействе. 1917–1967", стр. 386–398.

О.Гольдельман, К вопросу об ассимиляциии и денационализации евреев в Советском Союзе. Сборник "XII Конференции Института по изучению СССР", Мюнхен, 1960, стр. 125–151.

[293] *Ш.Абрамский*, Биробиджанский проект, 1927–1959.

С.Шварц, Биробиджан. Сборник "Книга о русском еврействе", издание Союза русских евреев, Нью-Йорк, 1968, стр. 160–203.

О.Мицюк, Аграризація жидівства України, Прага, 1933.

[294] *І.Маор*, Гатнуа гаціоніт берусія, стор. 535.

"Рассвет", № 42, 18 октября 1925, стр. 10.

[295] До 1929 р. закордонні єврейскі організації надали 16,7 мільйона карбованців золотом для землевлаштування євреїв в СРСР. Це, за радянськими даними, становило 75 % усіх коштів, що їх на той час витрачено з цією метою. (*Д.Батуринский*, Земельное устройство еврейской бедноты. Издание ОЗЕТ. Москва, 1929, стр. 17.)

[296] Див., зокрема:

И.Кантор, Еврейское землеустроение на Украине. Издание ОЗЕТ, Москва, 1929.

М.Калинин, П.Смидович, О земельном устройстве трудящихся евреев в СССР. КОМЗЕТ, Москва, 1927.

П.Коршунов, Переселение евреев в Крым.(Могут ли евреи работать на земле?). ОЗЕТ, издание 2-е, Москва, 1930.

І.Сударскій, Біробіджан (мовою ідиш), Харків, 1933.

Див. також:

Russian Publications on Jews and Judaism in the Soviet Union, 1917–1967. A Bibliography. Society for Research on Jewish Communities, The Historical Society of Israel. Jerusalem, 1970, p.p. 183–201.

[297] *В.Жаботинський*, "Кримська" колонізація ("Ді 'Крім' колонізаціе"). "Вибрані статті...", стор. 116–117.

Схожі думки висловив відомий сіоністський діяч І.Трівус у статті "Еврейская колонизация в СССР" (назву в оригінали взято в лапки). "Рассвет", № 42, 18 октября 1925, стр. 3–5.

[298] "Тризуб", число 3, 16 січня 1927, стор. 7–12.

[299] *А.Марґолін*, Держава Калініна чи республіка Браґіна. "Тризуб", число 14, 3 квітня 1927, стор. 11–15 з посиланням на "The New Palestine", December, 17, 1926, p.p. 438–440.

[300] *В.Жаботинський*, "Кримська" колонізація. "Вибрані статті...", стор.112–113.

[301] З різних нагод думку щодо "антисемітизму людей" та "антисемітизму обставин" подано в багатьох творах Жаботинського. Докладніше це обґрунтовано в таких його творах:

The Antisemitizm of "Men" and "Things". "Nation and Society" (Selected Articles). Tel-Aviv, 1961, p.p. 50–55.

The Jewish War Front. G.Allen & Unwin, London, 1940, p.p. 55–60 and other.

[302] *В.Жаботинський*, "Кримська" колонізація. "Вибрані статті...", стор. 113.

[303] "Тризуб", число 3, 16 січня 1927, стор. 7.

[304] Итоги Всесоюзной переписи населения 1970 г., т. IV, Национальный состав населения СССР. Изд-во "Статистика", Москва, 1973, стр. 76.

С.Шварц, Биробиджан. Сборник "Книга о русском еврействе", издание Союза русских евреев, Нью-Йорк, 1968, стр. 160–203.

[305] Р.Конквест звертає увагу, зокрема, на шалену пропагандистську кампанію довкола авіяційних перелетів через Північний полюс до США, покликану відвернути увагу світової громадської думки від кривавої хвилі масового терору в СРСР 1936–1938 років. (Robert Conquest, The Great Terror. Macmillan, London, p.p. 105–106, 262–263).

[306] Див. збірку "Евреи в СССР", серия "Материалы и исследования", выпуск IV, издание Об'единенной статистической комиссии при правлении Всероссийского общества ремесленного и земледельческого труда среди евреев. Москва, 1929, стр. 5.

[307] З листа С.Ґольдельмана до інж. Лева Биковського (Денвер, США) з 24 грудня 1964 р. (З особистого архіву Л.Биковського.)

Далі там таки Ґольдельман пояснює, що він не виступив на суді тому, що адвокат родини Петлюри чомусь відкликав своїх свідків.

[308] *В.Жаботинский*, Слово о полку, стр. 47.

Вейцман, Хаїм (1874–1952) – видатний сіоністський лідер і науковець. 1920–1931 та 1935–1946 років був головою Всесвітньої Сіоністської Організації. Від створення держави Ізраїль 1948 року і до кінця життя був першим президентом Ізраїлю.

[309] *В.Жаботинский*, Г.Торрес, "Рассвет", 7 августа 1927, стр. 3–4.

[310] Там таки, стор. 3.

[311] Це твердження міститься, зокрема, в інтерв'ю Торреса паризькій єврейській газеті мовою idиш "Парізер гайнт", передрукованому журналом "Рассвет" у числі 33–34, 28 серпня 1927, стор. 24.

[312] Книга *Торреса*: Torrès, Henri, Le procès des pogromes, Paris, 1928.

Книга *Лекаша*: Lecache, Bernard, Quand Israël meurt, Paris, 1927.

Радянське видання цієї книги:

Б.Лекаш, Когда Израиль умирает. Изд-во "Прибой", Ленинград, 1928.

[313] "Голос минувшего", № 5/XVIII, Париж, 1927, стр. 231.

[314] Про це повідомляє "Тризуб" у числі з 5 червня 1927, стор. 23 з посиланням на французький часопис "Le Journal" з 25 травня 1927 р.

[315] *В.Жаботинский*, Г.Торрес, стр. 3.

[316] Там таки.

[317] Там таки.

[318] Там таки.

[319] Там таки, стор. 4.

[320] Див. прим. 311.

[321] В.Е.Жаботинский об интервью г.Торреса. "Рассвет", № 33–34, 28 августа 1927, стр. 24.

[322] *В.Жаботинский*, Петлюра и погромы. "Последние новости", Париж, 27 октября 1927.

[323] *И.Чериковер*, Антисемитизм и погромы на Украине, стр. 211–213.

[324] *В.Жаботинский*, Петлюра и погромы.

[325] Суттєві завваги щодо виступів української еміґрантської преси з єврейського питання висловив С.Гольдельман у листі з 11 травня 1964 р. до Голови Виконавчого Органу УНР в еміграції М.Лівицького.(Л.Биковський, Соломон Ізраїлевич Ґольдельман, 1885–1974. Денвер – Єрусалим, 1976, стор. 197–217).

[326] "Тризуб", 16 жовтня 1927, стор. 15–18.

[327] Там таки, стор. 16.

[328] Там таки.

Маршалл, Луїс (1859–1929) – американський єврейський діяч, засновник і багаторічний президент Американського Єврейського Комітету. Був супротивником комунізму, виявляв симпатію до українського національного руху.

[329] Там таки, стор. 18.

[330] Там таки.

[331] "Тризуб", 20 листопада 1927, стор. 18–20.

ПІСЛЯМОВА

(Стор. 207–219)

[332] *Wasyl Szczurat*, Wówczas byłe to jeszcze mrzonką... ("Тоді це було ще мрією..."), Lwów, "Chwila" poranna, czwartek, 5 sierpnia 1937, (четвер, 5 серпня 1937), str. 5.

Щодо зустрічі та зв'язків між Герцлем та Франком див. також статтю д-ра Ашера Вільхера в "Harvard Ukrainian Studies", Vol. 6, N.3, September 1982.

[333] *Alex Bein*, Theodore Herzl. A Biography. The Jewish Publication Society of America, Philadelphia, 1962, p. 100 and other.

Israel Kohen, Theodor Herzl. Founder of Political Zionism. Thomas Yoseloff, New York – London, 1959.

Adolf Friedemann, Das Leben Theodor Herzls, Jüdisher Verlag, Berlin, 1919.

[334] "Chwila" poranna, 5 cierpnia 1937, str. 5.

[335] *Iw. Franko*, Panstwo żydowskie ("Єврейська держава"), "Tydzień", dodatek literacki "Kurjera Lwowskiego", Lwów, 9 marca 1896. (Львів, 9 березня 1896).

[336] Іван Франко у повісті "Перехресні стежки" (1899) вустами персонажа, єврея Ваґмана, висловлює думки, надзвичайно подібні до написаних пізніше висловів Жаботинського про шкідливість асиміляції та про становище євреїв серед інших народів. Ось один із зразків такого ходу думок, що цілковито відповідає виступам Жаботинського:

"По-мойому, жаден жид не може й не повинен бути ані польським, ані руським патріотом. Нехай буде жидом – цього досить. Адже можна бути жидом і любити той край, де ми родились, бути пожиточним, або бодай

нешкідливим для того народу, що хоч не рідний нам, все таки тісно зв'язаний з усіма споминами нашого життя. Мені здається, що, якби ми держалися такого погляду, то й уся асиміляція була б непотрібна..."

Див. ґрунтовну працю проф. П.Кудрявцева "Єврейство, євреї та єврейська справа в творах Івана Франка" (Збірник праць жидівської історично-археологічної комісії, том II, видання Всеукраїнської Академії Наук, Київ, 1929).

[337] Попередниками Герцля щодо ідеї створення єврейської держави були в XIX сторіччі Лев Пінскер (див. прим. 5) та Моше Гесс.

Гесс, Моше (Мозес, 1812–1875) – німецько-єврейський філософ. Спершу геґельянець, врешті прийшов до ідеї відновлення єврейської держави. Цю ідею він висловив у книзі "Рим та Єрусалим" (1862), яка надихала пізніших піонерів сіоністської ідеї, включно з Герцлем.

[338] *Herzl, Theodor*, Der Judenstaat; Versuch einer modernen Lösung der Judenfrage. Breitenstein, Leipzig, 1896.

[339] Жаботинський написав цілу низку статей, у яких доводив хибність соціялістичного шляху для світу взагалі і для єврейського нарсду особливо. Вкажемо лише на кілька його найцікавіших творів з цієї теми:

Класс и человечность, "Рассвет", 30 ноября 1930;

Кризис пролетариата, "Последние новости", 19 апреля 1932;

From the Social Philosophy of the Bibel. Nation and Society (Selekted Articles), Tel-Aviv, 1961.

Das arbeitende Folk. "Der Judenstaat", Wien, 29 März 1935.

Die Idee des Betar, Arthur Kaulbars Verlag, Lyck, 1935.

[340] Однією з найкращих художньо-публіцистичних статей Жаботинського є "Сидячи на підлозі" (в зв'язку з єврейською традицією сидіти на підлозі на знак жалоби по померлому), написана по смерті Герцля. "Еврейская жизнь", № 6, С.-Петербург, июнь 1904, стр. 14–21.

[341] *В.Жаботинский*, Еврейская крамола. "Фельетоны", стр. 41.

[342] *В.Жаботинский*, Левые. "Рассвет", 25 января 1925, стр. 7–9.

[343] *В.Жаботинский*, Еврейское государство. (Разрешение еврейского вопроса). Издание движения "Херут", Тель-Авив, 1974, стр. 24.

[344] *В.Жаботинский*, Еврейское государство, стр. 25.

[345] *В.Жаботинский*, В траурные дни. "Фельетоны", стр. 31.

[346] Там таки, стор. 26.

[347] *J.Schechtman*, Fighter and Prophet, p.p. 349–350.

[348] *J.Schechtman*, Rebel and Statesman, p. 15.

[349] *S.Goldelman*, Jewish National Autonomy in Ukraine, p. 124.

[350] *В.Жаботинський*, Про мови та інше. "Вибрані статті...", стор. 62.

[351] *S.Friedman*, Pogromchik, p.p. 1–4, 357–375 and other.

Книга, зокрема, містить відомості, які важко назвати інакше, ніж інси-

нуаціями. Наприклад, на стор. 371–372 наведено слова, нібито сказані Петлюрою: "Євреї є чумою, і коли я повернуся до Росії, треба буде вирізати всіх євреїв. Лише тоді встановиться спокій у Росії".

Лише цілковитою неознайомленістю з психологією українських націоналістів можна пояснити той факт, що такі слова приписують Петлюрі. **Петлюра не міг говорити про Росію.** Для українського націоналіста Росія – це ворожа колоніяльна сила, окупант, який душить і пригноблює його народ. Так само, наприклад, ставилися прихильники Джузеппе Ґарібальді до Австрії під час боротьби за незалежність і об'єднання Італії. Петлюра не міг сплутати Україну з Росією, так само як Ґарібальді не міг сплутати Італію з Австрією. Отже, те джерело, на яке посилається С.Фрідман, містить явну інсинуацію.

[352] *В.Жаботинский*, В траурные дни. "Фельетоны", стр. 32.

[353] Крім згаданої книги С.Фрідмана, див. також:

Ш.Спектор, Гаїм даруш лану ваас лешітуф пеула єгуді-україні. (Чи потрібний нам Комітет єврейсько-української співпраці), газета "Давар", Тель-Авів, 15 січня 1981, стор. 13.

Той самий текст з деякими змінами в російськомовній газеті "Наша страна", Тель-Авів, 23 січня 1981.

M.Agursky, Ukrainian nationalism poses threat to Jews again. "Jerusalem Post", March, 7, 1977.

[354] Англійською мовою цю брошуру опубліковано в збірці:

From the Pen of Jabotinsky, Cape Town, 1941.

[355] *Николай Бердяев*, Философия неравенства, стр. 87.

[356] У бібліографічному довіднику "Ктавім аль Зеев Жаботінскі" ("Твори про Зеева Жаботинського", видання Інституту Жаботинського, Тель-Авів, 1980) наведено, зокрема, багато десятків назв творів, різко спрямованих проти Жаботинського або таких, які містять запеклу полеміку між його прихильниками та супротивниками. Ось лише декілька характерних назв:

М.Клейнман, Жаботінскі меаєм... (Жаботинський загрожує...), Гаолам, Тель-Авів, 18 серпня 1938.

Е.Шостак, Мадуа шетму мангіґей "міфлагот гапоалім" ет Жаботінскі (Чому ненавидять Жаботинського керівники "робітничих партій"), "Хазіт гаовед", число 11–12, липень 1960.

Д.Бен–Ґуріон, Гацір шеалав савав ревізіонізм (Вісь, довкола якої обертається ревізіонізм), "Давар", Тель-Авів, 1 липня 1964.

Див. також прим. 247.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

БІОГРАФІЧНА ДОВІДКА ПРО АВТОРА

Ця книга написана в Ізраїлі в 1981–82 роках на замовлення Канадського інституту українських студій. Її автор Ізраїль Клейнер народився 1935 року в Києві, під час війни перебував із родиною в евакуації. Повернувшись до Києва, скінчив середню школу, служив солдатом в армії. Скінчивши інститут за фахом інженера-механіка будівельних машин, працював у Києві інженером-конструктором.

1971 року виїхав до Ізраїлю. Історію своєї понад дворічної боротьби за виїзд описав у напівсерйозній – напівгумористичній книзі "Анекдотична трагедія", яка вийшла 1973 року у видавництві "Сучасність".

1972 року був запрошений на працю до українського відділу радіостанції "Свобода" в Мюнхені, де працював до кінця 1978 року. В Українському вільному університеті в Мюнхені захистив спочатку маґістерську, а потім докторську дисертацію з історії національного питання на території Російської імперії. Дисертацію під назвою "Національні проблеми останньої імперії" опублікувало 1978 року Перше українське видавництво у Франції. Водночас публікував численні статті в наукових журналах і в українській та російській пресі закордоном, а також в Ізраїлі.

Повернувшись із Мюнхену до Ізраїлю, працював у пресі і досліджував історію українсько-єврейських відносин. Кілька разів виїжджав до Европи та Сполучених Штатів для пошуку матеріалів у бібліотеках та архівах. Деякий час працював в Інституті Жаботинського в Тель-Авіві. Був ізраїльським кореспондентом журналу "Сучасність" і постійно друкувався в ньому.

В його перекладі українською мовою, під його редагуванням і з його передмовою та коментарями в Нью-Йорку 1983 року видано збірку "Володимир Жаботинський. Вибрані статті з національного питання". 1991 року її перевидано в Києві.

1984 року почав працю в українському відділі "Голосу Америки", де працює досі, готуючи передачі на теми з історії та сучасних політичних проблем України, а також про українознавчу працю в Америці.

Пропонуючи читачеві в незалежній Україні цю книгу, розраховану спочатку на американського читача, автор сподівається не лише висвітлити певні історичні події, а й сприяти розвиткові політичного мислення й поліпшенню міжнаціональних взаємин на українській землі.

ІЗРАЇЛЬ КЛЕЙНЕР

Владімір (Зеев) Жаботинський і українське питання

Вселюдськість у шатах націоналізму

Редактор *Вадим Дивнич*
Оформлення художника *Георгія Сергеєва*
Технічний редактор *Майя Притикіна*
Комп'ютерна верстка *Ярини Семеніхіної*

Підп. до друку 12.05.95. Формат 60x84/$_{16}$. Папір офс. №1.
Ум.друк арк. 15,35. Ум.фарбо-відб. 15.58. Обл.-вид. арк. 21,2. Зам. 5-137.

Канадський Інститут Українських Студій
Едмонтон

Київське акціонерне товариство "Книга".
254655, МСП, Київ-53, вул.Артема, 25.